МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УТЕЧЕНКО ДАР'Я МИКОЛАЇВНА

УДК 331.522/582:332.122 (1-22) (043.5)

ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Спеціальність: 051 – «Економіка»

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають посилання на відповідне джерело Д.М. Утеченко

Науковий керівник:
ГРИНЧУК ЮЛІЯ СЕРГІЇВНА
доктор економічних наук, професор

Біла Церква – 2021

АНОТАЦІЯ

Утеченко Д. М. Відтворення людського капіталу сільських територій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 – Економіка (05 – **Соціальні та поведінкові науки**). – Білоцерківський національний аграрний університет, Біла Церква, 2021.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення важливого наукового завдання щодо обґрунтування засад і заходів відтворення людського капіталу сільських територій.

Категорія «людський капітал» розглядається як успадковані та набуті здібності індивідуумів, що характеризуються сукупністю знань, умінь, навичок, творчих здібностей, здоров'я, культури, традицій, досвіду, використання яких здійснюється у сільському господарстві та інших видах підприємницької діяльності, функціонуванні соціальної сфери та збереженні навколишнього природного середовища.

Обґрунтовано, що людський капітал сільських територій як складну категорію доцільно вивчати з позиції соціальної – сільські території – та економічної природи. Систематизовано характерні риси людського капіталу сільських територій, які актуалізуються лише в умовах соціально-економічного та культурного середовища.

Запропоновано індикаторний підхід до оцінювання людського капіталу сільських територій на основі розрахунку індивідуальних та групових індексів оцінки факторів, які впливають на його формування та використання. Індикаторний підхід дозволяє визначити ступінь впливу факторів на формування та використання людського капіталу сільських територій за результатами ранжування окремих регіонів, ОТГ та дає змогу визначити нереалізовані можливості за цими напрямами, а також прогнозувати їх зміну на перспективу.

Виявлено порушення вікової структури населення; чисельність осіб старшого працездатного віку перевищує чисельність молодих осіб; у статевій структурі переважає чисельність жінок; знижується частка населення працездатного та відповідно збільшується частка безробітних осіб у групі працездатного населення. Така ситуація зумовлює старіння сільського населення, тому навіть за оптимістичного сценарію розвитку сільських терито-

рій чисельність працездатного населення буде зменшуватись, а осіб старшого віку – зростати, що в майбутньому не компенсуватиме втрату працездатного населення.

Визначено домінування зайнятості сільського населення у приватному секторі, погіршення його економічного стану, розширення масштабів бідності на селі, збільшення частки жителів, які перебувають у статусі безробітного,відчутне зменшення його зайнятості в тих сільських районах, де сформувалися земельні банки агрохолдингів, скорочення зайнятості у соціальній сфері села та ін.

Систематизовано соціально-економічні умови відтворення людського капіталу сільських територій: збереження пріоритетності аграрного виробництва і сільської економіки; підвищення якості його відтворення, що визначається спроможністю органів самоврядування формувати відносини державно-приватного партнерства з сільським населенням; оптимізація мережі медичних та освітніх закладів у сільській місцевості, низькі темпи розвитку соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій; ріст диференціації сільського населення за рівнем доходів та якості життя; перехід на інноваційні технології в агровиробництві та розвиток агрохолдингів зумовлює стійке скорочення зайнятості сільського населення та зниження рівня його сукупних реальних доходів; підвищення рівня самозайнятості сільського населення; відтік сільського населення пов’язаний із «вимиванням» підприємницько-активного населення та зниження якості людського капіталу; підвищення соціальної напруги, що зумовлює деформацію відтворювальної динаміки.

Обґрунтовано, що основним документом, регламентуючим перспективні напрями розвитку людського капіталу сільської місцевості, повинна стати стратегія розвитку сільської території, одним із завдань якої є визначення напрямів сприяння підвищенню економічної та соціальної ефективності використання людського капіталу та підвищення його якості. Доведено, що умови для розширеного відтворення людського капіталу сільських територій доцільно формувати на основі взаємодії таких елементів як, активізація підприємницького ресурсу; підвищення якості трудового потенціалу сільського населення; розвиток соціальної інфраструктури, а також виробничої та ринкової для малого бізнесу.

Доведено необхідність опрацювання інструментів та заходів активізації відтворення людського капіталу з урахуванням показників досягнутого рівня його формування та використання, а також прогнозування їх зміни у регіональному аспекті й на рівні територіа-

льної громади реалізувати які можливо на основі запропонованого методичного підходу щодо розрахунку індивідуальних і групових індексів.

Визначено, що у перспективі можливий міграційний приріст сільського населення та підвищення тривалості життя при вирівнюванні заробітної плати в сільському господарстві порівняно з іншими секторами економіки, а також незначне зниження чисельності найманих працівників господарств корпоративного сектору. Передбачено певні трансформаційні процеси в поселенській мережі, які зумовлять зростання концентрації сільського населення в населених пунктах із чисельністю понад 500 осіб при одночасному скороченні кількості дошкільних закладів, що вимагає від місцевих органів самоврядування створення умов до залучення приватних інвестицій з метою створення додаткових робочих місць, реалізації проєктів щодо розвитку елементів соціальної інфраструктури на принципах державно-приватного партнерства.

Аргументовано, що з метою легалізації діяльності суб'єктів малого агробізнесу на селі необхідно передбачити: узгодження державних і регіональних програм підтримки; створення регіонального фонду підтримки; надання загальнодержавних і місцевих податкових преференцій та консультаційного супроводу; передбачення надання дотації і компенсації на виробництво одиниці продукції рослинництва і тваринництва; компенсація частини вартості енергетичних ресурсів; кредитування на пільгових умовах під заставу сільськогосподарської продукції та землі; гарантування сільською об'єднаною територіальною громадою мінімального рівня закупівельних цін при реалізації продукції через локальні торгові мережі; запровадження єдиної ставки земельного податку в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь; внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності у сфері малого бізнесу транспортним податком; оподаткування осіб, які працюють в малому агробізнесі на умовах повної зайнятості, та доходу власників малого суб'єкта підприємницької діяльності в розмірі 10 %.

Доведено необхідність сприяння розвитку сімейних ферм і фермерських господарств, організації сільськогосподарських кооперативів, поглибленню галузевої і продуктової диверсифікації, формуванню агропродовольчих ланцюжків із закінченим циклом виробництва та створенням додаткової вартості за участю особистих селянських господарств.

Обґрунтовано, що системні перетворення в сільських територіях з метою забезпечення розширеного відтворення людського капіталу доцільно здійснювати в межах відповідного організаційного забезпечення, яке включає наукову, інституціональну, адміністративно-організаційну, фінансову та інформаційну складові.

Активізацію інструментів відтворення та стимулювання залучення людського капіталу сільських територій доцільно орієнтувати на створення й капіталізацію людського потенціалу на основі формування та розвитку інноваційних компонент людського капіталу і середовища їх капіталізації в рамках економічної діяльності на селі. Такі заходи передбачатимуться на основі удосконалення інструменту освіти, а саме: закріплення в освітніх стандартах компетенцій, які формують креативне мислення, навички перманентного прирощення знань та інноваційну культуру харчування, як елемент «зеленого» споживання; гуманізація фахової освіти; орієнтація аграрних закладів освіти на реалізацію освітніх програм професій майбутнього, підтримки інноваційної діяльності у межах довгострокових інвестиційних проєктів на основі державно-приватного партнерства.

Обґрунтовано, що забезпеченню розширеного відтворення людського капіталу сільських територій сприятиме поліпшення життєвого середовища проживання в сільській місцевості на основі цілеспрямованого розвитку об’єктів соціальної інфраструктури сільських територій шляхом урахування персоналізованого характеру потреб, цифровізації та віртуалізації галузей соціальної сфери.

Встановлено, що у стратегіях соціально-економічного розвитку сільських територій виділено такі напрями розвитку об’єктів соціальної інфраструктури сільської території: соціальної і комунальної сфер, модернізація шляхово-транспортної інфраструктури з метою забезпечення надійного транспортного сполучення сільських населених пунктів із центром громади, благоустрою та озеленення населених пунктів, проведення різних організаційних з метою підвищення якості людського капіталу заходів, соціального захисту населення з низькими доходами й обмеженими фізичними можливостями, що передбачає відкриття інклюзивно-ресурсних центрів, а також створення комфортних умов для життя і діяльності мешканців об’єднаних громад, пріоритетність яких визначається специфікою складу і тенденціями розвитку об’єднаної громади, фінансовими можливостями.

Ключові слова: людський капітал, відтворення, сільські території, підприємницька ініціатива, соціальна інфраструктура.

ABSTRACT

Utechenko D. Reproduction of human capital in rural areas. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in a specialty 051 – Economics (05 – **Social and behavioral sciences**). – Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, 2021.

In the thesis, the theoretical generalization is made and the new decision of an important scientific problem concerning substantiation of bases and reproduction measures of the human capital of rural areas is offered.

The category "human capital" is considered as inherited and acquired abilities of individuals, characterized by a set of knowledge, skills, abilities, health, culture, traditions, experience, the use of which is carried out in agriculture and other business activities, the functioning of the social sphere and environmental protection.

It is substantiated that the human capital of rural areas as a complex category should be studied from the standpoint of social – rural areas – and economic nature. The characteristic features of the human capital of rural areas are systematized, which are actualized only in the conditions of the socio-economic and cultural environment.

An indicator approach to the assessment of human capital in rural areas based on the calculation of individual and group indices of assessment of factors influencing its formation and use is proposed. The indicator approach allows to determine the degree of influence of factors on the formation and use of human capital in rural areas based on the ranking of individual regions, amalgamated territorial communities and allows to identify unrealized opportunities in these areas, as well as to predict their change in the future.

Violations of the age structure of the population were revealed; the number of people of working age exceeds the number of young people; the number of women predominates in the sexual structure; the share of the working population decreases and the share of unemployed persons in the working population group increases accordingly. This situation causes the aging of the rural population, so even in an optimistic scenario of rural development, the working

population will decrease, and the elderly – will increase, which in the future will not compensate for the loss of the working population.

The dominance of rural employment in the private sector has been determined as well as the deterioration of its economic situation, the expansion of rural poverty, an increase in the share of the unemployed, a significant decrease in its employment in rural areas where land banks of agricultural holdings were formed, reduction of employment in social sectors villages, etc.

The socio-economic conditions for the reproduction of human capital in rural areas are systematized: maintaining the priority of agricultural production and the rural economy; improving the quality of its reproduction, which is determined by the ability of local governments to form public-private partnerships with the rural population; optimization of the network of medical and educational institutions in rural areas, low rates of development of social and engineering infrastructure of rural areas; growth of differentiation of the rural population by income level and quality of life; the transition to innovative technologies in agricultural production and the development of agricultural holdings leads to a steady reduction in employment of the rural population and a decrease in its total real income; increasing the level of self-employment of the rural population; the outflow of the rural population is associated with the "washing out" of the entrepreneurially active population and the decline in the quality of human capital; increasing social tension, which causes the deformation of the reproductive dynamics.

It is substantiated that the main document regulating promising areas of human capital development in rural areas should be the strategy of rural development, one of the tasks of which is to identify areas to improve economic and social efficiency of human capital and its quality. It is proved that the conditions for the expanded reproduction of human capital in rural areas should be formed on the basis of the interaction of such elements as the activation of entrepreneurial resources; improving the quality of labor potential of the rural population; development of social infrastructure, as well as production and market for small businesses.

The necessity of elaboration of tools and measures to intensify the reproduction of human capital taking into account the indicators of the achieved level of its formation and use is proved, as well as forecasting their change in the regional aspect and at the territorial community level that can be realized based on the proposed methodological approach.

It is determined that in the future there may be a migratory increase in the rural population and increased life expectancy with equalization of wages in agriculture compared to other sectors of the economy, as well as a slight decrease in the number of employees in the corporate sector. Some transformation processes in the settlement network are envisaged, which will increase the concentration of rural population in settlements with more than 500 people while reducing the number of preschools, which requires local governments to create conditions for attracting private investment to create additional jobs, projects on the development of elements of social infrastructure on the principles of public-private partnership.

It is argued that in order to legalize the activities of small agribusiness in rural areas, it is necessary to provide: coordination of state and regional support programs; creation of a regional support fund; granting national and local tax preferences and consulting support; providing for the provision of subsidies and compensation for the production of a unit of crop and livestock production; compensation of part of energy resources cost; lending on preferential terms secured by agricultural products and land; guarantee by the rural amalgamated territorial community of the minimum level of purchase prices at sale of production through local trade networks; introduction of a single land tax rate per 1 ha of agricultural land; amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the transport taxes which business entities in the field of a small business must pay; taxation of persons working in small agribusiness on a full-time basis, and income of owners of a small business entity in the amount of 10%.

The necessity of promoting the development of family farms and farm households, organization of agricultural cooperatives, deepening of the branch and product diversification, the formation of agro-food chains with the completed production cycle, and creation of additional value with the participation of personal farms is proved.

It is substantiated that systemic transformations in rural areas in order to ensure the expanded reproduction of human capital should be carried out within the relevant organizational support, which includes scientific, institutional, administrative, financial, and information components.

Activation of tools for reproduction and stimulation of human capital attraction in rural areas should be focused on the creation and capitalization of human potential based on the formation and development of innovative components of human capital and the environment of

their capitalization in economic activities in rural areas. Such activities will be provided based on improving the tool of education, namely: consolidation in educational standards of competencies that form creative thinking, skills of permanent knowledge growth and innovative food culture as an element of "green" consumption; humanization of professional education; orientation of agricultural educational institutions on the implementation of educational programs of the professions of the future, support of innovative activities within long-term investment projects on the basis of public-private partnership.

It is substantiated that the improvement of the living environment in rural areas will contribute to the expanded reproduction of human capital in rural areas based on purposeful development of social infrastructure of rural areas by taking into account the personalized needs, digitalization, and virtualization of social sectors.

It is established that the strategies of socio-economic development of rural areas identify the following areas of development of social infrastructure of rural areas: social and communal spheres, modernization of road transport infrastructure to ensure reliable transport links between rural settlements and community centers, landscaping, carrying out various organizational measures to improve the quality of human capital, social protection of low-income and disabled people, which includes the opening of inclusive resource centers, as well as creating comfortable living and working conditions for residents of amalgamated territorial communities, whose priority is determined by the specifics of the composition and development trends of the amalgamated territorial community, financial opportunities.

Key words: human capital, reproduction, rural areas, entrepreneurial initiative, social infrastructure.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Монографія:

1. Сільський сектор Київської області в умовах суспільних трансформацій: колективна монографія / Даниленко А. С., Варченко О. М., Крисанов Д. Ф., Гринчук Ю. С., Гринчук В. Ю., Утеченко Д. М., Артімонова І. В., Герасименко І. О., Драган О. О., Ткаченко К. В. Біла Церква: БНАУ, 2020. 310 с. *(19,79 д.а.; особистий внесок здобувача: проаналізовано сучасний стан розвитку інфраструктури сільських територій; обґрунтовано перспективні напрямки підвищення потенціалу ОТГ; охарактеризовано та систематизовано складові підготовки фахівців для сільського сектору; 2,72 д.а.).*

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Utechenko D. Features of reproduction and use of human capital in the agricultural sector. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2017. № 2 (137). С. 23–32. *(0,89 д.а.).*

3. Утеченко Д. М. Методичні підходи до трактування поняття «людський капітал». *Друковане фахове видання з економіки «Агросвіт»*. 2018. № 11. С. 68–72. *(0,48 д.а.).*

4. Утеченко Д. М. Теоретико-методологічні засади відтворення і використання людського капіталу в аграрному секторі». *Друковане фахове видання з економіки та державного управління «Економіка та держава»*. 2018. № 6. С. 101–104. *(0,56 д.а.).*

5. Hrynchuk Y., Utechenko D. Formation of the indicator system to assessment of reconstruction and use of human capital in agriculture. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2018. № 1 (139). С. 134–144. *(0,87 д.а.; особистий внесок здобувача: обґрунтовано систему показників формування та використання людського капіталу; 0,35 д.а.).*

6. Даниленко А. С., Крисанов Д. Ф., Утеченко Д. М. Напрями досліджень сучасних викликів і проблем у сільському секторі України. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2018. № 2 (143). С. 6–22. *(1,69 д.а.; особистий внесок здобувача: розроблено рекомендації по оцінюванню продуктивного потенціалу сільських громад та підвищенню надходжень до місцевих бюджетів; 0,43 д.а.).*

7. Утеченко Д. М. Інфраструктурне забезпечення соціального розвитку сільських територій Київської області. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2019. № 1. С. 76–88. *(1,19 д.а.).*

8. Utechenko D. Peculiarities of reproduction of human capital in rural areas. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2020. № 1. С. 6–17. *(1,25 д.а.).*

9. Утеченко Д. М. Функціонування сільськогосподарської кооперації як засіб відтворення людського капіталу сільських територій. *Міжнародний науково-практичний журнал «Економіка і держава»*. 2020. № 11. С. 101–105. *(0,57 д.а).*

10. Утеченко Д. М. Соціальне підприємництво, як засіб розвитку людського капіталу сільських територій. *Науково-практичний журнал «Агросвіт»*. 2020. № 21. С. 78–84. *(0,66 д.а).*

Статті в іноземних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

11. Varchenko O., Utechenko D., Khakhula L., Slobodeniuk O., Byba V., Portyan M., Shepel T. Key components of sustainable supply chain development of the agricultural sector of Ukraine. *International Journal of Supply Chain Management*. VOL. 8. Issue 2. 2019. P. 874–884. *(0,99 д.а.; особистий внесок здобувача: обґрунтовано важливу роль компонентів сільського сектору у відтворенні людського капіталу,*

а саме сільської економіки та середовища проживання сільського населення; 0,12 д.а.; Scopus).

Публікації у наукових виданнях іноземних держав:

12. Grynchuk Y., Utechenko D. Organizational and economic principles of formation and use of human capital of Ukraine's agrarian sector of economy. *The Scientific Journal of Cahul State University "Bogdan Petriceicu Hasdeu" Economic and Engineering Studies*. 2017. VOL. 2. (2). P. 63–72. *(0,94 д.а.; особистий внесок здобувача: досліджено проблеми самозайнятості населення, яке проживає у сільській місцевості та запропоновано заходи щодо скорочення рівня безробіття в сільській місцевості; 0,41 д.а.).*

13. Utechenko D. Socio-economic aspects of reproduction human capital in rural areas. *Norwegian Journal of development of the International Science.* 2020. № 52. VOL. 3. P. 46–52 *(0,72д.а.).*

Матеріали науково-практичних конференцій:

14. Утеченко Д. М. Організаційно-економічні засади забезпечення фахівцями сільськогосподарських підприємств. *Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соціальні та правові аспекти: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 27 квіт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 354–357. *(0,16 д.а.).*

15. Утеченко Д. М. Сучасний стан та проблеми розвитку об'єктів соціальної інфраструктури сільських населених пунктів. *Сталий розвиток сільського господарства: глобальні зміни та національні особливості досягнення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф*. (м. Біла Церква, 28-29 трав. 2019 р.). Біла Церква, 2019. С. 124–126. *(0,14 д.а.).*

16. Гринчук Ю. С., Утеченко Д. М. Громадська участь у стратегічному управлінні об'єднаних територіальних громад в Україні. *Tendenze attuali della moderna ricerca scientifica: матеріали міжнар. наук.-практ. конф*. (Штутгарт, 5 черв. 2020 р.). Штутгарт, 2020. С. 47–49. *(0,16 д.а.).*

ЗМІСТ

ВСТУП..... 13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ..... 22
1.1. Економічна сутність категорії «людський капітал» сільських територій..... 22
1.2. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій..... 42
1.3. Методичні підходи до оцінки людського капіталу сільських територій..... 60
Висновки до першого розділу..... 75
РОЗДІЛ 2. КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ УМОВ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ..... 79
2.1. Сучасний стан та тенденції відтворення сільського населення країни..... 79
2.2. Оцінка використання людського капіталу сільських територій..... 101
2.3. Соціально-економічні умови відтворення людського капіталу сільських територій..... 128
Висновки до другого розділу..... 149
РОЗДІЛ 3. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗШИРЕНОГО ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ..... 154
3.1. Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу сільських територій.....154
3.2. Активізація соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу..... 179
3.3. Обґрунтування напрямів розвитку людського капіталу сільських територій на основі підприємницької ініціативи..... 196
Висновки до третього розділу..... 216
ВИСНОВКИ..... 220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 234
ДОДАТКИ..... 259

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні тенденції до децентралізації соціально-економічного розвитку сільських територій вимагають концептуального обґрунтування напрямів їх сталого розвитку, де важливим завданням є вирішення проблеми формування людського капіталу із новими якісними властивостями та характеристиками, а також питання його ефективного використання, що сприятиме посиленню ендогенного потенціалу сільської місцевості. Вітчизняні умови розвитку сільських територій дозволяють диференціювати їх за рівнем створеного організаційно-інфраструктурного середовища для розширеного відтворення людського капіталу, який визначає рівень соціально-економічного добробуту сільського населення, забезпечуючи реалізацію принципів «людиноцентричного розвитку». Це визначає, з одного боку, необхідність узагальнення існуючих тенденцій, явищ та процесів у розвитку сільських територій, а з іншого – проведення комплексних досліджень та обґрунтування нових підходів до збереження, відтворення та закріплення людського капіталу на селі.

Існуюча практика відтворення людського капіталу сільських територій в якості основних рівнів його формування та використання дозволяє виділити такі: держава, регіон, сільська місцевість, сільські домогосподарства та індивіди. Однак практика переконує, що в умовах локалізації сільського соціуму важлива роль в організації відтворення людського капіталу відводиться сільським територіям,які реалізують функції соціального та економічного базису цих процесів. Необхідність вирішення теоретичних та практичних проблем, пов’язаних зі створенням дієвої системи відтворення людського капіталу, необхідність в актуалізації концептуальних, методичних та практичних підходів до розвитку сільських територій як просторового базису відтворення сільського населення зумовили актуальність теми дослідження.

Вивченню місця людини в системі суспільного виробництва та специфіки його відтворення присвячені праці таких зарубіжних економістів як Г. Беккер, М. Блауг, Л. Вальранс, В. Вейсброд, Дж. Кейнс, Дж. Кендрік, Дж.Б. Кларк, С. Кузнець, К. Маркс, А. Маршал, Дж. Міль, Д. Мінцер, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Р. Солоу, Дж. Стігліц, Л. Туроу, М. Фрідмен, Дж. Харрінгтон, Б. Чізвік, Т. Шульц, К. Ероу та інші.

Концептуальні засади та методологічні принципи формування та використання людського капіталу як універсальної економічної категорії, способи та прийоми його комплексної діагностики знайшли відображення у працях вітчизняних науковців, а саме: В. Антонюк, Л. Безтелесна, В. Близнюк, О. Бородіна, О. Грішнова, Т. Кір'ян, А. Колот, Т. Костишина, Е. Лібанова, Л. Лісогор, Л. Любохинець, О. Макарова, Д. Мельничук, Г. Міщук, Г. Назарова, О. Новікова, І. Петрова, М. Романюк, У. Садова, М. Семикіна, Л. Семів, Л. Шаульська, Л. Шевчук та ін.

Проблематиці відтворення людського капіталу сільських територій присвячені наукові праці вчених-економістів: Т. Білорус, Д. Богині, О.Бородіної, Н. Гавкалової, І. Гончаренко, Т. Житник, В. Дієсперова, М. Ігнатенка, М. Кропивка, М. Маліка, Л. Михайлової, Т. Олійник, Л. Потьомкіна, В. Юрчишина, К. Якуби та багатьох інших. Однак, окремі питання, пов'язані із розвитком сільських територій як елементу системи відтворення та використання людського капіталу, потребують подальшого поглиблення у теоретичному та методичному аспектах, а в практичному – існує необхідність в обґрунтуванні напрямів, які забезпечують розширене відтворення людського капіталу сільських територій, та стратегічних орієнтирів його подальшого розвитку. Вирішення поставлених завдань визначає актуальність обраної теми дослідження, його своєчасність, а також затребуваність результатів не лише в теоретичному значенні, але й контексті практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до тематики науково-дослідних робіт Білоцерківського національного аграрного університету, а саме: «Удосконалення організаційно-економічних засад відтворення людського капіталу аграрної сфери» (державний реєстраційний номер 0118 U003648), у межах якої автором розроблено інструменти активізації розвитку підприємницької ініціативи у сільського населення та соціально-економічні інструменти забезпечення відтворення людського капіталу сільських територій; «Стратегічні пріоритети розвитку аграрного сектору в умовах невизначеності та ризику» (державний реєстраційний номер 0118 U004126), де автором обґрунтовано напрями формування умов та передумов до розширеного відтворення людського капіталу сільських територій.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування теоретико-методичних засад та практичних рекомендацій щодо відтворення людсь-

кого капіталу сільських територій. Для досягнення мети було поставлено і розв'язано такі завдання:

- поглибити теоретичні засади визначення сутності та змісту категорії «людський капітал» та систематизувати чинники, які впливають на його відтворення;
- систематизувати особливості функціонування людського капіталу сільських територій та обґрунтувати складові його відтворення;
- узагальнити методичні підходи до оцінки людського капіталу сільських територій та запропонувати підхід до оцінки факторів на його формування та використання;
- проаналізувати сучасний стан відтворення сільського населення та визначити фактори, які сприяють та стримують його розвиток у нинішніх умовах;
- провести оцінку використання людського капіталу сільських територій та визначити особливості зайнятості сільського капіталу в сучасних умовах;
- проаналізувати соціально-економічні умови розвитку людського капіталу сільських територій та визначити їх особливості;
- визначити стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу сільських територій в регіональному аспекті та обґрунтувати інструменти по їх реалізації;
- обґрунтувати рекомендації щодо розвитку людського капіталу сільських територій на основі активізації підприємницької ініціативи по створенню малих форм господарювання на селі;
- ідентифікувати умови залучення людського капіталу як структурно-утворювального фактора в економічні відносини сільської економіки та запропонувати соціально-економічні інструменти відтворення та стимулювання розвитку людського потенціалу сільських територій.

Об'єктом дослідження є процес відтворення людського капіталу сільських територій.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних і прикладних засад відтворення людського капіталу, соціально-економічні відносин, процеси, явища, що його супроводжують.

Методи дослідження.Теоретичну та методологічну основу дослідження становлять фундаментальні положення економічної теорії, історико-економічних досліджень, теорії перехідної економіки, теорії суспільного виробництва та відтворення, представлених

у працях представників класичної та неокласичної політичної економіки, сучасних зарубіжних та вітчизняних науковців-економістів. Теоретичну основу також становили праці науковців з питань теорії відтворення людського капіталу та сільських територій, законодавчі та нормативні акти, програмні документи, які регулюють окремі аспекти формування та використання людського капіталу, матеріали та розробки з проблем відтворення людського капіталу та забезпечення сталого розвитку сільських територій, результати самостійних досліджень автора.

У дисертаційній роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи економічних досліджень, зокрема: *системний підхід* − при вивченні зв'язків між явищами і процесами в системі забезпечення відтворення людського капіталу сільських територій; *статистичний аналіз* − при визначенні тенденції відтворення сільського населення країни; *групування* – для з'ясування впливу низки факторів на рівень використання людського капіталу сільських територій; *порівняльний* − для зіставлення соціально-економічних умов відтворення людського капіталу сільських територій; *діалектичний та абстрактно-логічний* − для теоретичних узагальнень і формування висновків; *метод експертних оцінок* – при визначенні основних факторів, які впливають на формування та використання людського капіталу сільських територій. *Графічні методи* застосовано при дослідженні зв'язків, виявленні тенденцій та визначенні закономірностей забезпечення відтворення людського капіталу сільських територій. *Комплексні методи* використано при розрахунку індивідуальних та групових індексів формування та використання людського капіталу, *абстрактно-логічний*, *розрахунково-конструктивний та оптимізаційний* – при визначенні стратегічних пріоритетів забезпечення розширеного відтворення людського капіталу, обґрунтуванні напрямів активізації соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу та розвитку підприємницької ініціативи. Для аналізу чинників формування та використання людського капіталу сільських територій застосовано методи комп'ютерної обробки й аналізу інформації за допомогою програм Microsoft Excel.

Інформаційну базу дисертаційного дослідження становлять економічні огляди, монографії й науково-аналітичні статті вітчизняних та іноземних авторів, інформаційні матеріали, опубліковані в періодичних виданнях та на офіційних сайтах світової комп'ютерної

мережі Інтернет, особисті розробки й дослідження автора, закони України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, матеріали Державної служби статистики України, Міністерства розвитку торгівлі, економіки та сільського господарства України, звітність та стратегії розвитку окремих сільських об'єднаних територіальних громад, нормативна і довідкова література, результати особистих спостережень автора, а також наукова інформація, що має форму недрукованої продукції та розміщена у мережі Internet. Економічні розрахунки виконані із застосуванням сучасних методик, комп'ютерних технологій та базуються на офіційних статистичних матеріалах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає увирішенні науково-прикладної проблеми відтворення людського капіталу сільських територій у сучасних умовах. Наукова новизна одержаних результатів дисертаційної роботи полягає унаступному:

удосконалено:

наукові засади організації процесів формування та використання людського капіталу сільського населення на основі систематизації факторів (ресурсні та демографічні, соціально-економічні, техніко-технологічні та інфраструктурні), комбінація яких визначає відтворювальні можливості людського капіталу сільських територій та особливості відтворювальних процесів;

стратегічні пріоритети розвитку людського капіталу сільських територій на основі активізації підприємництва на селі, що передбачає: модернізацію держпідтримки малих форм господарювання; розробки загальнодержавних та регіональних програм; передбачення єдиної ставки земельного податку в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь; внесення змін до Податкового кодексу щодо визнання власників технічних ресурсів суб'єктами підприємницької діяльності в сфері малого бізнесу із сплатою відповідних податків; зниження ставки на податок з доходів фізичних осіб, для осіб, зайнятих в малому агробізнесі до 10 %; оподаткування доходу власників малих підприємницьких структур у розмірі 10%; розробку плану комплексного розвитку підприємницького середовища сільської ОТГ, що сприятиме легалізації діяльності суб'єктів малого агробізнесу, надходженню коштів до бюджету ОТГ та формуванню власних фінансових ресурсів для реалізації соціальних проектів;

складові елементи обґрунтування розвитку людського капіталу на перспективу, а саме: стратегія розвитку сільської території; її потенціал у аспекті відтворення; цілі розвитку; інвестиційні можливості; умови до розширеного відтворення, які характеризуються активізацією підприємницького ресурсу; підвищенню якості трудового потенціалу сільського населення; розвитком соціальної інфраструктури, а також виробничої і ринкової для малого бізнесу та проведенні на їхній основі типологізації сільських територій, що сприятиме проведенню комплексної діагностики та розробці цілеспрямованої політики сталого розвитку села;

соціально-економічні інструменти стимулювання відтворення та залучення людського капіталу в забезпеченні сталого розвитку сільських територій, які зорієнтовані на формування та розвиток інноваційних компонент людського потенціалу із наступною їх капіталізацією (передбачення навчання упродовж життя у рамках компетенцій, затребуваних у сучасних умовах: підготовка фахівців за освітніми програмами професій майбутнього у аграрних закладах вищої освіти, підтримка новаторства та інноваторства агробізнесу та ін.) та соціально-орієнтованих структурних змін інфраструктури села, підтримки на різних рівнях управління цифровізації та віртуалізації галузей соціальної сфери, що сприятиме поліпшенню життєвого середовища та підвищенню потенціалу сільських людських ресурсів;

методичні підходи до оцінки та прогнозування відтворення людського капіталу сільських територій шляхом розрахунку інтегрального, групових, індивідуальних індексів та зміни їхніх прогнозних значень на основі трендового методу, використання якого дасть змогу здійснювати комплексну діагностику та типолізацію сільських територій за рівнем наявності сприятливих умов для відтворення людського капіталу.

набули подальшого розвитку:

інтерпретація категорії «людський капітал» сільських територій як багатоаспектного поняття, яке на відміну від існуючих дефініцій, розглядається як економічний ресурс та основа досягнення цілей його власника; сукупність успадкованих та набутих здібностей індивідуумів, формування яких відбувається у взаємодії із складовими середовища проживання; ідентифіковано сфери його використання – сільське господарство та інші види підприємницької діяльності, соціальна сфера та охорона навколишнього природного середовища, що дозволяє всебічно проаналізувати фактори та умови, які впливають на його відтворення;

систематизовано особливості людського капіталу із позиції діалектики його взаємодії та соціально-економічного середовища, а також визначено принципи, джерела його формування та функції, напрями його використання в умовах подолання деструктивних явищ у розвитку сільських територій, комбінація яких визначає відтворювальні можливості людського капіталу та специфіку організації відтворювальних процесів;

індикаторний підхід до оцінки впливу факторів на формування людського капіталу сільських територій, який передбачає розрахунок індивідуальних та групових індексів оцінки факторів в аспекті формування людського капіталу (демографічна ситуація, добробут сільського населення, рівень освіти, благоустрій), а також на повноту його використання (розвиток сільського господарства, зайнятість сільського населення, ефективність зайнятості в сільському господарстві), який дозволяє комплексно оцінити можливості відтворення сформованого людського капіталу сільських територій;

ідентифіковано систему чинників, що порушує динаміку відтворювальних процесів сільського населення та зумовлює прояв негативної тенденції його старіння, яка включає: скорочення чисельності; порушення його вікової структури; чисельність людей старше працездатного віку перевищує число молодих осіб; перевищення у статевій структурі чисельності жінок; зниження частки населення працездатного віку та відповідно збільшення частки безробітних у групі працездатного населення, урахування яких у стратегічних програмах розвитку сільських територій на різних рівнях управління сприятиме нейтралізації їх негативного впливу;

розширено систему умов, що впливають на сферу зайнятості та використання сільської робочої сили на основі урахування її правового статусу й соціальної захищеності, які характеризуються переважанням зайнятості у приватному секторі, погіршенням економічного стану сільського населення, посиленням бідності на селі, збільшенням частки безробітних, скороченням зайнятості сільського населення та поширенням тіньової зайнятості, урахування яких у державних та регіональних стратегічних програмах розвитку сільських територій сприятиме сталому їх розвитку.

Практичне значення одержаних результатів. Практична значимість дисертаційного дослідження полягає у тому, що одержані результати можуть бути використаними: при визначенні ступеню державного регулювання розвитку людського капіталу та

сталого розвитку сільських територій; у якості методичної бази для розробки національних та регіональних програм розвитку людського капіталу сільських територій. Окремі положення дисертаційного дослідження знайшли практичне застосування.

Розроблені автором методичні та практичні рекомендації щодо створення регіонального фонду підтримки розвитку фермерських, особистих селянських господарств, а також СОКів; надання консультаційної підтримки враховані Департаментом агропромислового розвитку Київської області при підготовці стратегічних документів, проєктів та програм розвитку сільських територій та їх людського капіталу (довідка №02-01.1/1488 від 28.12.2020 р.).

Авторські розробки щодо удосконалення планування розвитку сільських територій на основі розробки «Паспорту комплексного розвитку підприємницького середовища в напрямі використання людського капіталу» прийнято до практичного використання Узинською ОТГ (довідка № 3321 від 06.11.2020), а також пропозиції щодо використання людського капіталу із підприємницько-орієнтованим розвитком сільських територій враховано Фурсівською ОТГ при розробці Стратегії розвитку (довідка № 1496/02-21 від 17.11.2020 р.).

Основні теоретико-методичні розробки та результати дисертаційної роботи впроваджені у навчальний процес Білоцерківського національного аграрного університету та застосовуються під час викладання таких дисциплін: «Капітал підприємства», «Економіка праці та соціально-трудові відносини», «Економіка підприємства», «Стратегія сталого розвитку», «Менеджмент персоналу», «Соціальна відповідальність підприємства», а також під час написання кваліфікаційних робіт магістрів (акт № 01-12/957 від 19.10.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є завершеною науковою роботою автора, результати якого, висновки та пропозиції отримані особисто. У наукових працях, опублікованих у співавторстві, використані положення лише власних досліджень.

Апробація результатів дисертації. Наукові положення та основні результати дисертаційного дослідження були апробовані на чотирьох міжнародних і двох всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: Всеукраїнська науково-практична конференція «Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва» (м. Вінниця, 26 квіт. 2018 р.); .«Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соці-

альні та правові аспекти: Всеукраїнська науково-практична конференція докторантів, молодих учених та студентів» (м. Харків, 27 квіт. 2018 р.); International Course for Phd Students. (Rogow, Poland, 25-29 November, 2018 by the Baltic University Programme in cooperation with the Lodz University of Technology and Hamburg University of Applied Sciences); Міжнародна науково-практична конференція «Сталий розвиток сільського господарства: глобальні зміни та національні особливості досягнення» (м. Біла Церква, 28-29 трав. 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція Аграрна освіта та наука: досягнення, роль, фактори росту Стратегічні пріоритети розвитку економіки, фінансів, обліку, підприємництва та торгівлі, публічного управління в Україні та світі (м. Біла Церква, 31 жовт. 2019р.); Міжнародна науково-практична конференція Tendenze attuali della moderna ricerca scientifica (5 черв. 2020 р. Штутгарт, DEU).

Публікації. За темою дисертаційної роботи опубліковано 16 наукових праць загальним обсягом 31,06 друк. арк. (10,81 друк. арк. належить автору), в тому числі: 1 колективна монографія (загальним обсягом 19,79 друк. арк., автору належить 2,72 друк. арк.), 9 статей у наукових фахових виданнях (загальним обсягом 8,16 друк. арк., автору належить 6,38 друк. арк.), 1 стаття в іноземному виданні включеному до міжнародної наукометричної бази Scopus (загальним обсягом 0,99 друк. арк., автору належить 0,12 друк. арк.), 2 статті у виданнях іноземних держав (загальним обсягом 1,66 друк. арк., автору належить 1,13 друк. арк.) та 3-х тезах конференцій (загальним обсягом 0,46 друк. арк., автору належить 0,46 друк. арк.).

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних літературних джерел із 263 найменувань, містить 16 таблиць, 20 рисунків та 25 додатків. Основний обсяг дисертації становить 241 сторінка комп’ютерного тексту.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Економічна сутність категорії «людський капітал» сільських територій

Категорія «людський капітал» є однією з визначальних у теоретичних та прикладних дослідженнях, актуальність яких пояснюється важливою сутністно-функціональною роллю у процесах суспільного розвитку, пов'язаного із використанням людино-орієнтованої парадигми управління соціально-економічною динамікою. Вивченням категорії «людський капітал» економічна наука займається відносно недавно, але на сьогодні сформовано значний науковий масив теоретико-методологічного характеру, що безпосередньо або побічно стосуються даного питання. Очевидно, що подальше вивчення цієї економічної категорії в ретроспективно-гносеологічному напрямі дасть змогу систематизувати еволюційні процеси зародження й розвитку категоріального апарату, поглядів, позицій та концепцій, а також визначити неузгодженості, які виникають внаслідок несвоєчасного науково-методологічного відгуку на появу нових факторів та умов, що впливають на сутність і специфіку розвитку цієї економічної категорії.

Економічна категорія «людський капітал» формувалася поступово як результат визначення місця людини в системі економічних відносин. Зазначимо, що поняття «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал» часто співзіставляють із поняттям «людський капітал». Очевидно, що вони тісно взаємопов'язані, однак мають ряд відмінностей, пов'язаних із динамічним розвитком людини, суспільства, виробництва, держави та визначенням місця особистості в цій системі.

Відомо, що зародження теорії людського капіталу відбулося у другій половині XIX ст., а основні її положення розглянуто у працях прибічників класичної політекономії – У. Петті, А. Сміта, Дж. С. Мілля, Д. Рікардо, К. Маркса. Як основний об'єкт економічних досліджень класики політекономії висунули парадигму «економічної людини» у сукупності її продуктивних якостей та відносин, позиціонуючи як основний суб'єкт виробництва

та продуктивну одиницю. При цьому вони виявили пряму залежність підвищення продуктивності праці, прибутку й суспільного багатства від стану відтворення індивідуальних і професійних якостей людини, міри їх включення до виробничого процесу, відносин між працівниками й роботодавцями. У праці «Слово мудрим» (1964) складовою частиною багатства У. Петті називає «цінність населення» та відповідними розрахунками доводить необхідність визначення цінності сукупної праці [1]. Водночас дослідник вперше наголошує на наявності вартості «живих діючих сил», цінність яких як і землі, прирівнює до двадцятикратного річного доходу, який вони приносять. У «Трактаті про податки та збори» (1993) загострює увагу на питаннях фінансування освіти із державних коштів, висуває ідею про державне фінансування спеціальної підготовки суб'єктів професійної праці [2].

Поглиблення уявлень про «цінність людини» у продуктивній діяльності знаходимо в дослідженнях А. Сміта, який першим обґрунтував підхід до розуміння змісту людського капіталу. До основного капіталу поряд із машинами та знаряддями праці, виробничими будівлями, землею він відніс придбані та корисні здібності усіх жителів або членів суспільства. Сміт вважав, що ці здібності є частиною стану такої особи, водночас стають частиною багатства суспільства, до якого вона належить. Уміння працівника можна розглядати так само, як і машин, які створюють або полегшують працю та які хоча й вимагають витрат, але відшкодовують їх разом із прибутком [3].

У праці «Про складові частини ціни товару» А. Сміт пропонує категорію «основний капітал особистості», який розглядає складовою частиною суспільного виробництва й ціни товару. У зв'язку із цим дослідник зазначає про необхідність винагороди за працю залежно від суспільної значимості, вкладених у неї різних здібностей працівника [4]. Так, А.Сміт ввів до економічної теорії критерії для оцінки людських здібностей – це майстерність майстра, затрати на освіту, спритність, повага до здібностей людини, довіра. Він формує принципово новий для свого часу висновок: що вищі вимоги суспільства до майстерності працівника, тим триваліший час та більші витрати в його навчання, з більшою неминучістю підвищується ціна такої праці.

Значним внеском у формування теорії людського капіталу стало вчення Дж. С. Мілля, де основою виступає праця у виробництві, яка поділяється за двома видами та напрямами: залежно від її докладання; кінцевої продукції або одержаної послуги. Перший вид – це

праця, що закінчується виробництвом предмета, придатного для якого-небудь споживання людиною, або спосіб прямої або віддаленої участі праці у виробництві того або іншого предмета, потребує затрат праці на виробництво засобів існування для працівників. Наступний вид непрямої праці – це праця, прикладена до виробництва знарядь або інструментів, що сприяють праці людини. Стосовно підвищення продуктивності та ефективності суспільної праці дослідник наголошував на необхідності формування та розвитку продуктивних якостей індивіда, чим необхідно займатися із раннього віку. При цьому далі він зазначає, що технічне й виробниче навчання населення, праця, витрачена на опанування виробничими ремеслами та навчання, здійснюється заради одержання більшого за величиною або ціннішого продукту, за який би працівник зміг одержати еквівалентну плату за свою працю [5]. Доцільно розглянути також міркування Дж. С. Мілля про розумову працю, її роль і місці у виробництві, яка сприяє розвитку продуктивних сил людини, фізичних та розумових. Саме тому розумову працю дослідник вважає частиною праці, за допомогою якої суспільство здійснює свою виробничу діяльність, вона становить і частину вартості продукту для суспільства. Мілль виділяє розумову працю винахідників промислових процесів і технічних нововведень, ця праця безпосередньо сприяє виробництву кінцевого продукту. Вона розширює знання про сили природи та сприяє їх використанню у практичних цілях, на її основі здійснюються винаходи, отже, її необхідно відносити до факторів виробництва, а витрати на її здійснення доцільно розглядати як продуктивну частину витрат [6].

Досліджуючи фактори, які впливають на продуктивність праці, він виділяє суму їхніх знань про сили природи та властивості предметів, використовуваних у виробництві. Розширення і поглиблення знань за однакової кількості й інтенсивності праці дозволяє виробити більший обсяг продукції [7]. Автор передбачав зростання в індустріальному виробництві значення моральних мотивів та якостей працівників. Як економічну проблему дослідник розглядав сім'ю, тенденцію до посилення її ролі у формуванні продуктивних якостей працівників, їхній підготовці до трудової діяльності.

Помітним в опрацюванні підходів до вивчення людського капіталу та його відтворення є науковий доробок Д. Рікардо, який увів поняття «робоча сила» та проаналізував процес її відтворення, визначив можливі витрати на його здійснення. Автор зазначає, що ціна праці залежить від «ціни їжі, предметів першої необхідності та зручностей», необхід-

них для утримання працівника та його сім'ї [8]. Важливого значення він відводить освіті, доводячи, що від величини витрат на неї залежить ефективність суспільного виробництва, місце країні в економічному розвитку [9].

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що розуміння поняття людського капіталу сформулювали представники класичної політекономії, які заклали основу дослідження людини, її здібностей та відношення до праці, формування й ефективного використання людського капіталу. Здібності та знання вони розглядали як важливе джерело одержання доходів індивідуума й основний фактор економічного розвитку країни.

Ідея людського капіталу знайшла розвиток і в працях у К. Маркса, який розглядав людину як основний капітал [10]. При цьому речове багатство (машини та заводи) він називав «швидкоплинним моментом суспільного виробництва»; здібності людини до праці вважав основним джерелом накопичення багатства [11]. За такого підходу К. Маркс основним об'єктом дослідження визначає не людину з її особистісними якостями (здібностями), а працю людини як процес у межах капіталістичних виробничих відносин. Він розглядав процес праці через взаємозв'язок простої (вона доступна всім та дозволяє визначити вироблену продукцію за вартістю) та складної форм, яка зводиться до абстрактної людської праці [12]. Отже, здібності людини як би «розчиняються» у продуктивності праці та «зовнішніх» факторах її забезпечення. Продуктивна сила праці визначається різними обставинами, з-поміж них середнім рівнем мистецтва працівника, рівнем розвитку науки та ступенем технологічного використання, суспільною комбінацією виробничого процесу, величиною й ефективністю засобів виробництва, природними умовами [13]. Водночас суспільні витрати на відновлення та відтворення робочої сили К. Маркс розглядав як об'єктивно зумовлений процес. До неминучих витрат він відносив витрати на освіту працівників, без яких не можливе якісне відтворення робочої сили та підвищення продуктивності праці. Неминучими витратами дослідник також вважав витрати суспільства на відновлення «людських мускулів, нервів, мозку та ін.», витрачених працівниками у трудовому процесі (залежно від кваліфікації робочої сили витрати повинні бути різними). До них він відносив і витрати на відтворення замінників робочої сили, тобто дітей працівників, їх освіту та виховання. Витрати навчання повинні входити до вартостей, які витрачаються на відтворення робочої сили [14]. Капіталістичні виробничі відносини, за К. Марксом, персо-

ніфікуються та матеріалізуюється не лише у вироблених товарах і речах, а й у живій праці, носієм якої є особистість працівника, тобто в самій людині. Результатом цього процесу К. Маркс вбачає факт перетворення цих відносин через речі й людей у різні соціально-економічні форми їх існування. На основі цього дослідник обґрунтовує висновок, що без всебічного вивчення характеру економічних відносин будь-які уявлення про людину та її капітал будуть неповними. Якщо пріоритет віддавати не людському капіталу (природним і вродженим здібностям людини), а виробничому аспекту питання й економічним відносинам, вартісній характеристиці виробничого процесу, тоді обмежуються роль і значення людського потенціалу одиничних суб'єктів. Отже, вибудовуючи нову теорію праці, К. Маркс не знаходить у ній відповідного місця людині та її здібностям. Тому можна стверджувати, що у нього значення людського капіталу втрачається, а технологічні розробки, сучасні технології, комбінації виробничого процесу приховуються у суспільно необхідній праці та розглядаються як дані, а їх зміна – як зміна вартості товару та продуктивності. Поза увагою дослідника залишилися й досягнення науки, освіти та творчості. Отже, К. Маркс розглядаючи цю економічну категорію, під робочою силою або здатністю до праці розумів «сукупність фізичних та духовних здібностей, якими володіє … жива особистість людини та які використовуються …, коли він виробляє будь-які споживчі вартості» [15].

У розвитку ідей класичної політичної економії про людський капітал значним є внесок неокласичної західної економічної думки, зокрема у працях Л.Вальраса, Дж. Б. Кларка, Е. Ліндаля, А. Маршалла, Дж. Мак-Куллоха, Г. Мюрдаля, В. Парето, А. Пігу, І. Фішера, Дж. Уолша та інших. Незважаючи на відмінність авторських ідей за цілями та змістом, економістів об'єднувало прагнення дати відповідь на нові виклики епохи. На противагу марксизму прибічники неокласичного напряму висували й обґрунтовували альтернативні ідеї розуміння загального характеру праці та трудових процесів, реальних і потенційних ресурсів економічного розвитку та підходи до них. Міркуючи про подібність людини та капіталу, автори зробили спробу виміряти його сутнісну основу, більшість із них вважало, що інвестиції у людський капітал (як сутнісні сили людини) необхідно вкладати упродовж всього життя працівника. Тоді вони повинні «принести норму доходу, яка узгоджується з іншими видами інвестицій; плюс норму доходів, що визначається ринковою процентною ставкою» [16]. Водночас для неокласичної думки важливою є розробка в економічній теорії методо-

логії психолого-економічного аналізу, у якій окремий суб'єкт господарювання не є основним предметом дослідження, а засобом вивчення економічних явищ і процесів. На думку представників даного напряму, виявлення «сутнісних» (внутрішніх) механізмів працівника як виробника майбутніх благ із високою користю привести ці механізми в дію. Щоб «ефект користі» був вищим, необхідно задовольняти інтереси працівника в необхідних (хоча виклад змісту «необхідного» у них не знайшов відповідного вивчення) споживчих благ.

Розглянемо доробок у теорії людського капіталу А. Маршалла, який залишався на теоретичному фундаменті класиків, але водночас розробляв нові підходи до питань дослідження сутності та структури людського капіталу, його місця і ролі у виробництві. Саме йому належить ідея щодо необхідності вимірювання людської праці та її продуктивності, економічного значення знань (освіти) в даному процесі. Знання, наголошував Маршалл, є найпотужнішим двигуном виробництва [16]. Саме тому дослідник розглядає капітал як фактор виробництва за сутністю та внутрішньою структурою доповнюється «знаннями», які втілено у факторі «праця» або «економічна робота людини». Вивчаючи зміни кваліфікованої праці у часі, А. Маршалл приділяє увагу здібностям людини до праці, вводить термін «загальна здатність», яка «визначає ті якості і той поширений рівень знань, які становлять загальні риси усіх вищих форм продуктивності. Водночас фізичну вправність і знання конкретних матеріалів і процесів, які необхідні для специфічних цілей певних виробництв, він визначає як «спеціалізовану здібність» [17]. Особливо виділяється роль науки в підвищенні продуктивних можливостей виробництва, А. Маршалл наголошує на необхідності складання прогнозу на впровадження нових знань у виробництво та суспільне життя в цілому. Прогрес і поширення знань, підкреслював він, завжди приводить до використання нових машин, які забезпечують економію людської праці, за умови, що які-небудь зусилля витрачено задовго до досягнення цілі, заради якої вони використовуються [18].

Зазначимо, що ідеї неокласичної школи знайшли відображення у працях С.Г. Струмиліна, який використав методологію комплексного та системного аналізу економічних явищ і процесів. Досліджуючи працю через призму економічного, соціального, фізіологічного, психологічного та історичного підходів, автор розширив контекст її дослідження як процесу. Він обґрунтовує висновок про працю як про історичне явище, його роботи з проблем кваліфікації

праці та про народногосподарське значення освіти стали основою науки про економічну ефективність освіти [19]. С.Г. Струмилін виявив і обґрунтував прямий причинно-наслідковий взаємозв'язок освіти індивідуума та якості виконаних ним робіт. Автор наголошував, що освіта безпосередньо впливає на розвиток технологічного аспекту праці та виробництва в цілому, на розширення тих його елементів, які сприяють зниженню частки «чисто» фізичних затрат працівника та одночасно прирощенню творчих розумових знань і навичок не лише в професії, але і в стилі життя. Він довів, що витрати на навчання працівника повністю відшкодовуються продуктом його праці та створенням понад це і продуктом для суспільства [20].

Класичною та неокласичною політекономією були сформовані вихідні теоретичні уявлення про «економічну людину» та його капітали, окреслено напрями їх вивчення, виділено складові елементи, які повинні відтворюватися на досліджуваному етапі розвитку виробництва.

Серед основних ідей цих напрямів слід виділити такі: «економічна людина» з її вміннями та навичками, здібностями для забезпечення продуктивної праці є основним джерелом і ресурсом ефективного виробництва, прирощення національного багатства й розвитку суспільного прогресу; відтворення та формування продуктивних сил «економічної людини» прямо чи опосередковано взаємообумовлені залежно від цілей та характеру розвитку економічних відносин; рух продуктивного потенціалу людини відбувається під впливом певних умов: з одного боку, разом із кількісним та якісним прирощенням засобів праці розширюється диференціація професійної діяльності, а також продуктивних сил працівника; з іншого боку – збільшуються обсяги виробництва товарів і послуг для населення; розвиток науково-технічного і технологічного прогресу та запровадження нових технологій праці у виробництво постійно розширює вимоги до продуктивних якостей працівника, що зумовлює потребу у створенні умов для відтворення та накопичення необхідного людського капіталу; з метою розширення і накопичення знань працівника про нові технології виробництва він також повинен мати розуміння сутності нових вимог до його фахових здібностей та продуктивних якостей; впровадження досягнень науки і техніки у виробництво зумовлює підвищення значення ролі освіти в підготовці працівника.

Сучасна теорія людського капіталу сформована й розвивається як самостійний напрям економічної науки, її становлення є реакцією на активізацію процесів і результатів науково-технічної революції, які посилилися наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст.

Одним із головних наслідків цього стала кардинальна зміна місця та ролі науки й людини у продуктивних силах, що фактично визначили постулати сучасної теорії людського капіталу її засновників – Т. Шульца і Г. Беккера. Згідно з їхнім вченням у розвитку сучасного виробництва, особливо в наукоємних галузях, роль людського капіталу стає визначальною. Людський капітал розглядається цими дослідниками як форма капіталу, яка належить людині, є його складовою частиною. Особлива увага в даній теорії приділяється умовам формування та підвищення ролі «людського фактора» в економічній діяльності. Так, основним джерелом економічного зростання Т. Шульц розглядав освіту, зміну структури та якості сукупної робочої сили, стан якої в кінцевому рахунку безпосередньо залежить від освіти й обсягу вкладених у неї інвестицій. В оцінку вартості робочої сили автор включає і витрати на освіту, а також втрачену людиною за час навчання вартість праці [21, 22].

У 1960 р. в Journal of Political Economy було опубліковано статтю Т. Шульца «Освіта як джерело формування капіталу», в 1961 р. – «Інвестиції у людський капітал», а після двох років видано фундаментальну працю «Людський капітал: теоретичний та емпіричний аналіз». Обґрунтовані підходи у цих працях стали теоретичною базою для подальших досліджень у цій області [23]. З метою обґрунтування теорії відособленого існування людського капіталу Т. Шульц розширив базове поняття «капітал», поділивши його на людський і не пов'язаний з людиною. Складовими людського капіталу названо виховання, навички та здібності окремої особистості, які давали можливість одержувати дохід від будь-якої діяльності. Усі витрати на освіту, підвищення кваліфікації та збереження здоров'я людини автор відносив до інвестицій і виділив типи людського капіталу залежно від виду вкладень у нього. У цьому контексті Т. Шульц розглядає особливий випадок формування людського капіталу в економічно відсталих країнах, де з-поміж основних заходів його покращення ним виділено освіту, підвищення якості трудових ресурсів, освіту жінок і малозабезпечених верств населення, інвестиції в охорону здоров'я, які й на сьогодні залишаються актуальними [24].

Найбільш важливими залишаються ідеї Г. Беккера, який, вивчаючи поведінку людини та взаємодію (включаючи неринкові), висунув економічну думку про людський капітал в іншій площині аналізу. Зокрема, дослідник обґрунтовує необхідність усвідомлення суспільством того факту, що фізичний капітал приносить не значну частину доходів, а, отже, існує необхідність у підвищенні інтересу до вивчення технічного прогресу й людського

капіталу. Г. Беккер обґрунтував ідею про важливість розширення уяви про сфери прояву людського капіталу та обсягах інвестицій у нього [25].

Отже, категорія «людський капітал» еволюційно формувалася і продовжує розвиватися завдяки науковим дослідженням багатьох дослідників (додаток А).

Вчення засновників сучасної теорії людського капіталу сприяло усвідомленню нової обставини в економічних відносинах: витрати на відтворення людини та її капіталу слід розглядати не як безповоротні втрати для бюджету, а як вкладення в основне джерело приросщення національного багатства. Ці положення були розвинутими Л. Едвінсоном та М. Мелоуном, які розглядали людський капітал не лише як «сукупність знань, практичних навичок і творчих здібностей службовців компанії, докладених до виконання поточних завдань», але й «моральні цінності компанії, культура праці та загальний підхід до справи» [26].

Подібною є позиція Ф. Фукуями, відповідно до якої капіталом є не лише земля, заводи, інструменти та верстати, але і знання та кваліфікація людей, причому значення цих двох факторів постійно зростає [27].

Новий поштовх до відродження інтересу щодо вивчення ролі та місця у людському капіталі здібностей людини знаходимо у працях Е. Долланда і С. Фішера. Вони привертають увагу до його нематеріальних факторів. Так, Дж. Долланд розглядає людський капітал як капітал у вигляді розумових здібностей, які одержано через формальне навчання або освіту чи практичний досвід. Його положення доповнює та конкретизує С. Фішер, який розуміє людський капітал як міру втілення в людині здатності приносити дохід. Людський капітал включає в себе вроджені здібності та талант, а також освіту й одержану кваліфікацію [28].

По мірі усвідомлення важливої ролі людини в суспільних перетвореннях і досягненні соціального прогресу до складу людського капіталу включають широкий перелік соціальних якостей особистості працівника. Так, Л. Туроу виділяє такі якості, як громадянськість, політична і правова культура, вихованість та освіченість. Дослідником обґрунтовано, що суспільство може розраховувати на відомі вигоди від різних проектів інвестицій у людину саме тому, що вони змінюють майбутні або поточні уподобання таким чином, що останні стають сумісними із прагненням суспільства (або більшості в суспільстві), такі зміни у прагненнях мають цінність для суспільства, але не завжди для індивідуума [29]. Зазначимо, що основною здатністю, на якій базується людський капітал, він розглядає економічну здатність, вона

впливає на продуктивність інших вкладень [30]. Вважаємо, що заслуговує на увагу позиція цього дослідника щодо необхідності врахування відмінностей між людським і фізичним капіталом, оскільки людський капітал не можна аналізувати так само, як і фізичний капітал [31].

Сутнісний аспект аналізу категорії людський капітал поглиблено у працях Ф. Махлупа, який розглядає поняття «недосконалої» та «досконалої» праці, на основі чого людський капітал він розглядає як певний результат удосконалень. Науковець зазначає, що варто розрізняти людський капітал та удосконалений людський капітал, який став більш продуктивним завдяки вкладенням, що посилюють фізичну та розумову здібність людини. Подібні удосконалення становлять людський капітал [32]. На основі вищезазначеного К. Р. Макконнелл і С. Л. Брю пропонують розглядати людський капітал як накопичення попередніх вкладень в освіту, підготовку, охорону здоров'я та інші фактори, що сприяє підвищенню продуктивності праці [33]. Підсумком розвитку економічної думки щодо людського капіталу слід розглядати нинішню ситуацію, що склалася в науці, коли стає правилом розглядати людський капітал «реальним фактом» економіки та суспільства в цілому. Так, П. Хейнс наголошує на необхідності враховувати, що основну частину доходів одержують із власності на людський капітал, який за сутністю доцільно розглядати не як «витратний» економічний об'єкт, а як самозростаючий капітал. Змістом людського капіталу є знання та вміння, які набуваються через освіту, професійну підготовку та практичний досвід. Науковець зазначав, що розподіл доходів залежно від розподілу багатства буде правильним лише у тому разі, якщо нами включено людський капітал у наше визначення багатства [34].

Важливо систематизувати причини, які підтверджують доцільність вивчення питання щодо категорії «людський капітал», які систематизовано українськими науковцями: актуалізація проблем людини в дослідженнях сучасної світової науки розуміння того, що підвищення її творчого потенціалу, подальший розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання [35]; уповільнення темпів економічного розвитку провідних капіталістичних країн світу змінило пріоритети наукових досліджень [36]; прояв ідеологічного замовлення, сформованого після Другої світової війни, як реакція на посилення розвитку соціалістичної системи, у нинішніх українських умовах розглядається як своєрідний науковий ренесанс теорії людського капіталу [37]; розвиток науково-технічної революції зумовлений підвищеною увагою до накопичення нематеріальних ак-

тивів [38]; зміна технології виробництва, соціально-економічних умов життя і праці людини зумовлює появу дійсно нової категорії – «людський капітал» як внутрішньо властивої новій економіці і суспільству [39]; зміна ролі людини у сучасному виробництві [40].

Зазначимо, що категорію «людський капітал» вітчизняні науковці здебільшого розглядають переважно як виробничий фактор, який виявляє свої функції та специфічні риси в різних умовах внутрішнього і зовнішнього середовища його формування і використання. Систематизовані підходи до дефініції категорії «людський капітал» у вітчизняній економічній літературі нами представлено в додатку Б.

Узагальнюючи різні погляди на дефініцію та розуміння категорії людський капітал нами зроблено висновок про те, що існує мікро- та макроекономічний підхід. На мікроекономічному рівні простежуються два основних підходи: з точки зору економіки бізнесу людський капітал розглядається як фактор виробництва; управлінський – розглядає людський капітал як бізнес-ресурс або актив, який становить частину ринкової вартості компанії. Макроекономічний підхід розглядає людський капітал як один із виробничих факторів, відповідно джерела економічного зростання.

У нинішніх умовах бізнесові структури орієнтуються до зростання ринкової вартості бізнесу на основі підвищення конкурентоспроможності у наданні споживачам виняткової цінності та здійснення творчого пошуку нових способів створення цієї цінності. Основою зростання вартості бізнесу є так званий інтелектуальний капітал, який включає активи знань, досвіду, організацій та технології виробництва, відносини із клієнтами та фахові навички [41, 42].

Отже, людський капітал це поєднані знання, вміння, інноваційність та здатність окремих працівників підприємства виконувати поставлені завдання. Людський капітал не може належати компанії. Водночас, науковцями виділяється також й структурний капітал – це обладнання, програмне забезпечення, бази даних, організаційна структура, патенти, торгові марки та всі інші організаційні можливості, що підтримують продуктивність працівників. Структурний капітал також забезпечує клієнтський капітал, відносини, розроблені з ключовими замовниками [43, 44].

Організаційний капітал – це інституційні знання, якими володіє організація, що зберігаються у базах даних, посібниках. Його часто називають структурним капіталом [42], але термін «організаційний капітал» є більш точним.

Зазначимо, що погляди науковців на процес створення вартості підприємства відрізняються. Так, ресурсний підхід передбачає виділення ділових ресурсів, до яких відносять матеріальні (машини, обладнання, енергія), фінансові, інформаційні та людські [45]. Людські ресурси мають вирішальне значення в управлінні бізнесом, економіці, роботі з персоналом, не випадково їх відносять до найціннішого ресурсу підприємства. Людські ресурси розглядаються як власники людського капіталу, а тому зустрічається позиція за якою ототожнюється людський капітал та людський потенціал, що є не вірним. Водночас, людський капітал являє собою фактор, який надає специфічний характер кожній організації, оскільки люди формують елемент підприємства, який здатний вчитися, впроваджувати новації, стимулювати та вносити зміни, а також творчо мислити [46].

Бізнес використовує різні підходи до накопичення та використання знань, які представляють собою різні аспекти інтелектуального капіталу, тобто людського, організаційного та соціального капіталу [47]. Концепція інтелектуального капіталу базується на переконанні, що основні ресурси для побудови конкурентної переваги мають нематеріальний характер. Так, Едвінссон і Малоун вперше використали слово «інтелектуальний капітал», а не бухгалтерський термін «нематеріальні активи» [42]. Водночас, К. Швейбі визначив інтелектуальний капітал як нематеріальний актив, який складається із таких нематеріальних активів: зовнішня структура (бренди, відносини з покупцями та постачальниками), внутрішня структура (управління організацією, юридична структура, організаційна культура, стиль управління, НДДКР, програмне забезпечення) та індивідуальна компетентність (освіта, досвід, навички) [48, 49]. Автор пропонує метод вимірювання нематеріальних активів (інші автори посилаються на їх інтелектуальний капітал), оскільки нематеріальні активи сприяють збільшенню вартості. У традиційному обліку ці активи розглядаються як витрати. Він стверджує, що як нефінансові заходи для вимірювання нематеріальних активів, так і фінансові заходи для вимірювання видимого власного капіталу можуть спільно використовуватися для надання повної характеристики фінансового успіху та вартості акціонерів.

Вважаємо, що найбільш вдале пояснення взаємозвязку між різними видами капіталу, представлено М. Армстронгом, який розглядав поняття людського, інтелектуального, соціального та організаційного капіталу. Особи генерують, зберігають та використовують знання та вміння (людський капітал) та створюють інтелектуальний капітал. Їх знання по-

силюються взаємодією між ними (соціальний капітал) і породжують інституційні знання, якими володіє організація (організаційний капітал) [50].

П. Друкер був першим, хто збагатив менеджмент тим, що існує новий вид капіталу, і назвав його капіталом знань. Він прогнозував, що, поки грошовий капітал буде стихати, капітал знань посилюватиме свою вагомість у формуванні ринкової вартості бізннесу. Знання чи людський капітал все частіше вважаються найціннішим капіталом компанії. Людський капітал є не однаковим для всіх, оскільки власник капіталу знань може бути творчим та кваліфікованим працівником чи професійним менеджером. На сьогодні бізнес швидко переходить від економіки, орієнтованої на виробництво, до економіки, що базується на знаннях [51], а управління знаннями вимагає «створити нові знання, пов'язані із стратегічними та тактичними завданнями, поширити їх по всій організації та втілити його в продукти, послуги та системи» [52].

На організаційному рівні знання формуються на основі внутрішніх операцій або з зовнішніх джерел, які визначають як суму досвіду, цінностей, інформації та експертних оцінок, що є основою прийняття управлінських рішень [53]. Процес управління знаннями – займається створенням, придбанням, інтеграцією, розповсюдженням та застосуванням знань для підвищення ефективності роботи та конкурентних переваг організації. Людський капітал розглядається тут як сукупність вроджених і набутих знань, а також навичок, здібностей, таланту, винахідливості. Отже, людський капітал є частиною управління знаннями.

Безперечно, формування людського капіталу на селі має стратегічне значення для кожної країни та світу. Сільське населення є основним носієм людського капіталу сільського господарства, від рівня якого залежить не лише ефективність виробництва, але й розвиток окремих сільських територій, регіону, держави. У вітчизняній практиці сільське населення включає жителів сільських поселень, зайнятих в основному веденням сільського або лісового господарства, заготівлею та переробкою сільськогосподарської продукції, а також іншими характерними для сільської місцевості видами діяльності. Однак, згідно з методологією статистичного обліку Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAOSTAT), існує поняття «сільськогосподарське населення», яке відрізняється від визначення «сільське населення». Так, сільське населення – це населення, яке живе за рахунок сільського господарства, та включає усіх осіб, зайнятих у сільському господарстві, а також їхніх непрацю-

ючих утриманців [54]. Отже, «людський капітал сільського господарства» є вужчим поняттям, ніж «людський капітал сільського населення», оскільки не всі особи, які проживають на території сільської місцевості зайняті в сільськогосподарському виробництві.

Зазначимо, що науковцем, який займався вивченням питань людського капіталу в сільському господарстві, є нобелівський лауреат з економіки Т. Шульц. Практичні знання, одержані дослідником на сімейній фермі, його освіта, а також фахові знання за спеціальністю «економіка сільського господарства» сприяли виявленню у нього інтересу до дослідження загальносвітових тенденцій розвитку сільського господарства, результатом чого стало виявлення чинників, які впливають на економічне зростання у сільському господарстві: робоча сила, технології, кваліфікація фермерів і капіталовкладення у фермерське господарство. У подальшому вчений почав досліджувати загальні сутнісні питання людського капіталу в сільському господарстві та інших галузях економіки. Основний висновок науковця полягає в тому, що людський капітал потребує вкладень і підвищеної уваги на всіх рівнях управління [22].

Серед наукових праць вітчизняних дослідників виділяється доробок О. В Риковської. Дослідниця розглядає людський капітал як основний ресурс, формування та нагромадження якого вимагає від людини і суспільства значних витрат, які в майбутньому забезпечать отримання більшого доходу. Водночас автор зазначає, що функціонування людського капіталу контролює людина, його зумовлюють індивідуальні інтереси і пріоритети, матеріальна та моральна заінтересованість людини, її відповідальність, світогляд і загальний рівень культури, зокрема економічної. Дослідниця виділила специфічні риси формування та функціонування людського капіталу в сільській місцевості: просторова віддаленість від освітніх, культурних центрів і закладів охорони здоров'я, складність доступу до інформації, недостатня забезпеченість комп'ютерними технологіями, що в цілому є причиною невідповідності якісних характеристик людського капіталу сільського населення сучасним вимогам [55].

Водночас у наукових працях простежується використання дещо спрощеної дефініції категорії людського капіталу сільської території, яка характеризує працездатне населення, яке проживає на певній території, що має певні природні характеристики, а також є об'єктом і результатом постійного впливу взаємодоповнюючої та різнорівневої сукупності факторів [56].

Більшість науковців розглядають людський капітал сільської території як фундаментальний базис сільськогосподарського виробництва, основою якого є людський ресурс як суку-

пність індивідуальних і професійних характеристик працівника, що дієво впливає на сталий соціально-економічний розвиток сільської території [57]. Потенціал відтворення людського капіталу сільських територій розглядається як сукупність можливостей, що визначають структуру людського капіталу, напрями й інтенсивність його формування і реалізації у сукупності людей, які ведуть життєдіяльність у межах локалізованих територіальних утворень [58].

Вітчизняні науковці наголошують на тому, що роль людського капіталу в інноваційному розвитку сільських територій країни є надзвичайно важливою, але для ефективної реалізації його потенціалу необхідним є формування якісних характеристик і передумов. Проте на сьогодні людський капітал сільських територій України ментально не готовий до активної участі в інноваційному розвитку, отже, така ситуація вимагає розробки дієвих інструментів на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях [59].

Іншою проблемою розвитку людського капіталу в сільській місцевості є необхідність підвищення рівня оплати праці висококваліфікованих працівників, забезпечення належних умов праці та відпочинку, мотивації працівників до саморозвитку і підвищення рівня кваліфікації, інституційних змін у сфері надання освітніх і консультаційних послуг, адаптації знань і навичок через підвищення кваліфікації, що задовольнятимуть сучасні вимоги господарювання [60]. Поділяємо думку науковців, які наголошують на критичності розвитку сільської економіки стосовно формування нових місць працезайнятості, а також на порівняно нижчому рівні продуктивності праці й обмеженості можливості вибору виду трудової діяльності, на низькому рівні соціального захисту та матеріального забезпечення. З метою вирішення цих проблем доцільно формувати ефективний та гнучкий сільський ринок праці, що дасть можливість не лише подолати проблему забезпечення зайнятості населення, а й стимулювати економічне зростання через належний доступ до фінансових ресурсів, підтримку у процесі працевлаштування та набуття необхідних професійних навичок, розвиток мережі комунікацій, бізнес-мереж та ін [61].

Узагальнення теоретичних засад формування людського капіталу дозволяє запропонувати авторську дефініцію: людський капітал – це успадковані та набуті здібності індивідуумами у результаті взаємодії із природним, кліматичним, біологічним, агрохімічним, соціальним, економічним, технологічним, інноваційним потенціалом середовища проживання, які характеризуються сукупністю знань, умінь, навичок, творчих здібностей, здоров’я, культури, тра-

диций, досвіду, які використовуються у сільськогосподарському виробництві та інших видах підприємництва, функціонуванні соціальної сфери та збереженні навколишнього природного середовища, що забезпечують одержання синергетичних ефектів та доходу її індивідуумами, окремими підприємствами та сільськими територіями, галуззю і суспільством в цілому.

У сучасному суспільстві суб'єкт людського капіталу розглядається як носій праці й інтелектуальної праці. Очевидно, що нарощувати потенціал людського капіталу можливо на основі підвищення якості освіти, рівня фаховості, покращення та збереження здоров'я, культурного та морального освічення, розширення інформаційної бази та ін. Для того, щоб ефективно управляти процесом відтворення людського капіталу, визначати стратегію його розвитку, важливо спочатку скоординувати його структуру (додаток В).

Розглядаючи природу людського капіталу сільських територій, включаючи процес, який вимагає вкладення інвестицій у поточний момент часу для досягнення більшої віддачі в майбутньому, також необхідно враховувати такі характерні особливості: людський капітал та його носій невіддільні один від одного. На відміну від інших видів активів людина не може бути ринковим товаром, оскільки ціна формується лише за використання людського капіталу у вигляді оренди (тобто у вигляді заробітної плати); для людського капіталу властивою є мінімальна ступінь ліквідності. Використовуються людиною з її волі та розуміння, що робить його подібним до фізичного і грошового капіталу. Ця особливість визначається тим, що відповідно до Конституції України кожна людина має право на вільне використання своїх здібностей та майна для підприємницької не забороненої законом діяльності; інвестиційний період є тривалим, оскільки для відтворення освіти як основної форми інвестицій у людський капітал, потребує більше 15 років; людський капітал характеризується вищим рівнем ризику порівняно із вкладеннями в інші види капіталу. Специфіка людського капіталу сільських територій визначається характерними ознаками, які актуалізуються лише в умовах сільського соціо-еколого-економічного та культурного середовища. З метою розмежування існуючих відмінностей між людським капіталом сільських територій необхідно систематизувати їх інституціональні, функціональні та адміністративно-економічні особливості.

Відмінності та складно-специфічний характер соціально-економічних процесів, які відбуваються на території сільських поселень, підпорядковані сформованому менталітету місцевого населення та впливають на умови для його життєдіяльності, що склалися. Сільські

території найменше підлягають впливу будь-яким змінам, мають низький поріг чутливості до нововведень та інновацій, однак потребують постійної реновації соціальних фондів, інфраструктури, а також складових навколишнього середовища. Логічно, що людський капітал також матиме певні відмінності залежно від місцевості його формування або використання.

Основна відмінність людського капіталу сільських територій полягає в його статичності, незмінності, повільного оновлення, що формує структуру зайнятості, обмежує сферу фахових інтересів і галузеву орієнтацію території. Водночас динамічність виявляється у кількісних ознаках трудових ресурсів, які або мігрують на постійне місце проживання у міста, або за кордон. Трудова маятникова міграція зумовлена більшими можливостями знайти роботу в містах, однак наявність постійного житла у межах сільських поселень забезпечує механізмові міграції зворотній характер.

Зазначимо, що людський потенціал може бути реалізований в умовах сільських і міських територій. Сільське населення має обмежені можливості для реалізації особистісних якостей, навичок, однак можна виділити основні: ментально-поведінкові, які сформовані суспільною думкою та традиціями; економічні обмеження можуть бути фінансового характеру (обмеженість фінансів для організації бізнесу), інституціонального – нестача місць докладання праці або ринково-кон'юнктурного характеру (відсутність попиту на наявні навички, професійні якості та ін.). Зазначимо, що склад людського капіталу не відрізняється та не змінюється залежно від території, він включає сукупність базових компонентів, які формують збалансовані фактори для розвитку соціо-еколого-економічного середовища території. Елементи людського капіталу сільської території, які є універсальними для цієї категорії незалежно від місця та джерел формування та напрямів використання, наведено в додатку Г. Так, важливим елементом людського капіталу є трудові ресурси, які є кількісною сукупністю працездатного населення, що спроможне здійснювати суспільно корисну діяльність.

Наступним елементом є знання, тобто результати пізнавальної діяльності, необхідні для виконання професійних та особистісних завдань людини. Структура трудових ресурсів за рівнем знань дещо нерівномірна: чим вищий середній рівень набутих знань у результаті навчання та одержання освіти, тим якісні характеристики людського капіталу, а відповідно вищий економічний рівень розвитку сільської території. Професіоналізм трудових

ресурсів у всіх сферах суспільної діяльності характеризується наявністю високоінтелектуальних розробок і виробництв.

Очевидно, що трудова діяльність – це соціальна поведінка людина, яка дозволяє реалізувати знання, навички та вміння у процесі виконання професійних завдань. З метою оцінки якості людського капіталу необхідно враховувати результати діяльності трудових ресурсів. Важливими чинниками забезпечення раціонального їх використання є система організації праці, додержання санітарних норм і підтримка належних умов при організації робочих місць.

Важливим елементом людського капіталу сільської території є інтелектуальна праця, що базується переважно на розумовій праці, результатом чого є створення нових технологій, високотехнологічних виробництв, технічних засобів. Зазвичай цей вид праці доступний обмеженій частині трудових ресурсів, яка має особливу цінність для території, на якій здійснюється.

Не можна залишати поза увагою такий складовий досліджуваного явища як управлінська праця, яка розглядається як вид діяльності, об'єктом якого є трудові ресурси. Результати управлінської праці можна виміряти економічними показниками. Цінність даного виду діяльності полягає в особистісних якостях менеджерів, наявність фахових навичок і вмінь, спроможних підвищити ефективність праці, знизити втрати та активізувати мотиваційні стимули до продуктивної праці.

Очевидно, що для формування високоефективного людського капіталу необхідно забезпечити розвиток та удосконалення усіх складових, оскільки дисбаланс умов для їх відтворення призводить до поглиблення соціально-економічної ситуації на сільських територіях. При цьому людський капітал не є гомогенною категорією, а, отже, вважаємо слушною думку науковців, які за рівнем його ефективності виділяють такі його ознаки: позитивний, негативний, нейтральний [62, 63].

Так, позитивний людський капітал можна позиціонувати як сукупність результативних ефектів від його інвестування на всіх стадіях розвитку, формування та використання. Негативний людський капітал являє собою накопичені негативні ефекти для сталого розвитку сільської території. Трудова діяльність у цьому випадку спрямована на задоволення первинних потреб, інноваційні вкладення здійснюються в основному державою (реалізація соціальних програм, надання субсидій сільським домогосподарствам, підтримка сільсько-

господарських товаровиробників і т.д.), однак економічна віддача від інвестицій є низькою й не впливає на якісні та кількісні параметри відтворення людського капіталу.

Вищезазначене переконує, що на відтворення людського капіталу впливає численна група чинників зовнішнього та внутрішнього середовища. Так, інституціональний фактор входить до переліку ендогенних з причини непідконтрольності багатьох інституціональних процесів на рівні сільських поселень. Інституціональне середовище формується за системно-уніфікованим типом на національному рівні, включає сукупність базових принципів суспільної поведінки та організації трудової, виробничої поведінки й іншої супутньої діяльності.

Економічний фактор має мігруючу природу та комплексно впливає на людський капітал сільських територій як всередині їх, так й ззовні. Тут йдеться про макроекономічні процеси, які глобальним чином впливають на кон'юнктуру ринку праці і всіх інших умов для формування та використання людського капіталу. Так, за сприятливої кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього агропродовольчого ринку, зазвичай постає необхідність навчати та залучати кадри відповідної кваліфікації. Привабливість галузей економіки для трудових ресурсів різної кваліфікації визначається наявністю вакансій і рівнем заробітної плати. Однак сільським територіям у даному випадку притаманна специфіка, яка частково нівелює другу умову (заробітну плату) на користь наближеності до місця роботи, проживання, а також можливістю працевлаштування працівникам без відповідної професійної орієнтації (робітничі спеціальності). У даному випадку сприятлива кон'юнктура дозволяє збільшувати обсяги виробництва та відкривати нові робочі місця.

До групи ендогенних (внутрішніх) факторів прямого впливу на людський капітал сільських територій слід віднести наступні: демографічні у частині природного відтворення сільського господарства та майбутніх трудових ресурсів. Узагальнені вище чинники впливають на людський капітал сільської території одночасно та спроможні змінювати свою силу й інтенсивність, що посилює актуальність різних комбінацій такого впливу. Ці параметри залежать від територіальних умов, які розглядаються як історично сформована унікальна комбінація локального, географічного, економічного, соціального, адміністративного, етно-конфесіонального середовища. У підсумку, поєднання дуальності «фактори-умови» визначає характер впливу на процеси формування та використання людського капіталу сільської території.

З метою формування розширеного переліку чинників, які визначають специфіку формування, використання та відтворення людського капіталу сільської території нами систематизовано їх у три групи: ресурсно-демографічні, соціально-економічні, техніко-технологічні та інфраструктурні чинники (додаток Д).

До складу ресурсно-демографічних факторів доцільно віднести такі: природно-кліматичний потенціал території, структура земельних угідь та рівень природної їх родючості, рівень розвитку матеріально-технічної бази господарюючих суб'єктів, які здійснюють господарську діяльність на певній сільській території, їх фінансовий стан, професійний склад та рівень кваліфікації трудових ресурсів, демографічну структуру населення, динаміку його чисельності, географічне розміщення, стан навколишнього природного середовища, рівень екологічної безпеки та ін.

Сукупність соціально-економічних факторів включає в себе рівень господарського освоєння сільської території, рівень розвитку сільськогосподарського виробництва в її межах, рівень диверсифікації сільської економіки, ступінь трудової та підприємницької активності сільського населення, рівень зайнятості та самозайнятості населення і його доходів, рівень соціальної відповідальності господарюючих суб'єктів, які ведуть діяльність у межах сільської території, рівень розвитку сільської громади, фінансові можливості органів місцевого самоуправління, участь господарюючих суб'єктів у сільських поселеннях у цільових програмах підтримки розвитку сільського господарства та сільських територій.

Група техніко-технологічних та інфраструктурних факторів характеризує рівень техніко-технологічного забезпечення господарюючих суб'єктів, конкурентоспроможність технологій, які ними використовуються, інноваційний потенціал господарюючих суб'єктів, рівень розвитку соціальної інфраструктури, інженерних комунікацій, транспортної, логістичної та ринкової інфраструктури, об'єктів споживчої кооперації, інформаційно-комунікаційної інфраструктури. Поєднання зазначених факторів визначають відтворювальні можливості людського капіталу певної локалізованої території та специфіку організації відтворювальних процесів.

Безперечно, на якість відтворювальних процесів впливають зовнішні чинники, серед яких слід виділити політичну та макроекономічну стабільність, соціальну орієнтацію дер-

жави, дієвість державної підтримки аграрного сектору та сільських територій, рівень розвитку системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та ін.

Зазначимо, що у нинішніх умовах людський капітал сільських територій увійшов у нову фазу свого розвитку, пов'язану із якісною трансформацією та пошуком шляхів адаптації до умов мінливої ринкової, соціальної та економічної кон'юнктури. Отже, узагальнюючи еволюцію категорії «людський капітал» сільської території, нами обґрунтовано такі висновки: становлення та розвиток має тривалий період, характерними ознаками даного процесу на сучасному етапі є ініціативність і самостійність; людський капітал впливає як позитивно, так і негативно на соціально-економічну сферу сільських територій, тобто вони перебувають у взаємозалежності; численні фактори, які впливають на формування та використання людського капіталу можна поділити на ендо- та екзогенні, що доцільно враховувати при розробці стратегічних програм розвитку сільських територій. Одержані у підрозділі дисертаційного дослідження теоретичні результати систематизовані, доповнені, поглиблені окремі концептуальні положення дозволяють перейти до поглибленого вивчення особливостей формування та використання людського капіталу сільських територій.

1.2. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій

Сучасні тенденції формування та використання людського капіталу сільських територій характеризується тим, що він ввійшов у нову фазу розвитку, пов'язану з якісною трансформацією та пошуком шляхів його адаптації до мінливої ринкової кон'юнктури, соціальних та екологічних умов. Нинішній етап розвитку економіки країни, зокрема сільського господарства, відзначається складним перебігом зумовленим кризовими явищами та проблемами, які поширюються на всі сфери соціально-економічного життя.

Людський капітал для сільських територій є внутрішнім ресурсом, економічна нестабільність знаходить прояв у вигляді зовнішнього подразника та комплексно впливає на всі складові розвитку сільської соціально-економічної сфери, зокрема й на людський капітал. Узагальнення наукової літератури дало можливість виявити фрагментарне вивчення питань стосовно реакції людського капіталу на прояв деструктивних процесів у економіці. Так, вітчизняні науковці наголошують, що людський капітал села погіршився якісно та кількісно, ними ідентифіковано низку соціально-економічних проблем сільських територій, а та-

кож обгрунтовано висновок про необхідність створення відповідних умов для відтворення людського капіталу села. Однак дещо латентно враховують кризові явища та процеси [64].

Як наголошують науковці, одним із чинників прояву деструктивних явищ у розвитку сільських територій та погіршення виокремлено переорієнтацію інвестиційних процесів із зовнішніх на внутрішніх джерел фінансування, внаслідок чого сповільнилися темпи динаміки у відтворенні людського капіталу. Саме для вирішення цієї проблеми запроваджено комплекс заходів, які передбачають децентралізацію управління сільських територій та зміну пріоритетів інвестиційної діяльності в напрямі «сільське господарство – сільська територія – сільська громада» [65].

Мотивація ефективної працездатності носіїв людського потенціалу сільських поселень України розглядається в контексті її інституціоналізації, активізації місцевого самоврядування і розвитку локальних ринків праці, диверсифікації суспільного базису її інноватизації, вирівнювання соціально-економічних дисбалансів, удосконалення нормативно-правового регулювання зайнятості в сільгосппідприємствах, поліпшення інвестиційного клімату. Серед чинників, що зумовили прояв кризових явищ та несприятливо вплинули на рівень зайнятості сільського населення, слід назвати морально-етичні чинники, що супроводжують процес звільнення та погіршення особистісних якостей працівників, в деяких випадках втрата мотиваційних аспектів праці, а основним несприятливим наслідком варто розглянути невисокий рівень заробітної плати [66].

Поділяємо думку українських дослідників, які дійшли висновку про те, що погіршення людського капіталу відбулося через ускладнені умови проживання, неналежний стан об’єктів побутового обслуговування населення та соціальної інфраструктури, низький рівень престижності праці на селі, обмеженість доходів сільського населення, незадовільний стан інфраструктури сільської медицини, високий рівень безробіття, погіршення екологічних характеристик, відсутність необхідних організаційно-професійних навичок для започаткування та ведення підприємницької діяльності. Для виправлення ситуації, що склалася, потребує розроблення положень державної політики розвитку малого підприємництва на сільських територіях України, що буде предметом детального дослідження у наступних розділах дисертаційної роботи [67].

Отже, вивчення питань відтворення робочої сили в умовах сталого розвитку сільських територій є актуальним завданням, оскільки саме організація тут діяльності дасть змогу реалізувати соціально-економічні та екологічні інтереси сільського населення, відносини людини, суспільства і природи, задовольнити матеріальні та духовні потреби людей, забезпечити належні умови життєдіяльності. На основі цього можна зробити висновок про те, що сільські території об'єднують сільську поселенську мережу, природні та людські ресурси, виробничу і соціальну інфраструктуру на селі, маючи на меті задоволення потреб, інтересів та добробуту населення, в результаті чого досягається збалансований сільський розвиток у цілому [68].

Людський капітал сільських територій в умовах нестабільності доцільно розглядати як антикризовий чинник стабілізації рівня соціально-економічного розвитку сільських територій, який включає знання, навички, особистісні здібності та адаптаційні можливості сільського населення, що дозволяє нейтралізувати або мінімізувати негативний вплив деструктивних процесів на сільську громаду.

Суб'єктами, що беруть участь у процесі відтворення людського капіталу, доцільно розглянути домогосподарства – господарюючий суб'єкт – держава (суспільство). Досить складно виділити пріоритетність кожного із суб'єктів відтворювальних відносин, необхідно зазначити про системну їх взаємодію у межах сільської території, на яких формуються спільноти людей, об'єднані за ознакою локалізації їх проживання та життєдіяльності. Зміст категорії «сільські території» трактується досить широко, однак базується на визначеннях, які наведено у різних нормативно-правових документах.

Зазначимо, що на кожному етапі суспільного поступу набували пріоритетного значення різні проблеми розвитку сільських територій. Так, у 50–60-і роки держава концентрувала увагу переважно на вирішенні виробничих проблем (низький рівень механізації, електрифікації та хімізації галузі), дещо пізніше, коли соціальна складова (розпорошеність і дефіцит робочої сили, висока частка ручної праці, низький рівень життя селян) стала гальмом у розв'язанні галузевих питань, соціальні проблеми було визначено як пріоритетні. Саме це зумовило необхідність розроблення відповідних наукових підходів до управління сільськими територіями на основі об'єктивного визначення та оцінювання їх ролі у розвитку суспільства. Держава взяла курс на прискорене подолання суттєвих відмінностей між

містом і селом, але наслідком реалізації адміністративних заходів заборонного характеру стало посилення негативних тенденцій у сільському секторі суспільства.

Отже, доречно виділити ключові етапи розвитку аграрного сектору та його просторової основи – сільських територій з населеними пунктами, в яких мешкали сільські жителі та концентрувалися матеріальні й технічні засоби виробництва. Так, на початку 60-х років XX ст. у колишньому СРСР було розроблено та прийнято рішення про реалізацію моделі перспективного розвитку сільськогосподарських районів, яка передбачала: обов'язкове планування перспективного розвитку та науково обґрунтоване розміщення продуктивних сил; концентрацію, механізацію та електрифікацію сільського господарства; розгортання сільського і шляхового будівництва; раціональне розміщення опорних поселень сільськогосподарських підприємств, яким надали статус «перспективних» сіл, та ін.

Відомо, що на зміну концепції «точкової» концентрації виробництва, населення та об'єктів соціальної сфери у 70-ті роки отримала поширення концепція розосередженого розміщення продуктивних сил у мережі населених пунктів та виникнення на цій основі міжселенних зв'язків. Ці зв'язки сприяли подоланню автономності населених пунктів, здійсненню інтеграційних процесів, а також формуванню взаємозв'язаних систем сільських і сільсько-міських поселень. Водночас, відповідно до цієї концепції, виробництво сільськогосподарської продукції почали розглядати як складний, розгорнутий у просторі та тривалий у часі технологічний процес. Розпорошеність людського капіталу й розміщення виробничих об'єктів у населених пунктах стали розглядатися як необхідна умова функціонування аграрного виробництва. Слід наголосити, що і дотепер діють специфічні фактори сільського господарства, які не будуть подолані чи знівельовані навіть в умовах високомеханізованого виробництва, зокрема: розосередженість земельних ресурсів, біологічні організми – рослини та тварини, специфічні природно-кліматичні умови, рельєф території і конфігурація сільськогосподарських угідь, розташування поселень і виробничих об'єктів у географічному просторі та ін.

У науковому середовищі також набули визнання дві концепції перспективного розвитку села: аграрного сектора суспільства (Т.І. Заславська) та соціально-економічної системи «місто-село» (Л.В. Нікіфоров). Водночас українські науковці теоретично обґрунтували можливість

реалізації практичних заходів, які не були пов'язані з руйнацією існуючої мережі сільського розселення, а навпаки – сприяли гальмуванню деструктивних процесів та їх подоланню [69].

Наступним етапом стало прийняття Продовольчої програми СРСР (1982 р.), якою передбачалося нарощування виробництва сільськогосподарської та продовольчої продукції. Водночас були розроблені аналогічні Програми по областях, районах і навіть місцевих радах та сільськогосподарських підприємствах, результати виконання яких контролювалися директивними органами. У контексті забезпечення реалізації положень Програми сільськогосподарським підприємствам направлялася техніка (за половину вартості), широко проводилися меліоративні роботи, реалізувалися заходи з поліпшення стану ґрунтів (вапнування, розкислення) за рахунок бюджетного фінансування. Результатом виконання місцевих продовольчих програм мало стати суттєве нарощування обсягів житлового, комунального, соціально-культурного, дорожнього будівництва, що забезпечувало введення в дію багатьох об'єктів соціального і виробничого призначення. Це сприяло гальмуванню міграції сільського населення, у багатьох сільських районах виникли «точки тяжіння», тобто населені пункти, куди почали поверталися колишні сільські мігранти за умови, що їм нададуть житло (квартири чи будинки) та постійну роботу з достатньою винагородою. Отже, концепція «місто-село» практично і значною мірою успішно у 80-ті роки була реалізована на сільських територіях. Водночас вітчизняні науковці (Шепотько Л.О., Прокопа І.В.) у контексті наукового обґрунтування власного бачення перспективи запропонували концепцію багатогалузевого та багатофункціонального розвитку села [70–73].

Ситуація кардинально змінилася після набуття Україною політичної незалежності (серпень 1991 р.) та розпаду колишнього СРСР (грудень 1991 р.), унаслідок чого відбувся перехід до принципово нових економічних та соціальних умов життя країни. В аграрному секторі постало питання про проведення аграрної та земельної реформ, забезпечення переходу національної економіки від планово-директивної системи до соціально орієнтованої моделі ринкового господарювання. Оскільки вплив держави був обмеженим, то й економічні та соціальні процеси в Україні здійснювалися стихійно та безсистемно.

Як зазначає Бородіна О.М., відбулася руйнація радянської інституційної системи соціального розвитку села, що спричинило занепад соціальної інфраструктури в сільській місцевості, порушення сільського укладу життя, притаманного колгоспно-радгоспній сис-

темі, глибоке розшарування сільського населення за рівнем доходів. У трансформаційний період з'явилася велика кількість явних і прихованих безробітних, знизилися соціальні стандарти, зокрема рівень дошкільної та шкільної освіти, надання медичних послуг, поширилися такі негативні явища, як алкоголізм і наркоманія, значно знизилася тривалість життя сільського населення та посилилася депопуляція [74].

Негативні тренди, які спочатку виникли в регіонах із складною соціально-економічною ситуацією, набували незворотного характеру й поширювалися на відносно економічно достатні райони та сільські ради. У результаті відбулося збільшення кількості деградуючих сіл і на цій основі повзуче формування занепадаючих сільських поселень [75]. Отже, з урахуванням негативних тенденцій природного руху сільського населення загальна ситуація погіршувалася. Серед деградуючих поселень було виділено дві підгрупи: 1) вмираючих (з дуже складною демографічною ситуацією) – 48,7% та 2) занепадаючих – 51,3%.

Прояв перших ознак виходу із кризи, однак не означав, що аграрний сектор почав долати негативні тренди: інерційність економічних, соціальних, демографічних, міграційних, екологічних, екістичних й інших процесів на сільських територіях. Із різними темпами затухання чи прискорення вони проявлялися і у 2000-х роках. На цьому етапі виявили вплив такі негативні тренди: вихід із рецесії аграрного сектору економіки у 2000-х роках не забезпечив розширення сфери зайнятості сільського населення, а, навпаки, в галузях первинного виробництва і у сфері позааграрної зайнятості (промислові види діяльності) на сільських територіях відбувалося неухильне скорочення зайнятих постійною діяльністю. З різних причин, працівників у сільській місцевості офіційна статистика відносила до зайнятих в особистому селянському господарстві, що спричинила істотну розбіжність між офіційними даними щодо сільських безробітних і статистичними даними, які визначалися за методологією МОП (Міжнародної організації праці). Так, за 2000–2010 рр. офіційно зареєстровані масштаби безробіття по сільській місцевості на початок і кінець вказаного періоду становили відповідно 274,2 тис. осіб (рівень безробіття 4,4%) та 167,4 тис. осіб (рівень безробіття 2,9%), а визначені за методологією МОП становили відповідно 462,8 тис. осіб (рівень безробіття 7,5%) та 493,5 тис. осіб (рівень безробіття 8,1%) [76]; формування відносин ринкового типу в аграрному секторі економіки ускладнювалося змінами у складі землевласників і землекористувачів та організаційно-правових формах господарювання, виник-

ненням нових форм високотоварного виробництва, і це супроводжувалося надмірною експлуатацією природних ресурсів та виключенням окремих з них до (людського капіталу) господарського обігу, появою неврегульованим на законодавчому рівні вилученням різних видів ренти (політичної, земельної, екологічної, водної, податкової, транспортної тощо) вузькою групою аграрно-індустріальної еліти, яка вже сформувалася у країні; соціальні умови життя стрімко погіршувалися та охопили практично усі складові: матеріально-технічну базу галузей соціальної та інженерної інфраструктури, систему соціального обслуговування сільських споживачів і систему соціального забезпечення сільського населення.

Водночас у цей період в аграрному секторі було досягнуто збільшення обсягів продукції на основі залучення у виробництво тих чинників, які не повною мірою були задіяні, зокрема, природних ресурсів і використання ручної праці в господарствах населення. У результаті в 1999-2009 рр. індекс продукції сільського господарства зріс у 1,7 (до 89,3%), а харчової промисловості – у 2,4 рази (до 108,1%) порівняно з 1990 р. [77]

Науковці стверджували, що «соціальні ресурси» (фр. ressourse означає допоміжні засоби) беруть участь у процесі суспільного виробництва через забезпечення відтворення робочої сили. Тому головним елементом соціальних ресурсів села є його жителі – сільське населення. У складі останнього центральне місце належить особам, здатним до праці – трудовим ресурсам. Отже, трудові ресурси є складовою одночасно соціальних і економічних ресурсів суспільства, що, на нашу думку, і є тією сполучною ланкою, що зумовлює взаємозалежність його економічного і соціального розвитку» [78].

Отже, зайнятість трудових ресурсів у первинному виробництві та харчовій промисловості є ключовою умовою їх ефективного використання. Поєднання людського капіталу із залученими у виробництво природними, матеріальними та іншими ресурсами, наявними на певній сільській території, забезпечує реалізацію інтересів органів місцевого самоврядування і місцевого населення.

За таких умов підвищену увагу приділено соціо-економічному підходу, в основу якого покладено Концепцію багатофункціональності сільського господарства, яка у 2008 р. була сформульована Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Поява цієї Концепції була зумовлена деаграризацією економіки, тобто зменшенням частки сільського господарства в національній економіці та реальним скороченням зайнятості населення у ньому.

Зазначимо, що Концепція багатофункціональності сільського господарства спонукає до більш глибокого й всебічного дослідження місця та ролі людини у взаємозв'язаних сферах при їх об'єктивній взаємообумовленості та єдності, а саме: економічну, соціальну та екологічну функції, які покладаються на сільське господарство в сучасних умовах. Чітке дотримання відповідних вимог при виконанні вищезгаданих функцій забезпечується лише за свідомої та безпосередньої участі людини у їх реалізації. У цьому зв'язку О.М. Бородіна зазначає: «Концепція багатофункціональності базується на визнанні сільського господарства специфічною сферою економічної діяльності, унікальною за різноманітними суспільними результатами, які вона може продукувати одночасно із виробництвом сільськогосподарської продукції [79].

Варто наголосити, що затяжний період виходу аграрного сектору із кризи не супроводжувався докорінними трансформаціями та суттєвими позитивними змінами, тому постала необхідність пошуку нових наукових підходів для вирішення важливих ключових завдань суспільства на цьому етапі, виявлення, групування та проведення поглибленого аналізу проблем, що гальмували прогресивні процеси, й опрацювання пропозицій щодо їх вирішенню. Такі завдання формулюються в процесі проведення науково-теоретичних і прикладних досліджень та реалізуються через постановку цілей з метою забезпечення комплексного розвитку сільського сектору, що об'єднується загальною назвою – сільський розвиток [80].

Зазначимо, що залежно від ситуації в країні, а також з урахуванням тематики наукових досліджень взаємозв'язки між ролями сільського господарства і його функціями вивчаються з різних позицій. У кінцевому рахунку взаємозв'язки спрямовані на забезпечення сталого розвитку сільського сектору, а також, відповідно із ними, коригуються напрями й реалізуються пріоритети аграрної політики держави. У цьому контексті вітчизняні науковці пропонують під сільським розвитком розуміти такий процес, за якого забезпечується гармонійний соціоекономічний прогрес сільської місцевості на основі самоорганізації сільських громад із максимально можливим використанням чинників ендогенного розвитку (місцевих активів) при їх поєднанні із зовнішніми можливостями [81].

Запропоноване трактування поняття «сільський розвиток» відображає його як триєдиний процес: ідентифікацію сільських громад на основі їхньої самоорганізації; господарське освоєння місцевих ресурсів; створення засобів існування для всіх членів громад на

основі інноваційних рішень. Кінцевою метою процесу сільського розвитку є створення умов для підвищення доходів бідних верств населення, а не комфортне їх існування в умовах бідності, матеріальною базою має стати залучення наявних активів сільських громад у поєднанні з зовнішніми можливостями (інформацією, фінансовими ресурсами, соціальними мережами) для розширення і диверсифікації власної економічної діяльності на сільських територіях. У цьому зв'язку автор пропонує розмежувати два термінологічно близьких поняття: 1) «розвиток сільської місцевості», яке акцентує увагу на сталості розвитку, його соціоекономічній складовій, забезпеченні суспільного добробуту та людського розвитку; 2) «розвиток сільських територій», яке узагальнює та фокусує увагу на виробничих та інфраструктурних аспектах сільського розвитку.

В Україні концепція багатофункціонального розвитку сільського господарства набула помітного поширення серед науковців і стала майже офіційною доктриною. Однак доцільно розглянути й інші підходи до цієї проблематики, зокрема, галузевий і територіальний, які пізніше доповнено європейським та американським векторами, і на цій основі започатковано їх симбіоз у різних співвідношеннях, але в процесі часткової імплементації до умов конкретного регіону.

Сутність галузевого підходу в концентрованому вигляді формулюється як аграроцентризм і полягає в тому, що проблеми розвитку сільського господарства, а в ширшому значенні – аграрного сектору, виходять на перший план. Необхідно зазначити, що відповідно різні його елементи стають об'єктом дослідження, а саме: корпоративний сектор, індивідуальний сектор, переробно-харчова промисловість. Водночас в останній період відбувається накладання одного підходу на інший, їх взаємопроникнення і навіть своєрідна інтеграція, а тому чітко розмежувати їх не вдається [81–87].

Сутність територіального підходу полягає у тому, що в його основу покладено людиноцентризм (або за В.В. Юрчишиним – селяниноцентризм), тобто селянин розглядається як головна особа у сільському господарстві, або в ширшому розумінні – потреби сільського населення в усіх їх проявах: соціальне обслуговування, умови й рівень життя тощо [88–92].

Сутність європейського та американського векторів полягає у доповненні реальною практикою і виході на новий рівень зазначених вітчизняних підходів, але вже з урахуванням зарубіжного досвіду стосовно обґрунтування напрямів та інвестування заходів щодо

розвитку сільського господарства та сільських територій, залучення сільських громад і місцевого населення до активної участі в забезпеченні благоустрою, розвитку соціальної інфраструктури й поліпшенні якості послуг у пунктах проживання сільського населення, диверсифікації та розширенні сфери прикладання праці на основі впровадження різних бізнес-проєктів тощо [93–96].

Зазначимо, що у зв'язку з активним просуванням України по шляху інтеграції з ЄС особливої актуальності набули питання переходу місцевої влади на європейську модель місцевого самоврядування та поступової інтеграції підприємств аграрного сектору до внутрішнього ринку країн-членів Євросоюзу. Відповідно при розробленні програм, підготовці пропозицій і заходів, а також формуванні механізмів їх практичної реалізації необхідно, з одного боку, враховувати підходи ЄС до розвитку сільських територій, а з іншого, – вітчизняну специфіку, напрями і тенденції змін на сільських територіях тощо. Із цією метою на наднаціональному, національних і регіональних рівнях ЄС одночасно реалізуються три ключові концепції сільського розвитку: концепція, яка ідентифікує сільський розвиток із загальною модернізацією сільського господарства та агропродовольчого комплексу, ставить в основу розвиток аграрної сфери (сектору) у цілому (секторальна модель); концепція, яка пов'язує сільський розвиток виключно з подоланням відмінностей між найбільш відсталими сільськими районами та іншими галузями економіки (перерозподільча модель); концепція, яка ідентифікує сільський розвиток із розвитком сільських районів у цілому, шляхом використання всіх ресурсів, наявних у даному районі (людських, фізичних, природних, ландшафтних та ін.), та інтеграції між усіма компонентами і галузями на місцевому рівні. Ця концепція використовує наявні можливості конкретної території в найбільш широкому її розумінні (територіальна модель). Зазначимо, що наведені вище теоретичні підходи та їх практична реалізація не підлягають періодизації повною мірою, але часто існують разом і накладаються один на інший в останні тридцять років [97].

Отже, наприкінці 2000-них років з урахуванням досвіду країн-членів ЄС, а також власної практики регулювання розвитку аграрного сектору та сільських територій українські вчені розробили нові методологічні підходи до сільського розвитку, які ґрунтувалися на диверсифікації сфер і напрямів прикладання зусиль сільського населення та залученні місцевих активів для їх реалізації. Досягнення стратегічних цілей сільського розвитку ба-

зується на потенціалі місцевих громад та спроможності їх вирішувати власні проблеми. Було встановлено, що «державна політика, націлена виключно на економічне зростання, здійснює абсолютно негативний вплив на сільські громади. Більш важливе значення має вміння селян використовувати місцеві активи, працювати спільно над відтворенням на сучасній основі сільського життя; їхня здатність вибудовувати і покращувати соціальні мережі; можливість удосконалювати власні професійні знання та перетворювати їх на інноваційні ідеї, втілювати ці ідеї у життя тощо. Результатом цього стануть не тільки робочі місця на селі, зростання доходів та функціонуюча інфраструктура, але також сильні сільські громади, здатні забезпечити сталий соціоекономічний розвиток села і які можуть успішно справлятися з постійними внутрішніми змінами і глобалізаційними викликами» [98].

Встановлено, що Україна набула певний досвід реалізації програм загальнодержавного характеру, включаючи й розвиток сільського сектору (охоплює агросферу і село), тому доцільно хоча б у загальних рисах проаналізувати одержані результати. Найбільш тривалою за строками реалізації виявилася Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року,у якій переважав галузевий підхід (на розвиток агросфери) при виділенні бюджетних коштів, хоча інвестування не забезпечено в запланованих обсягах [100]. Однак за слабкої організаційної роботи й недосконалості діючих механізмів, а також відсутності періодичного моніторингу проблеми соціальної сфери та сільських територій не отримали належної інвестиційної підтримки і тому соціальні умови життя на селі погіршувалися.

Наступний документ у вигляді «Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки», яку підтримала Національна рада реформ у листопаді 2015 р. [101].

Отже, Національна стратегія націлює на поєднання й інтеграцію галузевого та територіального підходів до розвитку аграрного сектора і сільських територій, що набуло єдиного термінологічного визначення – «сільський розвиток». Оскільки це термінологічне словосполучення все більше поширюється у науковому середовищі, доцільно розкрити його сутність з позиції особливостей нинішнього етапу впровадження європейських підходів та реалізації Україною євроінтеграційних намірів. При цьому доречно вказати на те, що термін «громада» є узагальнюючим поняттям, яке може використовуватися у різних варіаціях, зокрема об’єднана/місцева/сільська, тобто залежно від контексту викладу матеріалу.

Як зазначають автори, «сільський розвиток на базі громад – це розвиток, орієнтований на формування засад сталості, створення довгострокових спроможностей громад самостійно відповідати на можливі виклики. З одного боку, це комплекс дій, у процесі яких громади ініціюють і реалізують власні ідеї щодо покращання поточної життєдіяльності, а з іншого – це діяльність громад для свого розвитку, яка спрямована на реалізацію її економічних можливостей, покращення соціальних умов і навколишнього середовища її життєдіяльності. Таким чином, сільський розвиток на базі громад – це цілеспрямована зміна інституційних, економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових та інших умов у сільській місцевості у напрямі зростання рівня та якості життя населення. Зміни здійснюються самими громадами на основі наділення їх правами власності/користування, ефективного використання і контролю над локальними ресурсами, забезпечують подолання бідності, а не більш комфортне існування в її умовах [102].

За визначенням науковців, сільський розвиток включає в себе розвиток економіки українського села, сільських територій (агроландшафтів, інженерної та соціальної інфраструктури), але, насамперед, – людини. Відхід держави від патерналістської ролі по відношенню до розвитку села спонукав українських учених до активного пошуку нових суб'єктів сільського розвитку, які повинні взяти на себе функції забезпечення реального впливу на процеси, що відбуваються на сільських територіях, та спонукати до просування в обраному напрямі. Зазначені функції спроможні виконувати лише сільські громади, тобто самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір (як правило, у межах одного села), об'єднані прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища, які створили для цього групу взаємодії (ГВ) і визначили лідера з числа її членів [103]. На нашу думку, вказаний підхід може стати лише однією важливою складовою із тих, що забезпечують сільський розвиток. Друга складова – це об'єднані територіальні громади (сільські, селищні та міські, якщо у їхньому складі є сільські поселення), які в межах чинного правового поля фактично концентрують усі важелі й інструменти акумуляції місцевих активів і ресурсів.

В умовах децентралізації системи управління та фінансування, що реально провадиться з 2015 р., держава має передати фінансові важелі та інструменти новій низовій ланці місцевого самоврядування – об'єднаним територіальним громадам (ОТГ). Отже, сільські

громади можуть лише створюватися за проведення адміністративно-територіальної реформи (АТР). У процесі поетапного укрупнення низової ланки (кількість сільських, селищних і міських рад до об'єднання становила 11 519 од.) планувалося створити 1304 ОТГ (вони об'єднають 8846 територіальних громад та 457,3 тис. кв. км або 82% загальної площі України). Станом на 01.02.2019 р. створено 888 ОТГ (68,1%) з чисельністю 9,1 млн осіб (26,0% від загальної чисельності населення України) і площею 216,4 тис. кв. км (38,7% від площі України). Зазначимо, що місцеві бюджети у 2014 р. становили 70 млрд грн, у 2019 р. – майже 270 млрд грн [104, 105].

Таким чином, після проведення адміністративно-територіальної реформи принципи, методи і процеси самоорганізації жителів сільських громад отримають потужній імпульс для подальшого їх впровадження в реальну практику. Зазначимо, що оскільки реальні фінансові важелі впливу будуть знаходитись в органах управління ОТГ, то захищати місцеві інтереси повинні сільські громади, які потрібно буде ще створити в контексті сприяння розвитку громадянського суспільства. Їхні зусилля спрямовуватимуться на саморозвиток сільських громад на основі максимальної капіталізації місцевих активів і, перш за все, усіх видів ресурсів: людського, соціального, природного, фізичного, фінансового, політичного, культурного [106].

Сільські території становлять основу просторового базису відтворення людського капіталу агросфери. Вітчизняні науковці самостійним об'єктом дослідження розглядають потенціал розвитку сільських територій як сукупності потенціалів природних факторів, виробництва економічних благ, розвитку виробничої підсистеми та соціального розвитку. У дисертаційному дослідженні пріоритетом вивчення є відтворювальний потенціал сільських територій, і в першу чергу, потенціал відтворення людського капіталу. Під потенціалом відтворення людського капіталу сільських територій доцільно розуміти сукупність умов, що визначають структуру людського капіталу, напрями й інтенсивність його формування та можливості реалізації в певній сукупності людей, життєдіяльність яких здійснюється у межах територіальних утворень. Сільські території зазвичай традиційно розглядають як середовище проживання та життєдіяльності сільського населення, тобто це частина природного середовища, яка змінює свої властивості під впливом господарської діяльності людини. Середовище проживання сільського соціуму об'єднує природні та штучні складові.

Узагальнені функції сільських територій як середовища проживання та життєдіяльності наведено в додатку Е. Опрацювання наукової літератури дало змогу з'ясувати, що штучне середовище розглядається як складна багатофакторна система, сформована сільськими жителями для реалізації таких функцій як забезпечення їх виживання; безпека; відтворення населення; спілкування та комунікація; самоідентифікація; засоби одержання доходів; взаємодія із природним середовищем.

З метою забезпечення сталого розвитку сільських територій доцільно досягти виконання таких завдань: формування умов, необхідних для реалізації сільськими територіями своїх функцій та завдань сільського розвитку; розвиток економіки сільських територій, підвищення ефективності та стійкості сільського господарства, доходів сільського населення; створення нових робочих місць, підвищення якості життя населення сільських територій; стабілізація чисельності населення сільських територій та збільшення терміну життя; формування системи раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища; розвиток культурного та морально-духовного потенціалу сільських територій. Очевидно, що проста декларація цілей і завдань сільського розвитку без відповідної системи мотивації сільського населення та можливостей реалізації їхніх економічних інтересів зумовлює низьку дієвість аграрної політики, оскільки не передбачає розробку заходів, запровадження яких може істотно змінити модель поведінки сільських жителів.

На наше переконання, основними принципами формування потенціалу відтворення людського капіталу сільських територій доцільно виділити такі: принцип системності, за якого потенціал відтворення людського капіталу розглядається як елемент сукупного відтворювального потенціалу сільської території; принцип неперервності означає неперервність відтворювального процесу; принцип комплексності – складна структура людського капіталу вимагає комплексного розвитку всіх його елементів і, відповідно, комплексного розвитку сільських територій; принцип багатофункціональності – сільська територія повинна розвиватися з урахуванням численних функцій, що нею реалізуються; принцип пріоритетності – головна мета розвитку сільських територій визначається ефективністю сільської громади; принцип збалансованості – сільські території повинні розвиватися в інтересах сільських жителів; принцип унікальності – кожну сільську територію слід розглядати як унікальну соціально-економічну систему, яка характеризується специфікою поте-

нціалу розвитку та відтворювальними можливостями; принцип раціональної поведінки населення – активність населення сільської території визначається системою економічних інтересів та мотивацією до підвищення якості рівня життя; принцип рівності – всі господарюючі суб'єкти, які ведуть господарську діяльність у межах сільської території, повинні мати рівний доступ до ресурсів та об'єктів інфраструктури; принцип соціальної відповідальності – всі господарюючі об'єкти, які ведуть господарську діяльність у межах сільської території, відповідальні за формування соціального потенціалу локалізованої сільської громади; принцип економічної та соціальної інтеграції – кожна сільська територія прагне оптимально інтегруватися в економічні та соціальні системи вищого рівня; принцип ефективності – структура інвестицій у відтворення людського капіталу визначається на основі економічної та соціальної ефективності кожного напряму інвестицій; принцип безпеки – ефективність відтворювальних процесів визначається рівнем економічної, суспільної, екологічної та інших видів безпеки сільських територій.

Ураховуючи тривалий часовий період, стратегія сталого розвитку сільських територій об'єктивно зазнає прояву ризиків при її реалізації. До основних ризиків можна віднести такі: фінансові – інфляція, низька дієвість державної підтримки сільських територій, недостатнє бюджетне фінансування розвитку сільських територій, виникнення розривів у фінансових потоках господарюючих суб'єктів, що здійснюють господарську діяльність на території села; обмеженість доступу до фінансових ресурсів, висока вартість позикового капіталу та ін.; ресурсні – скорочення ресурсної бази, прискорений моральний та фізичний знос основних засобів виробництва, зростання вартості виробничих ресурсів та ін.; демографічні – прискорення темпів депопуляції сільського населення та трудової міграції, погіршення демографічної структури, збільшення навантаження на працездатне населення та ін.; соціальні – підвищення соціальної напруги, зниження доходів сільського населення, бідність, погіршення якості життя сільського населення та його соціальних груп, скорочення кількості робочих місць та ін.; екологічні – погіршення стану навколишнього середовища, забруднення ґрунтів та втрата ними родючості, підвищення рівня витрат на охорону навколишнього середовища та ін.; політико-правові – соціальні конфлікти, військові операції на території країни, зміна державних пріоритетів підтримки сільського господарства та сільських територій, законодавства щодо ведення підприємницької діяльності та ін.

Очевидно, що постійне перебування соціально-економічної системи, якою є сільська територія, в стані протидії «зовнішнім шокам» зумовлює зміни сутнісно-специфічного змісту характеристик середовища території та її ресурсів. Так, для умов докризового періоду характерним був середній рівень природного відтворення, збалансовані потоки міграції, доступний комплекс базових соціальних об'єктів і послуг, ведення будівництва житлових об'єктів. Окрім цього надання освітніх послуг у повному обсязі, реалізація додаткових освітніх програм, які охоплювали значну частину сільського населення, проведення культурно-масових заходів, що сприяло збереженню культурній ідентичності території.

За таких умов людський капітал сільської території активно використовується в основному в сільському господарстві та переробній сфері, де переважають кваліфіковані кадри. Висока продуктивність праці, доступність ресурсів та сформоване інституційне середовище дає позитивні економічні ефекти. Отже, в такому разі людський капітал забезпечує економічну сталість території за рахунок високого рівня зайнятості й низького рівня безробіття. Однак реальні доходи сільського населення нижче, ніж у міського. Стабільний стан системи, із незначними маркерами-індикаторами докризового стану: помірна стурбованість населення, трудова міграція, прояв часткових економічних обмежень.

Кризовий період зумовлює прояв негативних явищ, які характеризуються відчутною мірою гальмуванням відтворювальних процесів унаслідок міграції молоді, зниженням якості життя, збільшенням рівня смертності та прояв асоціальних процесів. Унаслідок цього постає проблема якісної освіти з причини відтоку фахівців, зменшення державного фінансування підготовки спеціальної фахової та вищої освіти, та культурного середовища. Надто знизився інтерес у населення до культурного життя, вирішення проблем щоденного виживання. Зменшення чисельності та зниження якості сільського населення призводить до погіршення макроекономічної ситуації, знижується рівень продуктивності праці та економічної ефективності галузей, інвестиційної привабливості сільської території. Суб'єкти агробізнесу, які функціонують на таких територіях, оптимізують штатну чисельність персоналу, підвищується соціально-трудова напруга та наростає відтік кадрів у сферу неформальної економіки і підприємництва.

Відновленню якісного рівня людського капіталу слугують післякризові заходи стимулювання, за відсутності яких людський капітал сільської території є низько ефективним

та не сприяє соціально-економічному розвиткові регіонів. Внесок людського капіталу на даному етапі є незначним, як правило, він формує соціальну цінність, забезпечує соціальну стабільність. Очевидно, що заходи щодо підтримки малих підприємницьких структур сприятимуть залученню трудових ресурсів, зниженню рівня безробіття, збільшенню податкових надходжень до бюджетів об'єднаних територіальних громад. Отже, цей етап характеризується поступовою активізацією усіх соціально-економічних процесів, у тому числі розвитку людського капіталу сільської території.

Із вищезазначеного можна зробити висновок про те, що розвиток людського капіталу сільської території для докризового етапу не відчуває значних змін, спостерігаються відносно стабільні темпи та джерела відтворення населення, території використовують внутрішні та частково зовнішні джерела зростання й розвитку, реалізуються соціальні програми і проєкти. До завершення цього періоду уповільнюються усі процеси відтворення та соціально-економічного розвитку, які стають відчутними на рівні ініціювання підприємницьких ініціатив і вирішення завдань стратегічного характеру.

Отже, в умовах нестабільності першочергового значення набувають завдання збереження накопиченого соціально-економічного потенціалу сільської території. У цей період функціональне навантаження людського капіталу набуває особливого значення, оскільки на нього покладається завдання збереження життєздатності території. Саме в турбулентний період доцільно оцінювати ефективність вкладених інвестиційних ресурсів у людський капітал. Для людського капіталу сільських територій властива висока життєстійкість. В умовах низьких інвестиційних витрат саме ця властивість дала змогу зберегти сільські території в умовах тривалих негативних впливів і відсутності дієвих програм сільського розвитку. Саме завдяки життєстійкості людського капіталу сільські території повністю не втратили кваліфікований людський капітал, який частково функціонує в межах сільських поселень, продовжує трудову діяльність в особистому селянському господарстві, забезпечуючи себе продовольством та частково формуючи товарну пропозицію агропродовольства, робить значний внесок у сімейний бюджет, реалізуючи фахові знання. Своєю чергою суспільство впливає на розвиток або деградацію сільської території, на рівень добробуту та якість життя населення. Отже, деструктивні явища та процеси зумовлюють трансформацію людського капіталу та визначають нові його типи.

Так, зростаючий тип людського капіталу формується за стабільності та значних обсягів інвестицій, що можливо забезпечити в умовах сільських територій із високим рівнем якості життя. Такі сільські території на сьогодні сформовані на основі диверсифікованої сільської економіки, яка залучає трудові ресурси різного віку та якості. Сільські території із конкурентним рівнем економічного розвитку залучають фінансові ресурси, оперативно реагують на зміни ринкової кон'юнктури та здатні адаптуватися до деструктивних умов. За таких обставин, людський капітал наповнюється новими властивостями за рахунок притоку населення, здійснюється всебічний розвиток території, створено комфортні умови для креативного підприємництва та продуктивної праці. В умовах турбулентності людський капітал відчуває труднощі із залученням інвестицій, однак високий рівень мотивації компенсує цей недолік. За рахунок накопичених резервів знань, досвіду та професійних здібностей трудових ресурсів кризовий період менш ускладнений, сприяє виникненню нових бізнес-ідей, становленню елементів сталого розвитку сільської території. Як правило, основними галузями сільських територій є сільське господарство, торгівля та переробка сільськогосподарської сировини, що й визначає напрями використання людського капіталу. Вагомим у розвиток людського капіталу сільських територій, є внесок сільського населення незалежно від виховання, рівня освіти, здоров'я та фахової належності.

Водночас стабільний тип розвитку людського капіталу можливо сформувати у сприятливих умовах, що потребує постійного зовнішнього стимулювання, оскільки його основним завданням є збереження досягнутого рівня соціально-економічного розвитку території та усунення негативних наслідків руйнівних процесів. Відмінністю між розглянутими типами людського капіталу є різниця у здатностях реагувати на одні й ті самі умови, що й визначає його значимість в умовах турбулентності. У такому разі людський капітал самостійно не спроможний генерувати позитивні ефекти, активізувати резерви територій, реалізувати антикризову програму. Отже, людський капітал не є рушійною силою розвитку, але дає змогу зберегти досягнуті параметри територіальної соціально-економічної системи.

Удосконалення системи формування та використання людського капіталу сільських територій необхідно планувати з урахуванням тенденцій соціально-економічного їх розвитку, а також підходів до організації місцевого самоуправління та бюджетних можливостей

об'єднаної територіальної громади. Зважаючи на це, доцільно проводити системні діагностичні дослідження, які б відображали специфіку й особливості процесів формування та використання людського капіталу сільської території не тільки за кількісними, але і якісними показниками, що дозволило б сформувати релевантну інформаційну базу з метою розробки обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення процесів формування та використання людського капіталу. Вважаємо, що сформована система дасть можливість враховувати розбіжності в діаметрально протилежних процесах, які відбуваються у соціально-економічній сфері сільської території, оскільки статистичні основні виробничо-економічні показники функціонування базової галузі – сільського господарства, демонструють переважно зростання, а соціально-економічна сфера сільських поселень – занепад. Така ситуація визначає необхідність проведення, в тому числі й на основі удосконалення аналітичного забезпечення, системного дослідження сільських територій. Вищеперелічене вимагає реалізації цілеорієнтованої політики щодо створення сприятливих умов формування та розвитку людського капіталу сільських територій на основі точкової підтримки та стимулювання елементів соціально-економічного й екологічного середовища на принципах сталого розвитку (додаток Ж).

Можна виокремити комплекс завдань, які б сприяли формуванню політики відтворення людського капіталу сільських територій у сучасних умовах: збалансоване залучення людського капіталу в агропродовольчі ланцюги доданої вартості; рівномірний розподіл людського капіталу з урахуванням багатоукладності сільської економіки, а також форм і видів економічної діяльності; створення нових робочих місць на основі диверсифікації розвитку сільської території; забезпечити підготовку кадрів із новими компетенціями у сфері агроекономіки та інноваційного аграрного підприємництва; налагодження систематичного моніторингу ринку праці з метою виявлення дефіциту (надлишку) трудових ресурсів, компетенцій та потреб; використання інструментів діджиталізації для розвитку сільського ринку праці.

1.3. Методичні підходи до оцінки людського капіталу сільських територій

Процес формування людського капіталу є тривалим у часі, оскільки в кожному періоді на нього впливають численні фактори, врахувати які досить складно. Саме тому важливим завданням є обґрунтування узагальнюючого показника та системи показників, спроможних об'єктивно визначити величину накопиченого людського капіталу. Зазначи-

мо, що формування та використання людського капіталу здійснюється на рівні бізнесових структур, галузей економіки, регіону та держави в цілому.

Людський капітал як складна економічна категорія характеризується якісними та кількісними показниками. Зокрема, у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження нами узагальнено його якісні характеристики, однак з метою розробки дієвих заходів щодо ефективного формування, розвитку та використання людського капіталу варто застосовувати кількісні показники. Із цією метою доцільно розглянути підходи до вартісної оцінки людського капіталу, запропоновані вітчизняними та зарубіжними науковцями.

Оцінити людський капітал у вартісному вираженні вперше спробував У. Петті, який довів залежність багатства суспільства від характеру людей та їхніх здібностей до праці. Він оцінив вартість основної маси людей як рівну двадцятикратному доходу, який вони приносять. У радянській економічній науці дослідниками, які висували ідею грошової оцінки людського капіталу, були С.Т. Струмилін, Т.С. Хачатуров, в українській науці – А. Базилюк, Д. Богиня, І. Бондар, О. Бородіна, Е. Лібанова, О. Рудченко, А. Чухно, Г. Ярошенко.

Науковці виділяють кілька підходів до оцінювання людського капіталу: вимірювання його через обсяг основного капіталу, необхідного для формування працівника; систему показників, які характеризують якість людського капіталу; комплексна оцінка сукупного потенціалу на основі використання кореляційно-регресійного аналізу; метод капіталізації доходів працівника. Вищезазначені підходи доцільно розглянути детальніше, виокремлюючи позитивні та негативні їх сторони. У цих підходах не враховуються такі характеристики людського капіталу як вік, тривалість працездатності, здоров'я, освіта, склад сім'ї, а також не враховуються різні форми доходів, обґрунтованість розміру заробітної плати та інші показники, що характеризують людський капітал.

Слушною є думка науковців, що розвиток суспільства вимагає розробки нових підходів і методик до оцінки персоналу, але необхідно враховувати певну умовність цих підходів. Висловлювана ними думка про те, що в Україні вирішення проблеми оцінювання людського капіталу знаходиться тільки на стадії зародження, дещо дискусійна та потребує додаткової аргументації [107].

Розгляд та узагальнення праць вітчизняних учених дали змогу зробити такі резюмуючі висновки: сформовано систему, що охоплює 14 загальноприйнятих і специфічних по-

казників, яка характеризує процеси формування та використання людського капіталу [108]; розроблено комплексну систему показників, що характеризує людський капітал за такими складовими: демографічна, медико-біологічна, інтелектуальна, освітня, економічна, мотиваційна, соціальна, культурна, психологічна, організаційна [109]; запропоновано систему показників оцінки людського капіталу на основі урахування освітнього рівня (кількість населення, що має науковий ступінь кандидата, доктора наук, у групі населення, що має вищу освіту), вікових параметрів та його працездатність [110]; можлива оцінка на основі розрахунку показників, що характеризують демографічні, економічні, освітні та наукові компоненти людського капіталу, з використанням вітчизняної статистичної звітності, та показників міжнародних організацій [111].

З урахуванням того, що категорія «людський капітал» є комплексною, помітне місце відводиться методичним підходам, що базуються на інтегральній оцінці формування і використання людського капіталу. Інтегральну оцінку одержують як добуток двох показників – формування людського капіталу і використання його, кожний із них визначається на основі розрахунків багатомірної середньої [112–114]. У зв'язку із цим слушною є думка вітчизняної дослідниці О. Грішнової стосовно того, що важливим питанням залишається адаптація методичних підходів щодо оцінки людського капіталу до обґрунтування управлінських рішень в умовах кризи, пошуку напрямів інноваційного інвестування та пошуку нових можливостей щодо ефективного його використання [115].

Розглядаючи питання методичного забезпечення оцінювання людського капіталу, не можна залишити поза увагою еволюційний розвиток виробничих функцій з різною комбінацією виробничих факторів для досягнення бажаного економічного результату. Неокласичні теорії економічного зростання (50-ті рр. XX ст.) вивчали економічне зростання на основі оптимального забезпечення виробничими факторами. Прихильники цієї теорії розглядали капітал і працю як основні фактори виробництва з загальною виробничою функцією:

$$Y = f(L, K), \tag{1.1}$$

Удосконалена її форма одержала назву виробнича функція Кобба-Дугласа:

$$Y = A \times L^{\alpha} \times K^{\beta}\ , \tag{1.2}$$

де Y – обсяг продукції (валовий внутрішній продукт; K – обсяг основного капіталу або обсяг основних фондів, що використовуються; L – середньорічна чисельність працівників (за живої праці); A – вплив інших факторів; α, β – коефіцієнти еластичності праці та капіталу (α+β = 1).

Ця виробнича функція була розширена американським економістом Р. Солоу, який увів до неї ще й фактор зростання – технологічний прогрес. Він розглядав технологію як автономний чинник, що діє у часі, а, отже, як експоненціальну функцію в часі. Ця модель була першою спробою аналітично змоделювати довгострокове зростання, враховуючи взаємозв'язок між робочим часом, капіталом, випуском продукції та інвестиціями. Вона передбачає, що країни використовують свої ресурси ефективно та наявна спадна віддача на капітал і працю у процесі їх збільшення [116]. Отже, за такого підходу роль науково-технічного прогресу розглядається як вирішальною, навіть важливішою, ніж нагромадження капіталу.

Визнання технологічного прогресу новим фактором економічного зростання означає якісну зміну розвитку теорій зростання. У зв'язку із цим загальна форма виробничої функції набула наступного вигляду:

$$Y=f(L, K, t), \tag{1.3}$$

де t – технічні зміни як функція часу.

З урахуванням чинника технічного прогресу виробнича функція Кобба-Дугласа набуде модифікованого вигляду:

$$Y = A \times L^{\alpha} \times K^{\beta} \times e^{rt}, \tag{1.4}$$

де e^{rt}– коефіцієнт часу, який відображає вплив якісних змін у виробництві, включаючи технологічний прогрес.

Водночас нові теорії економічного зростання – теорії ендогенного зростання (80–90 рр. XX ст.) принесли подальші зміни. Вони розділили капітал як виробничий чинник та джерело економічного зростання на фізичний і людський капітали. Фізичний капітал створюється машинами та технічним обладнанням. Людський капітал характеризується як сума індивідуальних, вроджених та набутих навичок, знань і досвіду людей. Ендогенні теорії росту можна розділити на дві основні групи.

Прибічниками теорій економічного зростання на основі інновацій, наукових досліджень та розробок є П. Ромер, Г. Гроссман, а також Р. Лукаса, П. Ромеро, С. Ребело, які пріоритет віддають технічному прогресу на основі інвестування в людський капітал. Тоді виробнича функція в ендогенних теоріях економічного зростання набуває наступного вигляду:

$$Y = A \times K, \tag{1.5}$$

де Y – обсяг продукції (валовий внутрішній продукт; A – коефіцієнт, що характеризує рівень техніки і технології; K – капітал, який включає фізичний та людський капітал.

Нові теорії зростання також пояснюють парадоксальну ситуацію, коли інвестиції у формування стійкого психологічного стану людини без підвищення рівня освіти населення не призводять до економічного зростання. Навпаки, інвестиції в освіту та науку малоефективні, якщо вони перевищують поглинальну здатність інших виробничих факторів [117].

На основі цього зарубіжні дослідники включили до моделі Солоу чинник людський капітал наступним чином [118]:

$$Y = A \times L^{\alpha} \times K^{(1-\alpha-\beta)} \times \mathrm{H}^{\beta}, \tag{1.6}$$

де H – запас людського капіталу.

На думку зарубіжних науковців, інвестиції в людський капітал є основним довгостроковим фактором, що пояснює природу економічного росту та розвитку [119]. Для досягнення та підтримання достатніх темпів економічного зростання економіки країни необхідно постійно здійснювати інвестиції в людський капітал поряд з інвестиціями в інші форми капіталу та технології. Людський капітал також є важливим джерелом інтенсивного зростання. Погоджуємося з позицією дослідників, які наголошують, що економічне зростання тісно пов’язано із швидкістю, з якою світ готується до використання нових технологій, особливо в галузі інформації та зв'язку [120].

Серед методичних підходів зарубіжних дослідників доцільно виділити той, що ґрунтується на індивідуальній вартості працівника, розроблений науковцями Мічіганського університету США. Цей підхід передбачає виділення умовної та реалізованої вартостей. У моделі передбачено оцінку індивідуальної цінності визначати на основі обсягу послуг, які він повинен надати або реалізувати, працюючи в організації. Цінність працівника характеризує очікувану реалізовану вартість, яка складається із двох елементів: очікуваної умовної вартості та імовірності продовження праці у цьому підприємстві. Отже, вартість людських ресурсів є імовірною величиною, тому не в усіх випадках працівник із найвищим потенціалом буде найбільш раціональним для підприємства. Вважаємо, що ця методика визначає лише імовірну індивідуальну вартість працівника, що пояснюється складністю об’єктивно визначити термін працезайнятості на підприємстві, особливо в кризових умовах.

Найбільш поширеною методикою щодо оцінки вартості людського капіталу є підхід І. Фішера, відповідно до якого: використання капіталу передбачає одержання процента як універсальної форми будь-якого доходу. Визначити його у поточний момент часу можливо на основі використання методу дисконтування. За допомогою коефіцієнта дисконтування майбутній дохід можна представити у приведеній вартості, а дисконтова сума є величиною капіталу. Вважаємо, що такий методичний підхід дещо обмежений, оскільки передбачає оцінювати людський капітал на основі доходу, але при цьому залишає поза увагою інвестиції в нього, фаховий рівень працівника, витрати на наукові дослідження та інноваційні розробки, охорону здоров'я та ін.

Як у зарубіжних, так і у вітчизняних методичних підходах передбачено використання натуральних та економічних показників. Зазвичай натуральні показники переводяться в економічні оцінки за допомогою системи коефіцієнтів. За такого підходу людський капітал розглядається як сукупність працездатного населення із певними якісними ознаками, кожна з яких характеризується системою натуральних параметрів. Перевагами такого підходу можна вважати простоту та зручність його використання, недоліками – неповноту врахування важливих його складових, зокрема,інтегральних знань, навичок та ін.

Слід виділити також підходи до інноваційних оцінок, урахування циклів інноваційного оновлення фахово-кваліфікаційних характеристик людського капіталу. У даному випадку сума витрат на освіту та підвищення кваліфікації розглядається як довгострокові інвестиції в капітал знань цього підприємства. Очевидно, що інвестиції дадуть результат лише у разі, якщо прослідковуватиметься тенденція до підвищення показників ефективності діяльності підприємства та внесок конкретної людини у ці процеси. Результатом інвестицій у людський капітал є підвищення продуктивності праці, тоді між цими показниками залежність характеризується наступною формулою:

$$Е = (П – Пп) \times Ц / З, \qquad (1.7)$$

де Е – ефективність інвестицій у людський капітал на і-му етапі; П – виробіток працівника (кількість продукції, виробленої за одиницю часу) до навчання; Пп - виробіток працівника (кількість продукції, виробленої за одиницю часу) після навчання; Ц – ціна одиниці продукції; З – обсяги інвестицій у людський капітал [121].

Вважаємо, що за цим підходом складно забезпечити об'єктивність розрахунку всіх інвестицій у людський капітал, оскільки витрати на самоосвіту працівника врахувати дуже складно.

На сьогодні для оцінки різнорівневих і міжсистемних ефектів від використання людського капіталу обґрунтовано численні критерії, серед яких найбільш часто використовують такі: індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), індекс інтелектуального потенціалу суспільства, показник величини людського капіталу на одну особу, коефіцієнт життєдіяльності населення та ін. Одним із найпоширеніших у сучасній міжнародній статистиці вважається розрахований ООН індекс розвитку людського потенціалу (Human Development Index), який є основним при проведенні порівняльного аналізу соціальних процесів, у тому числі розвитку в різних країнах і регіонах людського капіталу. Зазначимо, що науковці вважають цю систему показників найбільш доцільною при проведенні комплексного аналізу територіальних систем. ІРЛП частіше використовують при оцінюванні рівня життя, а також ВВП на одну особу, очікувану тривалість життя, рівень освіти населення.

Відомо, що концепція побудови ІРЛП ґрунтується на тому, що людський розвиток критично залежить від можливості прожити тривале та здорове життя, набути знань, мати доступ до ресурсів (доходів). Так, для розрахунку цього індексу, згідно з даним методологічним підходом, використовуються три показники: очікувана тривалість життя (для населення віком 25–85 років); інтегральний показник рівня освіти, що враховує такі складові: частку неписьменного (неграмотного) населення (із часткою 2/3) і частку учнів у початкових, середніх і вищих закладах освіти (із часткою в 1/3); рівень життя, який характеризується реальним ВВП на одну особу [59].

На сьогодні розрахунок показника ІРЛП набув змін та має наступний вигляд:

$$ІРЛП = \sum \alpha\left(\left(Xj - mj\right)/\left(Mj - mj\right)\right), \tag{1.8}$$

де Mj, mj – максимальне та мінімальне значення базових показників людського розвитку Xj; X1 – очікувана тривалість життя при народженні (мінімальне значення – 25 років, максимальне – 85 років); X2 – грамотність дорослого населення (0 та 100%); X3 – повнота охоплення навчанням у початковій, середній та вищій школі – відношення числа учнів до кількості населення у віці від 5 до 24 років (0 та 100%); X4 – спеціальні індикатори матеріального добробуту, які дорівнюють десяткову логарифму ВВП на одну особу;aj– вагові коефіцієнти показників, підібрані так, що три виміри людського розвитку (довголіття, яке описується показником X1; досягнутий рівень освіти – показниками X2 і X3; матеріальний добробут – показником X4) мали вагу (a1=1/3, a2=2/9, a3=1/9, a4=1/3).

Отже, розглянутий зведений індекс знаходиться у межах від 0 до 1. Очевидно, що розвиненим країнам відповідає значення індексу, який прямує до одиниці; низький рівень

життя у країні характеризує індекс ІРЛП менше 0,5; значення індексу від 0,5 до 0,8 відповідає середньому рівню життя; вище 0,8 характеризує рівень життя населення як високий.

Встановлено, що оцінювання людського капіталу на рівні країни також вивчав у своїх працях російський науковець Р.І. Капелюшніков, який запропонував такі підходи: індикаторний – людський капітал оцінюється на основі рівня грамотності, освіченості населення; вартісний – на основі витрат на його формування та на основі доходів, які будуть одержувати носії людського капіталу протягом працездатного віку (метод Джоргенсен-Фраумені) [122].

Метод Джоргенсен-Фраумені враховував поточну заробітну плату, очікуваний річний темп її приросту, імовірність дожити до певного віку та приведену величину довічних заробітків індивідів тієї ж статі з такою самою освітою, але у віці на рік старше. Отже, даний методичний підхід базується на оцінці майбутніх доходів працівника, а не минулих. Однак оцінка людського капіталу на рівні країни вартісним методом ускладнена через відсутність обліку необхідних для розрахунку показників, наприклад, фактичної заробітної плати індивіда, оскільки статистичні дані представлені лише за певними видами економічної діяльності. Натуральні показники, такі як кількість накопичених років навчання, частка працівників, які мають середню, середню спеціальну, вищу освіту, відображаються у даних офіційної статистики країни. З метою порівняння їх з іншими показниками Р.І. Капелюшніков наводить показники російської системи освіти в порівнянні до Міжнародної стандартної класифікації освіти, за якими країна перевищує величину аналогічних показників розвинених країн [123]. Вважаємо, що подібна тенденція характерна і для України, однак якщо розглядати надання освітніх послуг у нарощенні потенціалу економічного зростання країни, то доцільно вирішити питання якості освіти. Очевидно, що постійне збільшення частки населення із вищою освітою свідчить не лише про її доступність, але й про дефіцит працівників із середньою спеціальною освітою. Оцінити людський капітал на основі інтегральних показників можливо через норму віддачі від людського капіталу, що характеризує «чистий» внесок освіти в одержуваний дохід працівника (непрямі чинники, такі як, вік, стать та деякі інші не враховуються). Віддача від накопиченого людського капіталу враховується такими показниками – валовий внутрішній продукт і національний дохід країни [124]. Недоліком цієї методики слід вважати те, що при проведенні оцінюван-

ня враховуються показники лише інтелектуальних здібностей людини, що не дає змоги визначити достовірну вартість людського капіталу.

Оцінювання людського капіталу на макрорівні дає можливість розробити прогноз стратегічного розвитку об'єкта. На сьогодні існує достатня кількість методик і методичних підходів до оцінки людського капіталу конкретного суб'єкта господарювання, у тому числі й сільської території. Як відомо, Г. Беккер, один із засновників теорії людського капіталу, та із Б. Чісуїк спільно розробили формулу розрахунку доходу власників капіталу – людського та фізичного. Вони оцінили людський капітал як «спільний заробіток» будь-якого індивіда, однак даний підхід враховує інвестиції лише індивіда, що не дає змоги об'єктивно визначити вартість людського капіталу.

Становить інтерес позиція Я. Фітценца, який у своїй праці розглядає теоретичне положення стосовно того, що роботодавець, не оцінюючи те, що має, не зможе ефективно управляти, зокрема, людським капіталом. Дослідник розглядав людський капітал на підприємстві як прибуток на кожного працівника, тим самим визначаючи його як додану вартість людського [125]:

$$Д = \frac{(\text{Дохід} - (\text{Витрати} - \text{Заробітна плата} - \text{Пільги}))}{\text{Еквівалент повної зайнятості}}, \quad (1.9)$$

де Д – додана вартість, а еквівалент повної вартості характеризує кількість часу, витраченого на виробництво певної суми прибутку.

Ефективність вкладень у людський капітал Я. Фітценц визначає як коефіцієнт окупності інвестицій у людський капітал:

$$КІ = \frac{(\text{Дохід} - (\text{Витрати} - \text{Заробітна плата} - \text{Пільги}))}{(\text{Заробітна плата} + \text{Пільги})}. \quad (1.10)$$

Для визначення оцінки впливу людського капіталу на процеси, які відбуваються в підприємстві, учений запропонував матрицю оцінки виконання процесу із трьома головними складовими: сервіс, якість та продуктивність, а також факторами, які впливають на них: витрати, час, кількість, помилки, реакції. Будь-які дії людини впливають на певний квадрат матриці. Я. Фітценц у своїх дослідженнях використовував систему збалансованих показників для оцінки людського капіталу фірми. Зазначимо, що розглянуті підходи до оцінки людського капіталу на рівні підприємства характеризуються великою кількістю розрахунків, враховуються інвестиції в людський капітал лише самого індивіда, а не вкладення підприємства.

На сьогодні при розрахунках оцінки вартості людського капіталу загальноприйнятими й найбільш поширеними методами вважається: метод якісної оцінки, метод витрат на людський капітал, метод початкових відновлювальних витрат, фінансовий метод. Метод якісної оцінки працівників підприємства передбачає здійснення бальної оцінки якісних характеристик індивіда: стаж, рівень освіти та творче мислення. Труднощі при використанні цього методу в підприємстві полягають у складності проведення опитування та великій погрішності в достовірності інформації. Як вважають науковці, вирішити ці проблеми можливо створивши комплексну систему показників якісної оцінки [126].

Метод, що базується на витратах на людський капітал, включає всі витрати, які підприємство спрямовує на розвиток та мотивацію своїх працівників (оплата праці, соціальний пакет, охорона праці, податки й інші відрахування). За цим методом не можна оцінити повною мірою людський капітал, оскільки він не враховує якісну складову людського капіталу. До переваг цього методу відносять його простоту, однак він не забезпечує точність розрахунку. За методом початкових і відновлювальних витрат розглядаються витрати, які підприємство здійснює при високій плинності кадрів шляхом навчання новоприйнятих працівників, виплат допомоги при звільненні, відновленні соціально-психологічного клімату в колективі. Очевидно, що розрахувати витрати щодо погіршення соціально-психологічного клімату в колективі практично неможливо. Отже, цей метод складно використовувати на практиці, оскільки відсутня інформація як на рівні підприємства, так і по конкурентам, але цей метод більш точний.

Фінансовий метод розглядає вартість людського капіталу як різницю ринкової вартості підприємства та вартості її матеріальних і нематеріальних активів. Недоліком даного методу є відсутність обліку вартості клієнтського капіталу та нестабільна ринкова вартість підприємства. Зазначимо, що на практиці бізнесові структури оцінку людського капіталу здійснюють за найбільш зручним для них методом. Однак намагаються оцінити його в кількісному виразі, чітко усвідомлюючи необхідність у визначенні загального внеску працівників у організацію, наскільки вони лояльні до неї. Використання методів оцінки людського капіталу будь-яким підприємством дозволяє сформувати повний алгоритм його формування та використання, а також визначити області розвитку для його повноцінного відтворення. Періодична оцінка людського капіталу дасть змогу аналізувати ефективність

управління людськими ресурсами. Розвиваючи людський капітал підприємство створює умови для реалізації його інноваційного потенціалу, що своєю чергою сприятиме підвищенню його конкурентоспроможності.

Важливо виокремити методичні підходи до оцінювання людського капіталу на рівні сільської території, виклики та загрози до розвитку яких у сучасних умовах вимагають їх розгляду стосовно забезпечення сталого розвитку та інноваційності. Вважаємо, що людський капітал сільської території з позиції забезпечення її сталості та інноваційності – це насамперед запас здібностей, знань, навичків працівників сільської території, які сприяють забезпеченню її добробуту та конкурентоспроможності. Звідси важливими складовими елементами людського капіталу, які доцільно досліджувати при вивченні питань відтворення людського капіталу сільської території, є: капітал освіченості працівників; капітал здоров'я; капітал культурно-моральної готовності працівників; капітал соціальної ідентичності працівників сільської території.

Вважаємо, що капітал освіченості як комплекс знань, умінь, навичок щодо ведення сільськогосподарської та інших видів діяльності на принципах сталості та інноваційності поділяється таким чином: професійні знання, вміння, навички працівників сільської території, які забезпечують ефективність та стійкість розвитку системи; організаційні знання, вміння, навички, які мають цінність та набуваються винятково у межах галузевої системи; соціальні знання, вміння, навички працівників, які пов'язані із міжособистісними комунікаціями та соціалізацією цих працівників. Водночас капітал підготовленості, як творчі здібності, кваліфікація, інформованість, професійний досвід працівників, забезпечує неперервне генерування інновацій та нових ідей жителями сільської території, визначає рівень необхідних здібностей працівників до самонавчання та саморозвитку, полегшує сприйняття, поширення досвіду участі у програмах освітньої, наукової та інноваційної діяльності, а також дозволяє одержувати нові вміння, знання, навички, підтримувати необхідний рівень їх актуальності з урахуванням цілей і завдань стратегічного розвитку сільської території. Капітал здоров'я жителів сільської території як поточний і потенційний рівень морального та фізичного здоров'я дозволяє збільшити «термін служби» та ефективність використання людського капіталу в системі. Окрім того, здорова людина має вищий рівень людського капіталу, ніж та, що хворіє, яка витрачає час на лікування, може бути раціонально викори-

стана на прирощення рівня людського капіталу та відповідне підвищення потенціалу відтворення. Цю тезу можна пояснити тим, що за тривалий період ефективної роботи можливо підвищити рівень поточної вартості майбутніх надходжень заробітної плати, що буде вигідно для жителів усієї сільської території при експлуатації кожної залученої додаткової одиниці у структурі людського капіталу.

Капітал культурно-моральної готовності жителів сільської території включає систему моральних принципів, цінностей, переконань, етичних норм, які ефективно впливають на поведінку, що відповідає принципам сталого розвитку та інноваційності, а також визначаються духовним розвитком, вихованням, якісним станом середовища учасників підприємницької діяльності та рівнем внутрішньокорпоративної культури.

Капітал соціальної ідентичності жителів сільської території пов'язаний із забезпеченням, виявленням та проявом творчих і винахідницьких здібностей працівників системи. Якщо житель чи працівник сільської території буде усвідомлювати свою причетність і високу значимість для підвищення сталості та конкурентоспроможності сільської території, то у нього будуть мотиви, згідно з якими знайде прояв його довгостроковий економічний інтерес в одержанні найвищих результатів у веденні аграрного виробництва та інших видах підприємницької діяльності. Також суб'єктивна належність жителів сільської території до певних лідерських груп сприятиме доступу до певних масивів інформації, що в подальшому підвищить їхній рівень вмінь, знань, навичок для розробки й реалізації принципів сталого та інноваційного розвитку сільської території як у стратегічних, так і в тактичних планах. Очевидно, що включення до складу елементів людського капіталу території соціальної ідентичності дозволяє розширити контингент працівників системи шляхом об'єднання сільської громади, яка виявляє інтерес у сталому розвитку. У середньостроковій перспективі це вплине на формування стратегії відтворення людського капіталу. При цьому інвестиції у формування й розвиток людського капіталу спрямовуються і на підтримку зв'язків із жителями, які з різних причин виїхали за межі території, що сприятиме в подальшому забезпеченню сталого розвитку території.

Метод моніторингу людського капіталу регіону (метод Е. Мейо) дає можливість встановити цінність працівників, яка визначається множенням «рівня витрат на працівників» на «величину індивідуального коефіцієнта людського активу» [127]. Останній пара-

метр – це середньозважена оцінка потенціалу зростання, можливостей, внеску (особистісної якості) та відповідності організаційних цінностей щодо середовища діяльності на сільській території (тобто, наскільки культура, керівництво, навчання і мотивація виступають рушійними силами інноваційного й сталого розвитку). Вважаємо, що абсолютні показники у даному випадку не мають суттєвої ролі та значення, оскільки важливим результатом застосування даного методу оцінки людського капіталу в інтересах сталого розвитку території є визначення доданої вартості на одного працівника, як найбільш об'єктивної одиниці виміру сталості й інноваційності території. Іншим важливим показником вартості людського капіталу слід вважати рівень спеціальних знань підприємців і жителів села, їхні лідерські та підприємницькі якості.

Метод оцінювання задоволення всіх стейхолдерів сільської території ґрунтується на основі методу побудови моделі оцінки SearsRoebuck, який дає можливість встановити ланцюжок «управлінці, працівники, підприємці – покупці – величина прибутку території – жителі». Метод дозволяє пояснити, чому виникають ситуації, коли працівники задоволені умовами праці, а менеджмент території при формуванні й розвитку людського капіталу в інтересах системи створює сприятливі умови для всебічного розвитку сільських жителів, що формує сприятливі умови до розвитку різних категорій працівників, а також виробництва продукції та надання послуг із високою доданою вартістю. У кінцевому рахунку такі умови сприятимуть підвищенню інвестиційної привабливості сільської території, оскільки є можливості одержати високу віддачу від вкладень капіталу та задовольнити інтереси стейкхолдерів.

Метод побудови системи збалансованих показників (метод Каплана і Нортона) передбачає побудову системи збалансованих показників, дозволяє узгодити і збалансувати індивідуальну діяльність працівників із єдиною стратегією розвитку економічної системи [128]. Очевидно, що оцінювання внеску людського капіталу в отримання результатів економічної діяльності сільських територій на основі системи збалансованих показників доцільно за такими напрямами: освіта і комунікації, постановка цілей, завдань і встановлення зв'язку між рівнем винагород менеджменту території, а також показниками якості організаційно-методичного забезпечення дій менеджменту.

Метод оцінки людського капіталу Європейського фонду з управління якістю (EFQM) пропонує схему звітності й оцінювання, яка включає показники задоволення працівників

регіону, покупців продукції і послуг, оцінку впливу керівництва регіону на суспільство. Усі зазначені змінні визначають стратегію і політику сталого розвитку сільських територій, систему управління людським капіталом, ресурси, а також процеси, необхідні для того, щоб досягти значень цільових показників у розвитку села [129]. Отже, розгляд методів переконує, що процеси оцінки людського капіталу в інтересах сталого розвитку сільської території ґрунтуються на спостереженнях і вимірах основних дій всіх стейкхолдерів, а також на основі експертної оцінки внеску людського капіталу в підвищення інноваційності та сталості території. Висвітлені вище методи використані нами у запропонованій методиці оцінки й інтерпретації показників основних складових людського капіталу як важливих елементів інноваційного та сталого розвитку сільської території. Узагальнена нами модель оцінки відтворення людського капіталу в сільських територіях наведена в додатку З.

Очевидно, що комплексна оцінка ситуації в соціально-трудовій сфері в сільському соціумі буде свідчити про низку невирішених і загострюваних проблем зайнятості, підвищення доходів, покращення житлових умов сільського населення, соціального облаштування сільських територій й охорони навколишнього природного середовища, раціонанального використання сільськогосподарських угідь та ін. Перелічене зумовлює прояв негативної тенденції щодо зниження рівня життя, що зумовлює відтік молоді та кваліфікованих фахівців, спроможних реалізувати принципи сталого розвитку сільських територій та модернізації аграрної сфери, інноваційного розвитку інших галузей сільської економіки.

Вважаємо, що використання показника ІРЛП є можливим і при оцінюванні стану та відтворення людського капіталу сільських територій. Ураховуючи специфіку сільських територій, показниками оцінки доцільно обрати очікувану тривалість життя, повноту охоплення освітою, рівень грошових доходів і рівень підприємницької ініціативи на селі.

Розрахунок зазначених показників варто здійснювати наступним чином:

1. Очікувана тривалість життя, років (X1):

$$X1= (Xj-mj) / (Mj-mj), \quad (1.11)$$

де Xj – фактична очікувана тривалість життя сільського населення; mj – 25 років; Mj – 85 років.

2. Повнота охоплення населення освітою, % (X2):

$$X2= (Xj-mj) / (Mj-mj), \quad (1.12)$$

де Xj – фактичний рівень освіти жителів сільських територій; mj – 0%; Mj – 100%.

3. Розмір грошових доходів, грн, (X3):

$$X3=(Xj-mj)/mj, \quad (1.13)$$

де Xj – середня заробітна плата в галузі сільського господарства; mj – величина прожиткового мінімуму.

4. Рівень підприємницької ініціативи, % (X):

$$X4= (Xj-mj) / (Mj-mj), \quad (1.14)$$

де Xj – кількість організованих підприємницьких структур; mj – 30% від числа безробітних, які зайняті різними видами підприємництва; Mj – кількість безробітних у працездатному віці.

Безперечно, труднощі практичного використання розглянутої методики оцінки стану та відтворення людського капіталу сільських територій є процес виміру якісної його характеристики. З метою повної оцінки рівня розвитку людського капіталу необхідно запропоновану методику доповнити методами соціологічного дослідження, щоб одержати суб'єктивну інтерпретацію показників, необхідних для коригування цілей стратегічного розвитку сільських територій в аспекті відтворення людського капіталу. Вважаємо, що показник очікуваної тривалості життя дозволяє встановити тісноту зв'язку відтворення людського капіталу із розвитком системи охорони здоров'я. Так, висока якість і доступність медичних послуг забезпечують вищу економічну ефективність використання людського потенціалу.

Наступний показник – це повнота охоплення освітою сільського населення. За його допомогою можливо визначити рівень розвитку людського капіталу. Очевидно, що підвищення індексу рівня освіти може бути забезпеченим за умови стабілізації та зростання добробуту населення, збільшенням інвестицій в освіту. Водночас одержання освіти молодими жителями села розглядається ними як можливість змінити місцепроживання та бути працезайнятим у містах, при цьому вони неохоче повертаються у сільську місцевість після закінчення освітнього закладу.

Важливим індикатором стану й відтворення людського капіталу є показник рівня доходів сільського населення, оскільки посилення рівня бідності зумовлює руйнацію трудового і генетичного потенціалу села. Основними причинами бідності на селі є низька заробітна плата, хоча на сьогодні простежується поляризація: висока зарплата у вертикально інтегрованих об'єднаннях та інноваційно орієнтованих сільськогосподарських підприємствах, однак при цьому спостерігається недостатній рівень працезайнятості. Очевидно, що низький рівень доходів сільських жителів стимулює внутрішньорегіональну та міжнаціональну мобільність населення, відтік людського капіталу із сільських територій.

Показник рівня підприємницької ініціативи сільського населення дасть змогу оцінити потенціал щодо впровадження інновацій у діяльність сільськогосподарських підприємств, диверсифікації джерел формування грошових доходів та їх нарощення, адже лише за цієї умови можливо досягти умов сталого розвитку сільських територій.

На основі запропонованих показників оцінки стану й відтворення людського капіталу доцільно здійснити типологію сільських територій. До першого типу варто віднести сільські території із високим рівнем розвитку людського капіталу, які перебувають в інтервалі 0,7 – 1. Це тип сільських територій з високою очікуваною тривалістю життя, повнотою охоплення освітою, низьким рівнем соціальної напруги.

Наступний тип сільських територій характеризується середнім рівнем людського капіталу (0,4 – 0,69), із середньою тривалістю життя, недостатнім рівнем охоплення освітою, низькою підприємницькою ініціативою, а також соціальною напругою в сільській місцевості. Грошові доходи жителів цього типу сільських територій на рівні прожиткового мінімуму. Третій тип сільських територій має низький рівень людського капіталу (0,1 – 0,39) через те, що грошові доходи нижче прожиткового мінімуму, наявна висока соціальна напруга.

Отже, основними факторами ризику збереження, розвитку й реалізації людського капіталу сільських територій слід визначити такі: незадовільний стан здоров'я і тенденції до скорочення тривалості життя та зростання смертності населення; зниження рівня фізичного і психічного здоров'я під впливом екологічних, соціальних, економічних факторів середовища життєдіяльності; погіршення умов для розвитку дітей, сім'ї, молоді як найважливіших складових людського капіталу майбутніх поколінь; низька дієвість культурно-освітнього простору розвитку молодих поколінь.

Висновки до першого розділу

1. Встановлено, що прибічниками класичної та неокласичної політекономії були сформовані вихідні теоретичні уявлення про «економічну людину» та її капітал, окреслено напрями їх дослідження, виділено складові елементи, які повинні відтворюватися на досліджуваному етапі розвитку виробництва. Сучасна теорія людського капіталу розвивається як самостійний напрям економічної науки, що містить у собі положення стосовно того, що

витрати на відтворення людини та її капітал повинні розглядатися не як безповоротні втрати для бюджету, а як вкладення в основне джерело прирощення національного багатства.

2. Вітчизняні науковці розглядають категорію «людський капітал» переважно як виробничий фактор, який проявляє свої функції та специфічні риси в різних умовах внутрішнього і зовнішнього середовища його формування та використання. Автор поділяє думку вчених, які наголошують на двоїстій природі людського капіталу: з одного боку, він продуктивно використовується підприємцями з метою одержання прибутку, а з іншого – утворює соціально-економічну форму якості людського потенціалу в масштабах країни.

3. Доведено, що людський капітал сільських територій являє собою складну категорію, яку необхідно вивчати із позиції соціальної (місця формування – сільські території) та економічної (джерела використання – характерні галузі сільських територій), а також природного середовища. Категорія «людський капітал сільських територій» розглядається нами як успадковані та набуті здібності індивідуумами в результаті взаємодії із природним, кліматичним, біологічним, агрохімічним, соціальним, економічним, технологічним, інноваційним потенціалом середовища проживання, які характеризуються сукупністю знань, вмінь, навиків, творчих здібностей, здоров'я, культури, традицій, досвіду, що використовуються у сільськогосподарському виробництві та інших видах підприємництва, функціонуванні соціальної сфери та збереженні навколишнього середовища й забезпечують виникнення синергетичних ефектів та одержання доходу індивідуумами, окремими підприємствами та сільськими територіями, галуззю і суспільством у цілому.

4. Процес відтворення людського капіталу розглядається в роботі як комплекс заходів щодо забезпечення ефективного використання ресурсів, необхідних для його формування та використання. Процес формування та відтворення людського капіталу сільської території у загальному вигляді трактується як процес формування продуктивних здібностей індивідуума через інвестиції для одержання фахових знань, перепідготовку та підвищення кваліфікації, збереження та зміцнення здоров'я, підвищення морально-культурного рівня й розвитку інших якостей особистості, затребуваних суспільством.

5. Людський капітал сільських територій в умовах нестабільності доцільно досліджувати як антикризовий чинник стабілізації рівня соціально-економічного розвитку сільських територій, який включає знання, навички, особистісні здібності та адаптаційні можли-

вості сільського населення, що дає змогу нейтралізувати або мінімізувати негативний вплив деструктивних процесів на сільську громаду.

Встановлено, що у науковому середовищі також набули визнання дві концепції перспективного розвитку села: аграрного сектору суспільства (Т.І. Заславська) та соціально-економічної системи «місто-село» (Л.В. Нікіфоров). Водночас погіршення соціальних умов сільського населення та негативні тренди в аграрному секторі мали значну інерційність, тому логічно, що на початку нинішнього століття увага науковців була більшою мірою привернена до соціальних ресурсів сільських територій, концепції багатофункціонального розвитку сільського господарства.

6. Сільські території є основою просторового базису відтворення людського капіталу агросфери, оскільки господарюючі суб'єкти, які здійснюють господарську діяльність у межах сільських територій, формують економічну основу системи відтворення людського капіталу, а сільські товариства – його соціальну основу. Під потенціалом відтворення людського капіталу сільських територій нами розглядається сукупність умов, що визначають структуру людського капіталу, напрями й інтенсивність його формування та можливості реалізації в сукупності людей, життєдіяльність яких здійснюється у межах територіальних утворень.

7. Виділено особливості формування та використання людського капіталу сільських територій в умовах економічної нестабільності: людський капітал сільських територій – це особливий фактор подолання негативних наслідків деструктивного впливу руйнівних явищ і процесів на соціально-економічну та екологічну сферу сільської території; у періоди посилення кризових явищ і процесів в економіці й, відповідно, у господарській сфері агробізнесових структур, соціальній та екологічній сферах сільських територій актуалізується стабілізуюча функція людського капіталу; людський капітал сільської території не однорідний за своїми якісними характеристиками та здатністю гнучко адаптуватися до кризових умов і процесів. Вищеперелічене потребує розробки заходів щодо диференційованого стимулювання та розвитку людського капіталу сільської території, які б сприяли формуванню передумов до мінімізації і нейтралізації негативних ефектів економічної турбулентності.

8. Узагальнено підходи до оцінки людського капіталу: вимірювання його через обсяг основного капіталу, необхідного для формування працівника; системи показників, які характеризують якість людського капіталу; комплексна оцінка сукупного потенціалу на основі використання кореляційно-регресійного аналізу; використання методу капіталізації доходів працівника. Однак у цих підходах не враховуються такі характеристики людського капіталу, як вік, тривалість працездатності, здоров'я, освіти, склад сім'ї, різні форми доходів, обґрунтованість розміру заробітної плати та інші показники, якщо характеризують людський капітал.

9. Доведено, що існуючі методики оцінки людського капіталу на всіх рівнях характеризуються такими недоліками: відсутністю необхідних даних для розрахунку, універсальної методики розрахунку показників, імовірність виникнення подвійного рахунку. Оцінка людського капіталу на мікрорівні є ускладненою через обмеженість інформаційних ресурсів, відсутність єдиної методики, суб'єктивний характер результатів розрахунку та ін.

Запропоновано алгоритм комплексної оцінки людського капіталу сільських територій, обґрунтовано показники оцінювання, які дають змогу із найвищою імовірністю оцінити людський капітал. Методичний підхід дозволить здійснити групування сільських територій з урахуванням рівня людського капіталу та потенціалу його відтворення.

РОЗДІЛ 2
КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ УМОВ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ

2.1. Сучасний стан та тенденції відтворення сільського населення країни

На сучасному етапі формування сталого розвитку сільських територій пріоритетним завданням є підвищення рівня людського капіталу. Незважаючи на динамічні процеси в аграрному секторі економіки України, розвиток сільських територій відбувається нерівномірно, частина їх втрачає освоєність, прискорюються процеси старіння сільського населення, збільшується відтік молоді. Залучення та утримання людського капіталу в сільських територіях дозволить вирішити пріоритетні завдання щодо прискорення модернізації сільського господарства, раціональний підхід до використання якого забезпечить сталий розвиток сільських територій [130].

Протягом останніх кількох років зберігається тенденція до зменшення чисельності сільського населення України, яка загрожує демографічною кризою. Так, протягом досліджуваного періоду зафіксовано поступове зниження чисельності сільського населення на 19% (рис. 2.1). Основними причинами такого явища є: погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості, низький рівень заробітної плати в суб'єктах підприємницької діяльності, здебільшого зайнятих у сфері аграрного виробництва, відсутність робочих місць у сільських населених пунктах, нерозвиненість соціальної інфраструктури.

Вищенаведені дані рис. 2.1 свідчать, що для процесу відтворення людського капіталу характерна непропорційність темпів зниження чисельності сільського населення чоловічої та жіночої статі. Так, протягом 2002–2019 рр. чисельність чоловіків знизилася на 17%, а жінок – 20%. При цьому в структурі сільського населення домінують жінки, що певним чином ставить під сумнів проблему природного відтворення сільського населення.

Як свідчать результати дослідження науковців, у сільського населення віком до 44 років, що характеризується репродуктивними можливостями на 1000 чоловіків пропадає 988 жінок. Проте у структурі сільських жителів віком до 50 років на 1000 чоловіків припадає 1027 жінок. Із збільшенням віку жителів сільських населених пунктів подібне співвід-

ношення буде зростати. Ця обставина пояснюється рівнем смертності чоловіків порівняно із жінками, що спричинено, насамперед професійними та соціальними захворюваннями.

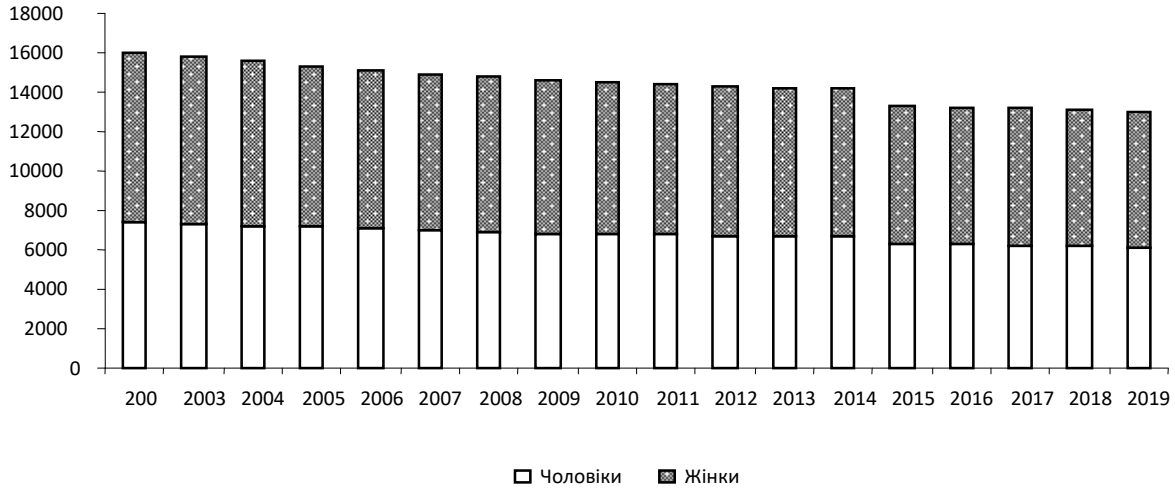

Рис. 2.1. **Динаміка чисельності сільського населення за статево-віковими групами,** тис. чол

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Вважаємо, що на структуру й динаміку сільського населення впливають і демографічні процеси, що сформувались у попередні роки. Так, після 2010 р. у працездатний вік почало входити покоління, яке народилося у період низької народжуваності – середини 90-х років минулого століття. Як наслідок, розпочався процес не лише скорочення чисельності працездатного населення, але і якісного його погіршення – старіння економічно активної частини.

Дослідження науковців свідчать, що протягом тривалого часу в сільській місцевості спостерігаються негативні соціально-економічні та демографічні процеси, що спричинили погіршення якості людського капіталу, що проявляється у двох його формах – відтік і деградація [132]. Відтік людського капіталу розглядається як прискорене його скорочення, зумовлене зміною сфери застосування праці кваліфікованих працівників через неможливість задоволення життєво необхідних потреб у сільському господарстві та можливістю задоволення їх у новій сфері діяльності. Своєю чергою, деградація людського капіталу виявляється у поступовому зниженні його якості внаслідок погіршення здоров'я населення, зниження рівня освіченості, трудової моралі, етики й загальної культури.

Очевидно, що найбільш кваліфікована частина сільського населення має можливість працевлаштуватися в інших сферах економічної діяльності, а також організувати власну справу. Інша частина сільського населення, як не прикро, є джерелом формування та поси-

лення негативних процесів у сільській місцевості внаслідок відсутності роботи. По-перше, це процес маргіналізації. Колишні сільські трудівники стають так званими різноробами, шукають випадкових заробітків у містах і великих сільських населених пунктах, відчуваючи на собі всі труднощі життя поза постійним місцем проживання.

По-друге, процес люмпенізації. Колишні працівники сільськогосподарських підприємств стають безробітними, люмпенами-селянами, загострюючи при цьому і без того напружену соціальну ситуацію в сільській місцевості, найбільше в депресивних регіонах країни.

Події історичного розвитку країн світу переконують, що маргіналізація і люмпенізація населення небезпечні для суспільства, адже спричиняють зростання злочинності і є першопричиною соціальних потрясінь, що в кінцевому результаті призводить до зміни соціально-економічного ладу держави [133].

Однією із найважливіших причин відтоку сільського населення розглядається непрестижність праці в селі. Дані анкетних обстежень автора жителів Вінницької, Хмельницької, Кіровоградської, Київської областей (698 респонденти) свідчать, що для більшості опитаних (87%) селянство асоціюється із бідністю, низьким рівнем культури, соціального благоустрою та ін. При розгляді проблеми відтоку людського капіталу з села слід враховувати, що не кожний сільський житель може долучитися до процесу урбанізації. Для цього, насамперед, необхідні фінансові ресурси, здатність адаптуватися до нових умов життя, до конкурентної боротьби на ринку праці. Тому найчастіше село залишають найбільш кваліфіковані кадри.

Погіршення якості людського капіталу сільських територій відбувається через низький рівень закріплення випускників середніх спеціальних і закладів вищої освіти у сільських населених пунктах. За результатами досліджень науковців, в останні роки на селі залишаються працювати не більше 20 % їхніх випускників [134]. Це призводить до старіння сільського населення, що негативно позначається на ефективності виробничо-господарської діяльності суб’єктів господарювання, які функціонують у сільській місцевості.

Анкетні обстеження випускників жителів – Вінницької, Хмельницької, Кіровоградської, Київської областей (698 респонденти, дозволялася багатоваріантність відповідей) свідчать, що основними спонуками до непроживання в сільських населених пунктах є: низька заробітна плата – для 84% опитаних; алкоголізм – 55%; безробіття – 36%; тяжка фізична

праця – 23%; відсутність можливостей для отримання якісних освітніх послуг для дітей – 21%; незадовільні житлові умови – 23%; нестача об'єктів соціальної інфраструктури – 24%.

Відтік і деградація сільського населення призвели до його дефіциту, що позначається на відсутності якісних людських ресурсів, здатних забезпечити перехід до інформаційного типу економічного зростання в сільському господарстві. Господарства корпоративного сектору аграрної економіки з високим рівнем організації виробництва, що застосовують новітні агротехнології та техніку, відчувають нині дефіцит кваліфікованих кадрів, з одного боку, а з іншого – автоматизація та роботизація технологічних процесів скорочує пропозицію місць зайнятості.

Очевидно, що наявність робочих місць та об'єктів соціальної інфраструктури впливає на розселення сільського населення і, відповідно, на відтворення людського капіталу. Встановлено, що більше половини сільського населення сконцентровано в поселеннях з чисельністю понад 1000 осіб (рис. 2.2). Цю обставину можна пояснити наявністю робочих місць, об'єктів соціальної інфраструктури, що є суттєвими чинниками впливу на соціально-економічні умови проживання населення.

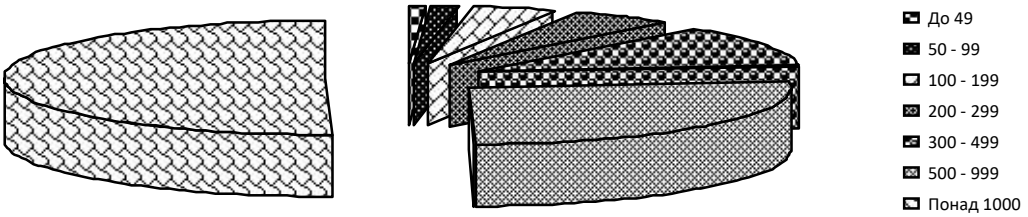

Рис. 2.2.**Концентрація населення в сільських населених пунктах (за кількістю жителів),** %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Лише 0,5% сільського населення зосереджено в сільських населених пунктах із чисельністю населення до 49 осіб. Більшість із них – пенсіонери, які тривалий час проживають в цих поселеннях. Слід зазначити, що такі поселення характеризуються так званим «родинним» розселенням. Тобто відбувається концентрація сільських домогосподарств, пов'язаних тісними неформальними, родинними зв'язками, що забезпечує певну стійкість в умовах прояву деструктивних явищ у суспільно-політичному житті країни.

Проблема осередкового зосередження сільського населення є об'єктом дослідження багатьох учених. Так, Т.Р. Нефьодова, докладно аналізуючи просторові контрасти в розселенні населення на сільських територіях, зазначила, що воно мігрувало не тільки в міста, але і в сільські населені пункти приміської зони, створюючи осередки густозаселених сільських територій навколо міст. Підтримуємо твердження дослідниці, що рівень щільності сільського населення знижується з віддаленням від великих міст [135]. Отже, жителі сільських населених пунктів, розташованих у приміській зоні, формально мають статус «сільських жителів», оскільки в Україні на законодавчому рівні не затверджене інститут агломерацій.

Важливою характеристикою процесу відтворення людського капіталу сільських територій постає аналіз вікової та статевої структури сільського населення. Встановлено, що вікова структура населення країни складається протягом століть під дією народжуваності, смертності та міграції. До теперішнього часу в Україні склалася статево-вікова структура, в якій чітко простежується вплив наслідків Другої світової війни, наслідків Чорнобильської техногенної аварії, коливань економічного зростання країни, вплив заходів демографічної політики, змін у смертності й народжуваності населення, міграційних потоків тощо [136].

Статево-вікова структура населення великою мірою визначає динаміку основних демографічних процесів. Очевидно, що за однакової інтенсивності народжуваності кількість народжених буде вище там, де населення молодше. За однакової інтенсивності смертності кількість померлих буде вище там, де населення старіше. Встановлено, що в сільських населених пунктах із чисельністю жителів до 49 осіб високий рівень концентрації сільських жителів віком понад 60 років, які характеризуються низькою міграційною мобільністю та економічною активністю (табл. 2.1).

За даними табл. 2.1, у середньому по країні структура населення в сільських поселеннях є такою: найбільшу частку – 26,6% займають жителі віком від 35 до 54 років; 20,6% – від 20 до 35 років, яка має найвищий потенціал до відтворення; 22,8% – віком понад 60 років. Отже, частка працездатного сільського населення становить 47,2%, що доводить раніше зроблений висновок про старіння сільського населення. Зазначимо, що діти шкільного віку в сільських поселеннях становить 12,6%, а дошкільного – 7,5%. Очевидно, що така структура не досконала, оскільки не дає змоги забезпечити навіть простого відтворення населення.

Таблиця 2.1

Віковий склад сільського населення із реєстрацією місця проживання на території сільських населених пунктів по групах населених пунктів за чисельністю жителів на 1 січня 2014 р., %

Показники	Усі населені пункти	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у т. ч. віком, років								
0-2	2,8	1,9	2,3	2,5	2,7	2,6	2,7	2,9
3-5	3,5	2,2	2,8	3,1	3,2	3,2	3,4	3,6
6	1,2	0,8	1,0	1,1	1,1	1,2	1,2	1,3
7-9	3,1	1,9	2,5	2,8	2,9	2,9	3,0	3,3
10-14	4,8	3,0	4,0	4,5	4,6	4,7	4,8	5,0
15-17	3,4	2,3	3,0	3,4	3,4	3,5	3,4	3,5
18-19	2,8	2,0	2,6	2,8	2,9	2,9	2,7	2,9
20-34	20,6	15,0	17,5	18,9	19,7	19,9	20,5	21,3
35-54	26,6	23,2	24,6	25,4	26,0	26,3	26,8	26,6
55-59	8,4	9,6	8,7	8,4	8,1	8,3	8,1	8,6
60- старше	22,8	38,1	31,0	27,1	25,4	24,5	23,4	21,0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Встановлено, що у сільських поселеннях із чисельністю населення до 49 осіб проживає незначна частина осіб працездатного віку порівняно з іншими населеними пунктами. Ця обставина свідчить про безперспективність подальшого розвитку поселень із чисельністю жителів до 49 осіб.

Важливим напрямом комплексного вивчення стану відтворення сільського населення є аналіз вікової структури сільського населення в часі, що дасть можливість зробити висновок про перспективи подальшого розвитку сільських територій. Розраховано, що упродовж 2010–2018 рр. зменшувалася чисельність сільських жителів вікової категорії 35–54 років, які, на нашу думку характеризуються найвищим потенціалом до працезайнятості та є найбільш цінними для суб’єктів підприємницької діяльності з позицій професійної підготовки, життєвого та виробничого досвіду (додаток И.1). Зазначимо, що більшість сільських жителів цієї групи мігрували в міста та за кордон через відсутність можливості знайти роботу за місцем проживання.

Наведені розрахунки в додатку И.1 свідчать про суттєве зменшення чисельності сільського населення вікових груп 20–24 і 25–29 років, що є свідчення міграції сільської молоді, внаслідок відсутності, насамперед, вільних робочих місць і соціальної необлаштованос-

ті більшості сільських населених пунктів, що унеможливлює створення сприятливих умов для життя, а також порушення природного процесу відтворення.

В умовах загального зниження чисельності сільського населення протягом досліджуваного періоду збільшувалася чисельність сільських жителів віком 55–59 років і понад 80 років, що є свідченням процесу його старіння. Ця обставина в найближчій перспективі негативно позначиться на вирішенні проблеми відтворення людського капіталу в сільській місцевості та подолання дефіциту робочої сили в сільськогосподарських підприємствах.

Таким чином, протягом 2010–2018 рр. спостерігається зниження чисельності населення працездатного віку і підвищення чисельності населення передпенсійного та пенсійного віку, що разом із зниженням чисельності населення молодше працездатного віку може свідчити про виникнення дисбалансу пропозиції робочої сили в найближчій перспективі, а, отже, призведе до нестачі працівників на певних часових проміжках для суб'єктів господарювання, розташованих у сільських населених пунктах.

Оцінюючи результати аналізу вікової структури сільського населення в статиці та динаміці, можемо констатувати про незворотність процесу депопуляції сільських територій. Демографічний дефіцит виступає обмеженням соціально-економічного розвитку більшості сільських територій України [137]. Ключові демографічні загрози й обмеження пов'язані зі скороченням числа осіб працездатного віку, депопуляцією сільського населення, демографічним старінням села, яке підвищує навантаження на соціальні статті державного і регіональних бюджетів. В умовах скорочення чисельності осіб працездатного віку підвищується значимість якісних характеристик трудових ресурсів села.

Основними чинниками впливу на коливання чисельності сільського населення є природний та міграційний прирости, а також адміністративно-територіальні зміни. Як свідчать результати дисертаційного дослідження, основний чинник впливу на зменшення чисельності сільських жителів – є природне скорочення населення, а також міграція (табл. 2.2).

Дані таблиці 2.2 свідчать, що упродовж 2000–2018 рр. показники смертності сільського населення перевищували показники народжуваності, що характеризує відсутність природного приросту чи його скорочення, яке є доказом як старіння жителів сільських населених пунктів, так і недостатнього рівня розвитку закладів охорони здоров'я, що в цілому негативно впливає на процес відтворення людського капіталу сільських територій.

Таблиця 2.2

Динаміка приросту (скорочення) сільського населення України за 2000–2018 рр.

Рік	Загальний приріст, скорочення (–)	У тому числі		
		природний приріст, скорочення (–)	міграційний приріст, скорочення (–)	адміністративно-територіальні зміни
2000	–119700	–153900	52700	–18500
2005	–219682	–168571	–51111	–
2010	–101267	–96003	–5249	–15
2011	–84122	–79902	–4220	–
2012	–78355	–72246	–3628	–2481
2013	–84782	–76442	–8091	–249
2014	–75866	–78865	2999	–
2015	–80621	–90348	11939	–2212
2016	–73335	–90648	18660	–1347
2017	–86821	–97461	7916	2724
2018	–118903	–108161	–10742	–

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Для корінного перелому в репродуктивній поведінці молоді, особливо на селі, потрібен комплексний підхід, який передбачає радикальне підвищення доходів сільського населення та покращення умов життя. За результатами опитування, серед пар у віці 16-30 років дітей не мають 33,9%; 38,5% мають одну дитину; 21,4% – двох; 3,9% – трьох і 2,3% – більше трьох дітей. З числа молодих сімей (було опитано 235 сільських домогосподарств Київської області без дітей) не планують їх мати 65,8%; планують – 19,9 %; не змогли відповісти – 14,4%. Основними причинами, через які молоді сім'ї не хочуть мати дітей або відкладають їх народження (за винятком випадків, коли дітей, на їхню думку, в родині достатньо), є низький рівень матеріального забезпечення (20,1%), незадовільні житлові умови (19,6%), а також такі фактори, як бажання продовжити навчання та кар'єрний ріст.

Підтримуємо думку більшості демографів, які вказують однією з основних причин природного скорочення на селі несприятливу ситуацію у сфері народжуваності [138]. Отже, можна зробити висновок про ідентичність репродуктивної поведінки сільського та міського населення, що призведе до подальшого зниження народжуваності. Водночас у суспільстві змінюється ставлення до багатодітних сімей, що зумовлює ситуацію, за якої збільшується кількість сімей, які не хочуть, навіть за сприятливих умовах, мати трьох і більше дітей.

Дослідженням встановлено, що упродовж 2014–2017 рр. спостерігався міграційний приріст сільського населення, викликаний воєнними подіями на Сході України, але він не компенсував природного скорочення сільського населення. Міграційне скорочення не тільки призводить до зменшення чисельності сільського населення, а й негативно впливає на його статево-вікову структуру. Знижується частка населення активного репродуктивного віку, що негативно позначається на показниках народжуваності, а, отже, на показниках природного зниження сільського населення.

Встановлено, що основною причиною посилення статевої диспропорції в працездатному (а, отже, і в репродуктивному) віці є істотні відмінності в міграційному скороченні жінок і чоловіків працездатного віку. В цілому по всіх вікових групах показник міграційного скорочення у жінок також вище, ніж у чоловіків.

В умовах поглиблення ринкових відносин та активізації євроінтеграційних процесів формування ринку праці в сільській місцевості обтяжується низкою складних проблем, які були започатковані ще з 2000-х років, тобто на етапі виходу національної економіки із рецесії. Для забезпечення об'єктивної оцінки ситуації на сільському ринку праці змін і зрушень на ньому під впливом економічних, демографічних, соціальних та інших процесів, необхідно систематизувати ключові чинники. Оскільки з 2000 р. статистика у сфері зайнятості населення перейшла на міжнародні стандарти, то попередні, поточні й перспективні зміни у різних секторах сільської зайнятості необхідно аналізувати з позицій визначень, термінів і понять, що запроваджені й використовуються Міжнародною організацією праці (МОП). Зокрема, ключове поняття «економічна активність» розглядається як прагнення працездатної людини застосовувати на практиці свої здібності, знання, вміння, навички, компетенції з метою отримання доходу. Реалізація людиною такого прагнення виражається в зайнятості економічною діяльністю, а не у статусі безробітного. У цьому зв'язку термін «економічно активне населення» – це та частина населення обох статей, яка протягом певного періоду забезпечує пропозицію своєїробочої сили для виробництва товарів і надання послуг [139].

Водночас категорія «зайняті економічною діяльністю» – це особи у віці 15–70 років, які виконують роботи за винагороду за наймом на умовах повного або неповного робочого часу, працюють індивідуально (самостійно) або в окремих громадян-роботодавців, у власному (сімейному) підприємстві, безоплатно працюючі члени домашнього господарства, зайняті в

особистому підсобному сільському господарстві, а також тимчасово відсутні на роботі. Зайнятими вважаються особи, які працювали протягом тижня не менше 4 годин (в особистому підсобному господарстві - не менше 30 годин) незалежно від того, була це постійна, тимчасова, сезонна, випадкова чи інша робота. Інша категорія «безробітні», (у визначенні МОП) – це особи у віці 15–70 років (як зареєстровані, так і незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють трьом умовам: а) не мають роботи (прибуткового заняття); б) шукають роботу або намагаються організувати власну справу; в) готові приступити до роботи протягом наступних 2 тижнів. Сюди відносяться також особи, що навчаються за направленнями служби зайнятості, знайшли роботу і чекають відповіді чи готуються до неї приступити, але ще не працюють [140].

Трансформації у зовнішньому по відношенню до сільської місцевості середовищі, а також модернізація чинної законодавчо-нормативної бази у сфері зайнятості згідно із міжнародними стандартами матимуть своїм наслідком і певні локальні зміни, і глибокі зрушення в секторах зайнятості сільського населення. Одночасно на сільському ринку праці України та регіонів швидко змінюються умови пошуку сфери зайнятості та використання робочої сили, її правовий статус і соціальна захищеність, а саме: стандартна зайнятість населення у працездатному віці (зайнятість на державних підприємствах і в установах, нормований робочий день, гарантована оплата праці й щорічна відпустка тощо) перемістилася до зайнятості переважно у приватному секторі, яка поєднується із нестандартною, а також із використанням різних форм вторинної і навіть третинної зайнятості чи зайнятості економічно активного населення у неформальному секторі; періодичне, переважно під впливом аграрних і фінансово-економічних криз, погіршення економічного стану сільського населення супроводжувалося розширенням масштабів бідності на селі, появою групи знедолених осіб і зростанням маргінального прошарку серед сільських жителів, які у статусі безробітного (формальному чи фактичному – понад 12 міс.) втратили зацікавленість (тобто зневірені) до пошуку роботи; надзвичайне зменшення зайнятості сільського населення у тих сільських районах, на базі яких формувалися земельні банки висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств; згортання зайнятості у соціальній сфері села як наслідок впливу низки негативних трендів: зменшення чисельності сільського населення, закриття значної кількості об’єктів соціального призначення, скорочення контингенту спо-

живачів соціальних послуг та ін.; поширення тіньової зайнятості серед сільського населення, як вимушеної його реакції на правову невпорядкованість трудових відносин на ринку праці та невідкладну потребу знайти форму реалізації власного трудового потенціалу з метою задоволення як індивідуальних запитів, так і членів сімей; поглиблення розшарування (фінансової та майнової нерівності) між різними прошарками сільських жителів, що постійно підживлюється унаслідок помітного зменшення зайнятості економічно активного населення та його переходу в сектор неформальної зайнятості тощо [141].

Встановлено, що у 2018 р. найбільшу частку в структурі економічно активного сільського населення займають особи, які мають середню спеціальну та повну середню освіту, які можуть в перспективі бути виключно кваліфікованими робітниками суб'єктів господарювання, розташованих на території сільських громад (додаток И.2). Досить значну частку займають особи, які мають неповну та повну вищу освіту, що є свідченням високої якості фаховості даної категорії сільського населення.

Проте, як свідчать дослідження науковців, у перші роки незалежності України частка працездатних осіб у структурі економічно активного населення була суттєво нижчою, ніж на сьогодні. Відповідно до показників зайнятості цих категорій економічно активного сільського населення попит з боку потенційних роботодавців невисокий, особливо на осіб, які мають базову вищу освіту. В аграрних закладах вищої освіти нині навчається понад 250 тис. студентів [142]. Водночас в агробізнесі відмічається надто гостра кадрова проблема, яка здебільшого зумовлена недостатнім рівнем підготовки випускників, що не відповідає сучасним вимогам агровиробництва, науки і розвитку інновацій. Пояснити таку ситуацію можна тим, що матеріально-технічне забезпечення вітчизняних аграрних університетів, потенціал науково-педагогічних працівників та освітні програми не зорієнтовані на потреби бізнесу.

Природне зниження відтворення сільського населення та активізація міграції негативно вплинули на чисельність економічно активного сільського населення. Майже 18% економічно активного населення України перебуває на заробітках [143]. Зазначимо, що відносно не високий рівень безробіття у всіх вікових групах сільського населення можна пояснити наявністю прихованого безробіття. Протягом 2000–2018 рр. спостерігається зниження економічно активного сільського населення на 18,7%, що є свідченням наявності пе-

вних кризових явищ у забезпеченні трудовими ресурсами суб'єктів підприємницької діяльності, які функціонують в сільській місцевості.

Однією із головних і найвідчутніших проблем села є масовий міграційний відтік молоді в міста, в основному особи у віці 15–39 років. Так, за згаданий період у сільській місцевості кількість осіб віком 15–24 роки скоротилася на 39,8% та 35–39 роки – 28,9%. На нашу думку, саме ці дві категорії мають найвищі можливості до освоєння сучасної техніки і технологій виробництва сільськогосподарської продукції (додаток И.3).

Через відчутний відтік сільських жителів у міста, переважно населення працездатного віку, склалася несприятлива вікова структура економічно активного населення. Так, у 2000 р. частка осіб у структурі економічного активного сільського населення віком 40–49 років дорівнювала 25,1%, 50–59 років – 15,3%, у 2018 р. відповідно 25,8 і 21,7%. Отже, на сільських територіях спостерігається процес старіння економічно активного населення.

Встановлено суттєве скорочення економічно активного населення віком 60–70 років, враховуючи їхній консерватизм до оволодіння новими знаннями. Ця група не має важливого значення для формування пропозиції на ринку праці в сільській місцевості.

Важливим чинником, що характеризує людський капітал сільських територій, є наявність сільського населення у працездатному віці. Зазначимо, що до осіб цієї категорії відносять молодь віком від 16 років, які не досягли встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсійного віку [144].

Протягом 2002–2019 рр. чисельність сільського населення скоротилась на 7% (рис. 2.3), досить суттєво працездатного віку в 2015–2019 рр.

Така ситуація спричинена відомими політичними подіями, зокрема, запровадженням безвізового режиму з країнами ЄС, що спростило процес перебування українців за кордоном, а також зростаючим попитом на працівників сільськогосподарських професій у країнах Західної Європи.

Аналіз результатів опитування автора показав, що 57,5% респондентів не мають наміру залишати сільський населений пункт для пошуків постійного місця проживання, але 42,5% населення готові прийняти таке рішення.

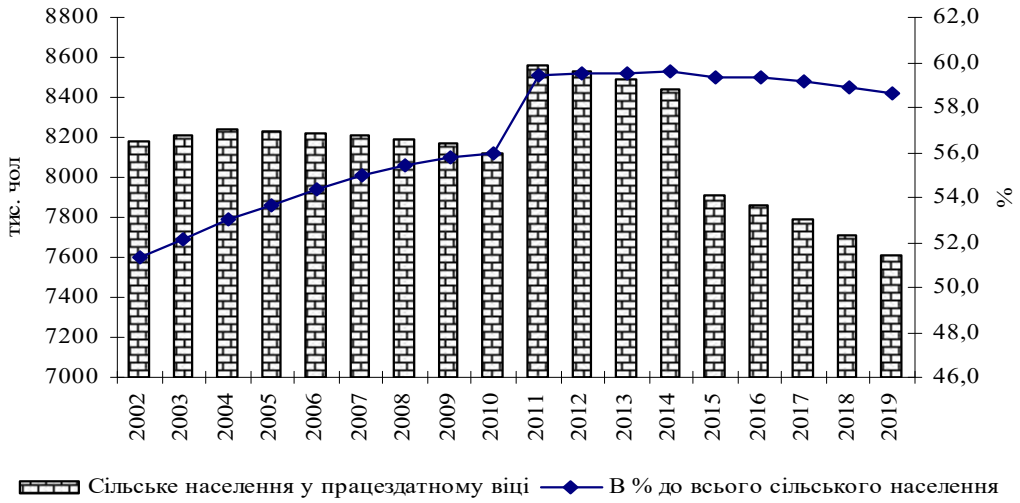

Рис. 2.3. **Динаміка чисельності сільського населення України у працездатному віці**
Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Найбільш значущі причини міграційних настроїв – відсутність можливостей стандартної зайнятості (38%), перспектив соціально-економічного розвитку (28,5%) і складні умови життя (25,9%). Причиною назвали високу вартість життя 13,3% опитаних. Чверть бажаючих виїхати за межі сільського населеного пункту не планують зробити такий крок ближчим часом через відсутність можливості в матеріальному аспекті та обмеження переміщень внаслідок пандемії короновірусу.

Під час проведення опитування жителів сільських населених пунктів Київської області були виявлені основні причини сезонної трудової міграції сільських жителів: відсутність роботи за місцем проживання через закриття підприємств (23,4% чоловіків і 18% жінок), відсутність вакансій (відповідно 12,1 і 28%), незадоволеність рівнем оплати праці на наявних робочих місцях (52,3% чоловіків і 46% жінок).

Важливим напрямом аналізу формування людського капіталу є оцінка працездатного населення за статтю. Так, упродовж 2002–2018 рр. у структурі працездатного сільського населення переважали чоловіки, хоча з 2011 року спостерігається тенденція до скорочення диспропорції щодо жінок (рис. 2.4). Пояснити це можна міграцією чоловіків з метою забезпечення домогосподарства фінансовими ресурсами. Починаючи з 2015 р. спостерігається скорочення також чисельності жінок у працездатному віці.

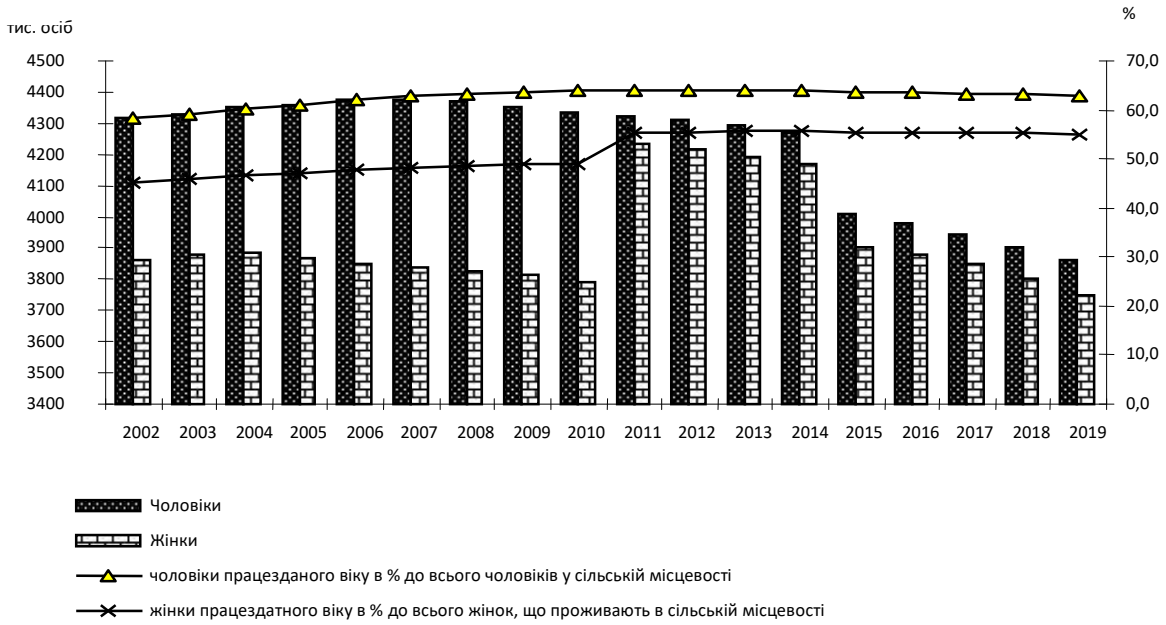

Рис. 2.4. **Динаміка працездатного сільського населення по статевих групах**

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Вважаємо, що деформація статево-вікової структури сільського населення зумовлена зниженням чисельності вікових груп 25–39 років порівняно із старшими віковими групами, а також значним перевищенням чисельності чоловіків над жінками у вікових групах 15–29 років. Процеси деформації сільської вікової піраміди можна пояснити від'їздом з села економічно найбільш активної частини населення: молодь, яка здобула освіту в місті, не повертається в село внаслідок відсутності можливостей для професійної самореалізації та низького рівня якості життя в селі. Від'їзд людей середніх вікових категорій зазвичай пов'язаний з незадовільним рівнем заробітної плати, роботою чи її втратою і пошуком постійного робочого місця в місті [145].

Суб'єктивне відображення чисельності зайнятих при статистичному обстеженні пояснюється двома факторами. Перший фактор – включення до складу зайнятих тих, хто виконує будь-яку роботу хоча б одну годину на тиждень. Другий фактор – діє в основному в сільській місцевості – це віднесення до зайнятих економічною діяльністю тих, хто виробляє продукцію в домашньому господарстві й повністю або частково її реалізує.

Необхідно зазначити, що починаючи з 2005 р. й дотепер спостерігається тенденція до скорочення зайнятого сільського населення, в тому числі і в працездатному віці, особливо з 2013 р. (рис. 2.5). Ця обставина викликана як реформуванням корпоративного сектору аграрної економіки, що призвело до вивільнення некваліфікованих робітників, а також

скороченням працівників агроформувань, які були залученні у тваринницьких галузях. Суттєвим чинником такого становища є порівняно низька заробітна плата в сільському господарстві порівняно з іншими галузями національного господарства.

Наведені дані на рис. 2.5 свідчать про відносно низьку частку зайнятих у структурі сільського населення – близько 40%. Також 60–70% працездатних осіб, які проживають в сільській місцевості також віднесено до категорії зайнятих. При цьому необхідно зазначити, що з 2008 р. частка зайнятих у структурі працездатного населення знижується. Пояснюється це зростанням неформальної зайнятості сільського населення, а також міграційними процесами та природним скороченням чисельності сільських жителів.

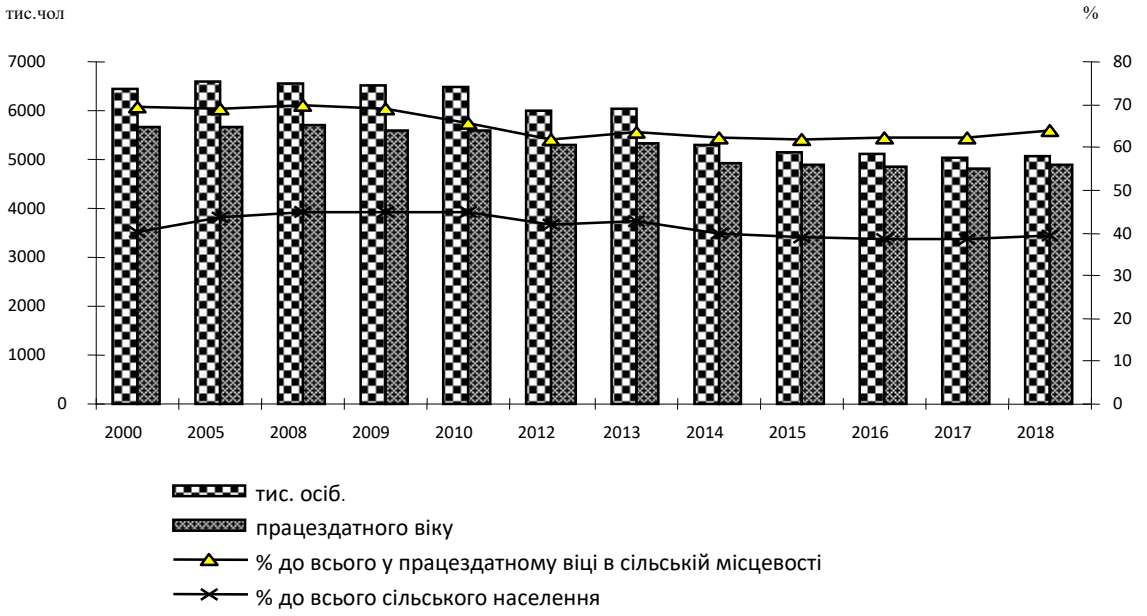

Рис. 2.5. **Динаміка зайнятого сільського населення України, в т. ч. у працездатному віці**
Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Встановлено, що протягом 2000–2018 рр. скорочення зайнятих сільських жителів відбулося головним чином за рахунок усіх вікових категорій, за винятком мешканців сільських посилень віком 50–59 років (додаток И.4).

Найбільш суттєві скорочення відбулися у віковій групі 15–24 років, представники якої навчаються у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах або ж проходять строкову військову службу або за контрактом у Збройних силах України. Викликає занепокоєння суттєве скорочення зайнятих сільських жителів віком 35–39 років через відсутність робочих місць на ринку праці. Нині мають потребу в робітниках сільськогосподарські підприємства, але через досить низький рівень заробітної плати порівняно з іншими галузями національного господарства триває перетік людського капіталу. Крім того, зростає

міграція за кордон, де рівень оплати праці суттєво вищий навіть, ніж у середньому по країні. Така ситуація цілком відповідає законам ринку.

Суттєве скорочення зайнятих віком 60–70 років пояснюється в першу чергу низьким попитом з боку суб'єктів господарювання для працевлаштування представників цієї групи, а також високим рівнем смертності у досліджуваної категорії сільських жителів.

Значна частка трудових ресурсів (25,6–26,0%) упродовж періоду аналізу – 2000–2018 рр., була зосереджена у віковій групі 40–49 років, 15,8–22% – у віковій категорії 50–59 років і лише 12–13,3% у віці 25–29 років. Ця обставина свідчить про старіння потенційних працівників господарств корпоративного сектору аграрної економіки, що, відповідно, негативно позначаться на ефективності виробничо-господарської діяльності й ускладнює процес технологічного переозброєння виробництва.

Варто наголосити, що на сьогодні, за даними Державної служби статистики України більш як 50 % зайнятого сільського населення працює поза межами сільських населених пунктів, переважно у містах (додаток И.5). Для більш ніж 70 % жителів малонаселених сільських населених пунктів (до 50 осіб) робочі місця теж знаходяться поза їх межами. Вони змушені регулярно здійснювати маятникову міграцію з метою забезпечення грошовими коштами сільські домогосподарства. Для більш як 50% мешканців сільських поселень із кількістю проживаючих на постійній основі до 500 осіб основне місце роботи знаходиться поза межами місця проживання.

Очевидно, що активність міграційного потоку з сільської місцевості суттєво різна за типами сільських населених пунктів: приміські сільські поселення – центри об'єднаних територіальних громад, у минулому це центри сільських рад, втрачають населення повільніше, ніж периферійні за статусом. Близькість міста і вищий адміністративний статус завжди означають кращу забезпеченість товарами і послугами, більшу можливість для працевлаштування та для збуту продукції особистого господарства, велику якість життя [146].

Як зазначають дослідники, від'їзд сільського населення на постійне місце проживання в міста, передмістя та в пошуку роботи у великих центрах помітний не тільки для депресивних регіонів, але часто викликаний зміною економічних умов, спеціалізації сільськогосподарського виробництва, його модернізацією, зменшенням трудомісткості [147]. При низькооплачуваній і непрестижній офіційній найманій зайнятості та нерозвиненості поліфункці-

онального малого бізнесу це підсилює міграцію на постійне проживання, переважно в молодому віці, та маятникову трудову міграцію у більш старшому віці. Ці процеси характерні навіть для регіонів, де сільське господарство має добрі перспективи розвитку, але нинішній трудовий потенціал в умовах існуючої моделі господарювання виявляється надлишковим.

Традиційно для більшості жителів сільських населених пунктів основним місцем роботи є господарства корпоративного сектору аграрної економіки, де сконцентровано від 30 до 50% зайнятих. Необхідно відзначити, що в сільських населених пунктах з чисельності жителів понад 500 осіб майже 20% і більше зайнятих місцем роботи для професійної їх діяльності є сфера надання освітніх послуг. Результати дослідження переконують, що зайнятість в сільських населених пунктах залежить від функціонування у сільській місцевості великих сільськогосподарських підприємств, створених ще за радянських часів. Призупинення їх діяльності спричинили появу значної кількості безробітних і міграцію в інші регіони країни.

Нині близько 70% зайнятого сільського населення працює у формальному секторі економіки, переважно у сільському господарстві (39,7%), будівництві (10,8%) та торгівлі (10,8%) (додаток И.6). Це пояснюється можливістю отримати пакет соціального забезпечення. Крім того, нині посилюється відповідальність менеджменту сільськогосподарських підприємств за легалізацію зайнятих працівників.

Так, відповідно до затвердженого Державного бюджету України на 2020 р. передбачено збільшення мінімальної заробітної плати до 4723 грн, у погодинному розмірі – 28,31 грн [148]. Зазначимо, що мінімальна зарплата є державною гарантією, незалежно від того, яка система оплати праці діє у роботодавця, та обов’язкова на всій території України для підприємств усіх форм власності й господарювання та фізичних осіб, які залучають найманих працівників. Виплата зарплати у розмірі, меншому 4723,00 грн за виконану місячну норму праці розглядається як недотримання мінімальних державних гарантій.

Легалізація заробітної плати важлива і потрібна з двох причин: збільшення надходжень до бюджетів усіх рівнів, у тому числі до Пенсійного фонду України; соціальні гарантії для найманих працівників, розмір яких залежить від тривалості страхового стажу.

Встановлено, що нині більшість сільських жителів працюють за наймом на основі трудових договорів із суб’єктами підприємницької діяльності (69%) (додаток И.6). Значна

кількість самозайнятих у власних фермерських господарствах та в суб'єктах підприємницької діяльності у сфері торгівлі й надання послуг (29,6%).

Отже, у цілому в сільському господарстві зайнято близько 40% зайнятих у формальному секторі економіки. Водночас поза сферою аналізу поки залишилася найбільш проблемна група сільського сектору – зайняте в неформальному секторі економіки сільське населення. Її наявність – наслідок структурних дисбалансів на ринку праці, наявності безробіття та бідності серед сільського населення, недостатня економічна активність та низька мобільність цієї групи тощо. Зазначимо, що під неформальною економікою прийнято вважати будь-яку економічну діяльність працівників або виробничих одиниць, яка не охоплюється або не повною мірою регулюється чинними інституційно-правовими нормами, а отже, доходи і способи їх отримання перебувають поза межами регулювання держави. Одним із ключових секторів неформальної зайнятості виступають господарства населення, а також участь сільських жителів на сезонних роботах у первинному виробництві, торгівлі сезонною продукцією та виконанні будівельних, монтажних і ремонтних робіт у міських поселеннях тощо, однак без відповідного юридичного оформлення трудових відносин [149]. Йдеться про працю сільського населення в економічно активному віці за наймом у неформальному секторі економіки та працю не за наймом у формальному секторі економіки.

Слід зазначити, що неформальна зайнятість сільських жителів регламентується низкою нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про особисте селянське господарство».

Зайняті в неформальному секторі визначаються статистикою як «особи, які впродовж обстежуваного періоду були зайняті, щонайменше, в одній з виробничих одиниць неформального сектору незалежно від їхнього статусу зайнятості та і від того, чи була ця робота для них основною або додатковою. Для визначення одиниць неформального сектора у прийнятий критерій відсутності державної реєстрації як юридичної особи» [150].

Як свідчать результати обстежень зайнятих у неформальному секторі економіки Київської, Вінницької, Хмельницької областей (1202 осіб), проведені автором, тільки третина зайнятих у неформальному секторі мають вищу або середню спеціальну освіту, більшість (69,0%) з професійно-технічною, неповною середньою і середньою освітою. У формальному секторі половина працюючих мають вищу або середню спеціальну освіту.

За гендерним складом у неформальний сектор активніше залучені чоловіки (60%) порівняно з формальним сектором, де чоловіки і жінки становлять однакові частки (по 50%).

За рівнем освіти особливих міжсекторальних відмінностей не спостерігається, кожен п'ятий, що працює у формальному і неформальному секторах, відноситься до молоді віком 16–29 років, більшість (близько 70%) у віці від 30 до 54 років і лише 3–4% – працівники пенсійного віку.

Якщо аналізувати склад працюючих у неформальному секторі за професійною структурою, то більше половини з них (55,5%) – це некваліфіковані робітники, працівники сфери обслуговування та житлово-комунального господарства. Більше третини (36,5%) – кваліфіковані робітники й тільки 7,0% становлять фахівці вищого і середнього рівня кваліфікації, керівники органів влади та управління.

Для більшості селян, що працюють у неформальному секторі як самозайняті, є можливість перейти працювати у формальний сектор. Важливою формою зайнятості сільського населення в неформальному секторі є сільський фріланс. Сільські фрілансери – це кваліфіковані майстри широкого профілю, які або за власним вибором, або вимушено під час тривалого безробіття чи неповної зайнятості самостійно займаються наданням послуг. Вони володіють певним авторитетом і користуються довірою з боку односельців. Значною мірою вони закривають нішу з побутового та сервісного обслуговування населення, яка була зведена нанівець під час перманентних економічних реформ.

Варто наголосити, що значна частина сільського населення (60,8%) відмовляється розвивати власну справу навіть за можливому наданні деякої допомоги у центрі підтримки підприємництва і малого бізнесу або бізнес-інкубаторі (11,3% не готові започаткувати власний бізнес у даний час, а 49,5% взагалі не замислюються про власну справу), що в цілому підтверджує загальноукраїнські показники.

Отже, основна маса сільських жителів Київської області не готова до розвитку підприємницької діяльності, а якщо деякі особи й демонструють бажання, однак воно не підкріплено діями. Але окремі заповзятливі особи, прагнуть покращити не тільки свій добробут, а й місця свого проживання. Так, 11,3% опитаних бажають розвивати власну справу, при цьому розробляють бізнес-плани, але не мають фінансових можливостей для реалізації своїх планів.

Із усієї кількості опитаних 3,1% має власний бізнес. При цьому незначним стимулом для тих, хто вже зайнятий сільськогосподарським виробництвом, може бути матеріальна підтримка держави, що в умовах ризикованого землеробства в цілому виправдано. За результатами опитувань, однією з найбільш часто згадуваних селянами пропозицій щодо поширення підприємницької сільськогосподарської діяльності на селі є гарантія можливості отримання відтермінування платежів у несприятливий за погодними умовами рік і надання кредитів на пільгових умовах.

Явище безробіття органічно пов'язано з ринком праці. За визначенням Міжнародної організації праці, безробітним визнається будь-яка особа, яка на даний момент не має роботи, шукає роботу і готовий приступити до неї. За вітчизняним законодавством, безробітними визнаються працездатні громадяни, які не мають роботи і заробітку, зареєстровані в органах служби зайнятості з метою пошуку роботи [151].

Очевидно, що безробіття тягне за собою зниження мотивації праці, спричиняє розвитку кримінальної ситуації на селі, поширення алкоголізму, змушує сільське населення відмовлятися від життєво важливих продуктів споживання. За розрахунками, протягом 2000 – 2018 рр. кількість безробітних серед селян зросла на 10,8% (табл. 2.3). Зауважимо, що більшість сільськогосподарських підприємств відчувають дефіцит кадрів.

Таблиця 2.3

Динаміка безробітного сільського населення за віковими групами, тис. осіб

Рік	Одиниця виміру	Безробітне населення у віці 15–70 років	За віковими групами (років)						
			15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
2000	тис. осіб	465,3	153,9	70,6	65,3	55,8	82,5	35,5	1,7
	% до всього	100,0	33,1	15,2	14,0	12,0	17,7	7,6	0,4
2005	тис. осіб	400,9	107,3	47,8	51,9	53,4	94,9	44,9	0,7
	% до всього	100,0	26,8	11,9	12,9	13,3	23,7	11,2	0,2
2010	тис. осіб	493,5	124,6	61,8	60,9	71,8	111,4	63,0	-
	% до всього	100,0	25,2	12,5	12,3	14,5	22,6	12,8	-
2014	тис. осіб	558,2	161,9	101,2	64,7	58,3	105,9	66,1	0,1
	% до всього	100,0	29,0	18,1	11,6	10,4	19,0	11,8	0,0
2018	тис. осіб	515,5	89,5	66,2	75,7	63,2	121,5	99,4	–
	% до всього	100,0	17,4	12,8	14,7	12,3	23,6	19,3	-
2018 р. в % до 2000 р.		110,8	58,2	93,8	115,9	113,3	147,3	280,0	-
2018 р. в % до 2014 р.		92,4	55,3	65,4	117,0	108,4	114,7	150,4	-

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Дані табл. 2.3 свідчать, що у структурі безробітних – жителів сільських поселень упродовж 2000–2014 рр. найбільшою була частка осіб віком 15–24 роки, а в 2018 р. найбільше безробітних осіб – у віці 40–49 років. Отже, в сільській місцевості безробітними залишається працездатне населення групи молоді, що, безперечно, не є стримуючим чинником сталого розвитку сільських територій.

Зазначимо, що ця загальна кількість безробітних у сільській місцевості за період дослідження зросла внаслідок звільнення з основного місця роботи осіб віком понад 30 років. Основними причинами звільнення в 2018 р., за даними Державної служби статистики України, стали: несприятливі економічні чинники (низький рівень заробітної плати тощо) – 15,8%, за власним бажанням – 27,2% обстежених, через закінченням дії контракту – 13,3 %, неможливість працевлаштуватися після закінчення навчання в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах – 12,7%, у зв'язку з сезонним характером виробництва – 20,1%, інші причини – 10,9%. Основну частку безробітних у сільській місцевості в 2018 р. становлять звільнені з сільськогосподарських підприємств (40,7%).

Впровадження інноваційних технологій у сільськогосподарське виробництво, які передбачають освоєння прогресивних способів обробітку сільськогосподарських культур і вирощування сільськогосподарських тварин, використання продуктивнішої техніки імпортного виробництва, модернізацію тваринницьких ферм і будівництві нових високотехнологічних комплексів з виробництва продукції тваринництва, сприяє не тільки зниженню трудомісткості виробленої продукції в галузі, а й підвищенню ступеня інтенсивності та напруженості праці в сільськогосподарських підприємствах [152]. Це зумовлює значне скорочення чисельності працівників галузі та зростання вимог до відтворення трудових ресурсів, що, безумовно, призводить до суттєвих якісних змін в їхньому рівні.

Понад 1/5 опитаних автором вважають, що в разі втрати роботи їм та іншим членам сім'ї неможливо знайти роботу в межах територіальної доступності, 36,8% вважають, що зробити це можна з великими труднощами. Отже, практично 57% в разі втрати роботи не розраховують працевлаштуватися за місцем проживання. Більш вірогідним варіантом працевлаштування 10% респондентів називають вахтовий метод. Не стурбовані проблемою пошуку нової роботи 16,3% опитаних, які відповіли на запитання анкети «просто

зможу знайти роботу за місцем проживання, яка мене задовольняє», і 16,2% – не змогли відповісти на це запитання.

Як свідчать результати обстежень безробітних – жителів сільських населених пунктів Державною службою статистики України, 96,1% прикладають зусиль по пошуку роботи, 2,2% намагались організовувати власний бізнес, 1,7% – знайшли роботу і чекають відповіді на їхні запити.

Основними способами пошуку роботи для сільського населення є особисті зв'язки та державна служба зайнятості, про що зазначили відповідно 34,7 і 46,5%. Лише невелика кількість шукали роботу в оголошеннях у засобах масової інформації та Інтернеті, приватних кадрових агентствах та безпосередньо зверталися до керівництва підприємства.

В Україні депопуляція сільських територій спостерігається в межах нерегульованого масового відтоку працездатного населення в міста із над концентрацією його в столиці та кількох інших великих містах. У нашій країні депопуляція села більшою мірою схожа з процесами, що відбуваються у країнах Латинської Америки, де також утворюються величезні мегаполіси, в яких спостерігаються відчутні соціальні розриви [153].

Дослідники виділяють низку факторів, які впливають на депопуляцію сільських територій у країнах Європейського Союзу: старіння населення, безробіття на селі, умови життя в сільській місцевості, відсутність доступу до соціальних і державних послуг, бідність і низький рівень доходу фермерів, криза аграрного сектору економіки, відсутність можливостей отримання якісної освіти, екологічна ситуація [154].

Отже, причинами регресії скорочення сільського населення є: його старіння, зниження оплати праці, обмеженість зайнятості на селі, зниження попиту на робочу силу, зростаюча непривабливість праці в аграрному виробництві, низька мотивація працівників. Щороку ринок праці повинен поповнюватися кваліфікованими фахівцями за рахунок випускників навчальних закладів, але працездатні трудові ресурси мігрують у міста з метою отримання можливості вищого рівня оплати праці та якості життя, що призводить до обезлюднення села, втрати споконвічних традицій тощо. Аналіз статистичних даних про структуру та стан різних аспектів сільського населення дав підґрунтя для виокремлення таких тенденцій: чисельність людей понад працездатний вік перевищує число молодих осіб працездатного віку, тому спостерігається тенденція «старіння» населення внаслідок поступо-

вого вибуття працездатного населення через старший вік, але цей процес не компенсується відповідною кількістю дітей та молоді; статево-вікова структура сільського населення практично типова на території України, чисельність жінок перевищує чоловічу частину населення, поступово знижується частка працездатного населення; зростає частка безробітних у групі працездатного сільського населення. Отже, навіть за умов оптимістичного сценарію розвитку чисельність працездатного населення буде знижуватися, а людей старшого віку – зростати, що в майбутньому не компенсує втрату працездатного населення. У зв'язку із цим у наступному підрозділі дисертаційного дослідження важливо проаналізувати стан людського капіталу в аграрних структурах, які в основному формують пропозицію працезайнятості на сільських територіях, з метою шляхів його формування та використання, зважаючи на діалектику його взаємодії із соціо-еколого-економічним середовищем сільської місцевості.

2.2. Оцінка використання людського капіталу сільських територій

Кризові явища та процеси в економіці в різному ступені торкаються всіх сфер соціально-економічного життя. Основна відмінність цього нестабільного періоду для агросоціальної сфери України полягає в тому, що сільське господарство, на загальну думку, є своєрідним образним «драйвером» економічного зростання, що в цілому підтверджується параметричними характеристиками його функціонування. Водночас, цю тезу складно застосувати до сільських територій, якщо розглядати їх як особливий соціально-економічний континуум, а не галузеву виробничо-економічну систему.

Зазначимо, що наведені в додатку И.7 показники, характеризують структуру зайнятого економічною діяльністю сільського населення України в кількісному відношенні, дають змогу також виокремити тенденції, щодо позитивних зрушень на сільському ринку праці регіону.

Попередньо логічно відзначити реальну стабілізацію структури зайнятого економічною діяльністю населення у сільській місцевості України в останні роки за двома основними групами (а і б), а також, ще два тонкі прошарки (в і г) звузилися останнім часом на третину (відповідно на 0,3 і 0,2 в.п.), тобто фактично до мінімуму: а) працюючі за наймом – стабілізувалися на рівні двох третин (66,7–68,1%); б) самозайняті, переважно в особистому селянському господарстві, становлять менше 31% від загальної чисельності; в) робо-

тодавці (до 0,6%); г) безоплатно працюючі члени сім'ї (до 0,5%). Наведена структура, на нашу думку, збережеться і в оглядовій перспективі.

Водночас зазначимо позитивне явище на тлі низхідних трендів у сільській місцевості України загалом – це висхідні тенденції за ключовими показниками по досліджуваній області. Порівняння статистичних даних за 2014 р. із відповідними кількісними даними за попередній (2013 р.) дає підстави для логічного висновку про те, що саме вказаний рік і був найнижчою точкою низхідних трендів. Але з наступного – 2015 р. спостерігається поступовий приріст певних позитивних характеристик, а також кількісних значень. До таких якісних позитивних змін є достатньо підстав віднести наведені дані в додатку И.8: збільшення чисельності сільського населення Київської області у віці 15–70 років, зайнятого економічною діяльністю, на 10,5 в.п. (за 2014–2017 рр.) – до 276,8 тис. осіб, його частки у структурі відповідної групи сільського населення України – на 0,4 в.п. (практично до 5%); збільшення чисельності зайнятого населення у структурі зайнятого економічною діяльністю за місцем проживання (сільська місцевість) – на 8,3 в.п. (до 260,1 тис. осіб) при зменшенні чисельності безробітних майже на чверть (на 5,2 тис. осіб) – до 16,7 тис. осіб.

Оскільки за вказаний період чисельність сільського населення області зросла на 9,8 тис. осіб, то кількісне збільшення контингенту зайнятих економічною діяльністю за місцем проживання (сільська місцевість) на 19,5 тис. осіб формувалося такими складовими: а) приростом населення у цілому (виходом молоді на ринок праці, міграції населення в сільську місцевість) і б) зменшенням контингенту офіційних безробітних. У результаті їх інтегративної дії, відповідно, знижувався показник рівня безробіття у сільській місцевості на 2,3 в.п. (до 6,0%); помічено приріст показників рівня економічної активності (на 3,2 в.п. – до 59,2%) та рівня зайнятості (на 4,2 в.п. – до 55,6%). Одним із ключових чинників цих якісних змін, на нашу думку, стало скорочення (на 4,1 в.п.) чисельності економічно неактивного сільського населення області – до 190,8 тис. осіб. Це свідчить про те, що у досліджуваній області в останні роки певною мірою розширилися можливості працевлаштування сільського населення, але ще не можна визначити де конкретно: у сільській місцевості чи в міських поселеннях (включаючи столицю), в аграрному секторі, у соціальній сфері села чи у промисловому секторі. Цей висновок підтверджується також і статистикою офіційно зареєстрованих безробітних у сільській місцевості – порівняно з базовим роком

(2000 р.) контингент їх зменшився практично на третину (до 16,7 тис. осіб), а рівень безробіття знизився до 6,0%. Додатковою характеристикою розглядається і відчутне скорочення навантаження безробітного сільського населення на одну вільну вакансію у сільській місцевості – за 2014 – 2017 рр. зниження з 11 осіб до трьох.

Водночас необхідно проаналізувати структуру професійної зайнятості сільського населення з урахуванням місця прикладання їхньої праці. Незважаючи на чотири роки, що минули з моменту останнього суцільного обстеження сільських населених пунктів, їхні глибоко структуровані та деталізовані статистичні дані й розрахункові показники є дуже результативними і дотепер. (додаток И.7).

Зазначимо, що незважаючи на певну некоректність вихідних характеристик (економічно активне населення області у віці 15–70 років за місцем проживання (сільська місцевість), (2014 р.) / загальна кількість працюючих по області за місцем реєстрації на території сільських населених пунктів (2014–2017 рр.), були отримані близькі за значенням статистичні дані за 2014 р.: відповідно 262,5 тис. осіб і 266 680 осіб (різниця лише 1,6%, що менше статистичної похибки 2%). Отже, це дозволяє зробити висновки, які будуть отримані за результатами аналізу статистичних даних по матеріалах суцільного обстеження сільських населених пунктів Київської області за 1991–2014 рр., пролонгувати і на період по 2017 р. включно, але вже за результатами аналізу зрушень у значеннях показників економічно активного сільського населення досліджуваної області.

Перше, що привертає до себе увагу – це тенденція до постійного зменшення частки сільського населення, яке працює у межах свого сільського населеного пункту. Зокрема, з урахуванням простежуваної протягом чверть століття (1991–2017 рр.) тенденції, бачимо, що показник зменшився практично удвічі – з двох третин (67%) від загального числа працюючих сільських жителів у межах населеного пункту, де вони зареєстровані, до однієї третини. Це свідчить про надзвичайно потужний вплив міського потенціалу області, а особливо столиці, тобто залучення робочої сили, що зареєстрована за місцем проживання на території СНП, та її входження до сфер прикладання праці, сформованих у містах і селищах міського типу. Тим самим створюється додатковий тиск на зайнятість сільських жителів у господарствах первинного виробництва, адже найбільш освічені й мобільні, тобто

молоді працівники, одними з перших змінюють місце прикладання праці, надаючи перевагу зайнятості в міських поселеннях.

Друга тенденція, яка простежується з 2005 р. – зменшення контингенту населення у працездатному віці, зайнятого лише в особистому селянському господарстві (ОСГ), практично удвічі. Отже, привабливість ОСГ як місць прикладання праці постійно звужується, що свідчить про дві ключові різноспрямовані тенденції: з одного боку, розширення масштабів ОСГ і переходу їхніх власників в інші групи; а з другого – звуження ролі ОСГ до підсобної внаслідок впливу низки обставин.

І, нарешті, збільшення прошарку осіб, які не працюють і не навчаються. Від початку 1990-х років цей контингент збільшився уп'ятеро (понад 78,3 тис. осіб у 2005 р.), хоча в останній період дещо зменшився (на 9 в.п. – до 71,3 тис. осіб). Частину з них становлять інваліди внаслідок різних захворювань, які фактично виживають за рахунок пенсій і фінансової допомоги, однак постійно розширюється контингент прибулих з інших поселень та із-за кордону.

Надзвичайно важливо проаналізувати структуру населення, зайнятого різними видами економічної діяльності безпосередньо за місцем реєстрації проживання на території населеного пункту (у межах свого села – додаток И.9).

Це пояснюється тим, що місцеві працівники, які беруть участь у створенні нової продукції та наданні різних видів послуг, найбільш зацікавлені у збереженні й розширенні існуючих виробництв і пунктів (точок) обслуговування та покращенні соціальних умов життя. Вони та їхні сім'ї – важлива складова демографічного потенціалу села і безпосередньо чи побіжно причетні до відтворення, виховання та професійної підготовки молодого покоління до виходу на сільський ринок праці.

Наведені розрахункові показники для зручності та кращої сприйнятливості особливостей розвитку доречно згрупувати та порівняти із відповідними по сільській місцевості України за такими інтегрованими сферами діяльності: агропродовольчий комплекс – сумарна частка по області та по Україні становить відповідно 35,5 і 38,7%, а їх різниця «мінус» 3,2 в.п.; будівництво – відповідно 3,9 і 1,7% та 2,2 в.п.; обслуговування – відповідно 15,8 і 12,4% та 3,4 в.п.; соціальна сфера – відповідно 22,1 і 27,9% та «мінус» 5,8 в.п.; комунальна сфера – відповідно 2,0 і 1,4% та 0,6 в.п.; інше – відповідно 17,9 і 14,8% та 3,1 в.п.

Результати аналізу відносних показників зайнятості по інтегративних сферах зайнятості в області та по Україні дозволяє стати підґрунтям для такого висновку. У пристоличному регіоні частка зайнятих сільських жителів за традиційними напрямами (галузі агропродовольчого комплексу і соціальна сфера – 57,6%) нижча на 9 в.п., ніж у таких самих по Україні (66,6%). Однак це компенсувалося збільшенням частки зайнятих (на 8,7 в.п.) у сфері обслуговування, на будівництві та в інших перспективних видах економічної діяльності в досліджуваній області (37,6%) порівняно із сільською місцевістю України (28,9%).

Важливо також розкрити не лише структуру, але і проаналізувати кількість діючих підприємств, потужностей і господарств, які формують робочі місця для прикладання праці, чим забезпечують зайнятість місцевого населення (додаток И.10).

Наведені дані дозволяють показати реальне формування структури зайнятості сільського населення у виробничій сфері – сільськогосподарській і несільськогосподарській, але при цьому не враховано об'єктів соціальної сфери села як місця прикладання праці. Частка суб'єктів господарської діяльності, що функціонують в агропродовольчому комплексі, становить близько 80%, решта (20%) належить до позааграрних видів економічної діяльності. Вказані суб'єкти господарювання представлені по кожній групі сільських поселень (за людністю), але найбільше в населених пунктах з чисельністю жителів понад 300 осіб – у середньому від 3 до 6 господарюючих суб'єктів на один СНП та із 16-ма зайнятими у виробництві в одній підприємницькій структурі (у суб'єктів несільськогосподарських видів діяльності – у середньому 13 осіб на підприємство). Однак у 300 сільських населених пунктах (більше чверті від їх загальної кількості по області), включаючи 60 поселень із чисельністю жителів понад 300 осіб, не створено жодного суб'єкта господарської діяльності: або відсутнє економічно активне населення, або зайняте лише за межами тих населених пунктів, на території яких воно зареєстровано за місцем проживання, або ж ці за адміністративним статусом СНП перетворилися на села,що фактично виконують рекреаційні функції у їх широкому розумінні.

Водночас поза сферою аналізу поки що залишилася найбільш проблемна група сільського сектору – зайняте в неформальному секторі економіки сільське населення. Одним із ключових секторів неформальної зайнятості виступають господарства населення, а також сільські жителі на сезонних роботах у первинному виробництві, в торгівлі сезонною про-

дукцією та виконанні різних будівельних, монтажних і ремонтних робіт у міських поселеннях тощо, однак без відповідного юридичного оформлення трудових відносин. Йдеться про працю сільського населення в економічно активному віці за наймом у неформальному секторі економіки та працю не за наймому формальному секторі економіки. Оскільки на регіональному рівні відповідна інформація статистичними органами не виокремлюється і не оприлюднюється, то залучимо до аналізу необхідні статистичні дані по Україні (додаток К.1), а також спробуємо їх спроєктувати на ситуацію із неформальною зайнятістю сільського населення в неформальному секторі економіки Київської області.

Наведені у додатку К.1 статистичні, розрахункові та експертні дані свідчать про те, що у зайнятості сільського населення області в неформальному секторі економіки відбуваються суттєві зміни, а саме: первинне виробництво, включаючи роботу в господарствах населення, як ключовий сегмент зайнятості економічно активних сільських жителів, поступово і кількісно, і відносно згортає свою роль та значення у неформальній зайнятості населення. Абсолютне зменшення кількості зайнятих у неформальному секторі первинного виробництва пристоличного регіону становило майже 42 тис. осіб (зменшилось до 33 тис. осіб), а відносне – скоротилося на 27,9 в.п. (до 45,8%). Це свідчить про те, що у сільському секторі області зазначені позитивні процеси відбуваються значно швидше, ніж по Україні: абсолютне скорочення чисельності зайнятих у неформальному секторі первинного виробництва можна вважати незначним – на майже 273 тис. осіб (на 10,6% – до 2,3 млн осіб), однак відносно – навіть збільшилося на 4,3 в.п. (до 62,1%). Отже в Україні на тлі загального скорочення кількості зайнятих у неформальному секторі економіки (майже на 17% за 2005–2017 рр.) роль і значення первинного виробництва, навпаки, дещо підвищилася; первинне виробництво як щодо формальної, так і неформальної зайнятості сільського населення в економічно активному віці відчутно звужує свою роль і значення, а отже, при збереженні цієї тенденції на перспективу можливе подальше скорочення чисельності сільського населення. Зазначимо, що первинне виробництво тут не є ключовим чинником. Отже, ефективним інструментом протидії цьому тренду має бути розширення сфери несільськогосподарської зайнятості в сільській місцевості; серед зайнятих у неформальному секторі економіки виділяються: працюючі за наймом (формальна зайнятість у неформальному секторі) і працюючі без найму в неформальному секторі. По сільській місцевості Ук-

раїни при абсолютному і відносному зменшенні зайнятих у неформальному секторі діяльності кількість працюючих за наймом збільшилася у півтора рази (до 544 тис. осіб), а частка їх – підвищилася на 16 в.п. (до 27,2%), а працюючих не за наймом – абсолютно скоротилася практично удвічі (до понад 1,45 млн осіб), а частка їх – зменшилася відповідно на 16 в.п. (до 72,8%). Отже, і в неформальному секторі економіки відбуваються позитивні зміни, які, з одного боку, свідчать про помітне звуження його ролі в забезпеченні населення в економічно активному віці місцями прикладання праці, а з іншого про те, що правові відносини дедалі більше охоплюють і цей сегмент зайнятості населення.

Очевидно, що сільське населення за сферою економічної діяльності переважно зайнято у сільськогосподарському виробництві, ефективність якого багато в чому залежить від насичення галузі робочою силою необхідного профілю, високого рівня професійної підготовки і мотивації праці. В умовах ринкової економіки, коли сільськогосподарські підприємства стали самостійними економічними суб'єктами господарювання в конкурентному середовищі, постають нові вимоги до професійного складу робочої сили, рівня їх кваліфікації, результативності праці й відповідальності [161].

Важливою характеристикою людського капіталу, залученого в сільськогосподарське виробництво, є належність до певної статі. Статева ознака – це суттєва властивість особистості, що визначає можливості розвитку якісних характеристик робочої сили, пов'язаних не тільки із фізичними, але і психологічними особливостями чоловіків і жінок [162].

Як свідчать результати дисертаційного дослідження, в сільськогосподарських підприємствах Київської області робоча сила використовується у таких пропорціях: чоловіча (61,9%) і жіноча (38,1%). Якщо розглядати цю якісну ознаку по окремих кваліфікаційних групах, то можна дійти висновку, що серед керівників і спеціалістів переважають в основному жінки, із часткою 68,2%. У таких професіях, як економісти, бухгалтери у 2018 р. частка жінок становила 93,1%. Така ситуація не сприяє покращенню демографічної ситуації, адже не створює умов для відволікання жінок із виробничого процесу на більш тривалий термін (догляд за дітьми).

Наступною якісною характеристикою є вік працівників. Притік молодих фахівців у сільськогосподарські підприємства Київської області вкрай низький, що підтверджує віковий склад керівників і спеціалістів. За нашими дослідженнями, у 2018 р. частка працівни-

ків у віці до 30 років знизилася на 0,3 в.п. – до рівня 2013 р., а керівників і фахівців передпенсійного і пенсійного віку збільшився на 5,7 в.п. до того ж року. Серед фахівців середньої ланки частка працівників до 30 років у 2018 р. становила 14,0%, що вище рівня 2013 р. на 3,2 в.п. (особливо серед агрономів і економістів на 8 і 6,7 в.п. відповідно). Окрім того, частка працівників пенсійного віку в 2018 р. збільшилася на 6,4% до рівня 2013 року.

Зазначимо, що базовим показником якості робочої сили слугує третя якісна характеристика – рівень загальноосвітньої підготовки. Частка керівників і фахівців із вищою і середньою спеціальною освітою в 2018 р. збільшилася на 6,5 і 2,3% порівняно з 2013 р. Очевидно, що важливість професійно-кваліфікаційного чинника формування робочої сили зумовлена розвитком науково-технічного прогресу, який висуває підвищені вимоги до працівників, їхніх знань, фахової підготовки. Якісні зміни, які відбуваються в матеріально-технічній базі сільськогосподарських підприємств, вимагають від працівника гнучкості, здатності орієнтуватися у всій виробничій системі, швидко освоювати нову техніку, без особливих ускладнень переходити до управління нею. Він має бути готовим до швидкого оновлення своїх професійних знань і умінь. Висока ефективність сільськогосподарського виробництва залежить не тільки від науково-технічного прогресу, але й від того, якою мірою досягнутий рівень науки, досвіду, знань, навичок став надбанням кожного працівника суб'єкта господарювання у сфері агробізнесу.

На сьогодні працівників масових професій готують не тільки в професійних технічних училищах і ліцеях, але й на виробництві. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві зумовлена старінням працівників у суб'єктах підприємницької діяльності в сфері агробізнесу. Зміна характеру, спектру і сфер застосування праці вимагає від сучасного працівника постійного підвищення кваліфікації та поглиблення професійних знань. Так, на основі державно-приватного партнерства в регіонах України відкривають спеціалізовані центри з перепідготовки кадрів для сільськогосподарських підприємств. Так, у Катеринопільському районі Черкаської області, в с. Мокра Калигірка почав діяти регіональний навчально-практичний центр сільськогосподарського напряму, мета якого – розв'язання проблем професійної підготовки і продуктивної зайнятості сільської молоді, забезпечення належної якості професійно-технічної освіти, підготовки висококваліфікованих робітничих кадрів відповідно до потреб регіонального ринку праці [163]. Проте подібні заходи не

сприяють призупиненню відтоку працівників із корпоративного сектору аграрної економіки (рис. 2.6).

Рис.2.6. **Динаміка зайнятих працівників в сільськогосподарських підприємствах та фізичних особах – підприємців,** од.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Дані рис. 2.6 свідчать, що упродовж 2010–2018 рр. кількість зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах поступово знизилася на 25%, насамперед через впровадження інноваційних технологій, що спричиняє зниження трудоємкості виробничих процесів та орієнтацію більшості господарств корпоративного сектору аграрної економіки на виробництво менш трудомісткої сільськогосподарської продукції. Крім, того для оптимізації податкового навантаження більшість суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – юридичні особи практикують найм працівників на основі строкових трудових угод з метою проведення комплексу сезонних робіт. Решту часу вони перебувають на обліку в центрах зайнятості у статусі безробітніх.

Необхідно зазначити про поширеність у середовищі суб'єктів господарювання в сфері агробізнесу такого негативного явища як залучення працівників для виконання певних технологічних операцій без укладання трудової угоди. Наразі практично кожен п'ятий українець працює неофіційно – найчастіше у сільському господарстві, оптовій та роздрібній торгівлі, будівництві, транспорті та кур'єрській діяльності. Без сумніву, що ці працівники юридично не захищені у відносинах з роботодавцем [164].

Аналіз даних рис. 2.6 свідчать, що в суб'єктах підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – фізичних осіб спостерігається незначне зростання кількості зайнятих праців-

ників (на 1%). Пояснити це можна тим, що їхньою діяльністю є сімейний бізнес, що в нинішніх умовах вимагає їх легалізації з перспективою отримання пенсійного забезпечення, а також відбувається посилення частоти перевірок відповідними контролюючими органами за дотриманням норм трудового законодавства.

Орієнтація більшості суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу на виробництво продукції рослинництва спричиняє посилення концентрації зайнятих працівників у даній галузі. Наявність вищезазначеного процесу у виробничо-господарській діяльності сільськогосподарських підприємств зумовила збільшення занятих у рослинництві протягом 2010–2018 рр. на 10,1 в.п. При цьому відбувається зменшення чисельності зайнятих протягом досліджуваного періоду на 12,9 %, що пов'язано передусім з модернізацією матеріально-технічної бази висококонцентрованих господарств корпоративного сектору аграрної економіки (додаток К.2).

Зменшення обсягів виробництва тваринницької продукції в сільськогосподарських підприємствах пояснюється дією певних економічних чинників, головним чином через збитковість, що спричинило до більш ніж дворазового зниження чисельності зайнятих працівників у вищезазначеній галузі.

Впровадження інновацій у технологічний процес виробництва сільськогосподарської продукції та рівень спеціалізації сільськогосподарських підприємств впливають на кількість зайнятих. Так, упродовж досліджуваного періоду знизилася кількість зайнятих працівників в цілому по Україні, що працювали на умовах повної зайнятості, на 3 особи в 2018 році. і становила 11 осіб (рис. 2.7).

Вважаємо, що дана обставина є свідченням орієнтації на виробництво продукції рослинництва із застосуванням сучасної сільськогосподарської техніки. Подібна ситуація складається і по відношенню до фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу. Використання зайнятих працівників у кількості 1-2 особи в більшості випадків забезпечується для виконання сезонних робіт. Варто зазначити, що в умовах запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення кількість їх суттєво зменшиться і в найближчій перспективі вони не будуть виконувати роль соціального підприємництва на селі внаслідок призупинення своєї виробничо-господарської діяльності.

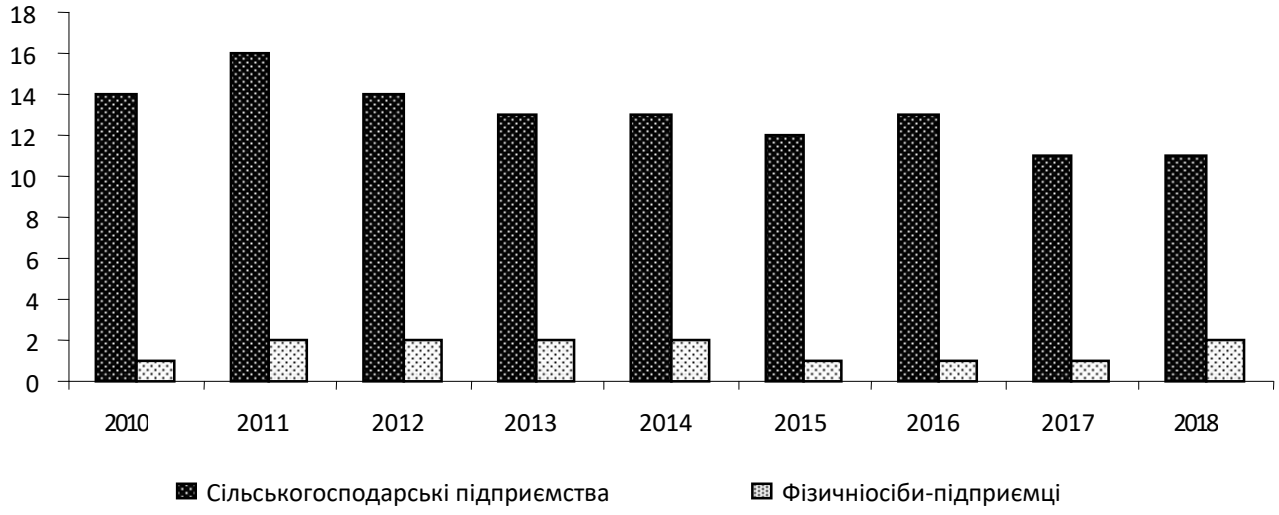

Рис. 2.7. **Динаміка зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах та у фізичних особах-підприємцях у розрахунку на один суб'єкт господарської діяльності,** од.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Істотна особливість використання трудових ресурсів у сільському господарстві полягає у нерівномірній зайнятості працюючих протягом року, що випливає з особливостей сільськогосподарського виробництва і, насамперед, сезонності. Яскраво виражена сезонність використання трудових ресурсів зумовлюється розбіжністю в часі виробництва і робочого періоду [165].

Результати групування (табл. 2.4) доводять, що в 2018 р. 16 % середніх і великих сільськогосподарських підприємств мали зайнятих 5 осіб, при найвищому рівні землезабезпеченості порівняно з іншими господарствами корпоративного сектору аграрної економіки. Таку тенденцію можна розглядати як орієнтацію цієї групи сільгосппідприємств на виробництво продукції рослинництва.

Необхідно зазначити, що проаналізовані вище суб'єкти господарювання характеризуються використанням інноваційних технологій, свідченням чого є високий рівень продуктивності праці, отримання доходу та прибутку в розрахунку на 1 працівника. Розрахунки в табл. 2.4 доводять, що зі зростанням кількості зайнятих працівників у виробництві знижується рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції, що є свідченням орієнтації суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу на виробництво продукції тваринництва. Крім того, свідченням є і невисокий рівень оновлення матеріально-технічної бази. Підтвердженням такого висновку є результати проведеного нами групу-

вання, які засвідчують, що із збільшенням кількості зайнятих підвищується орієнтація господарств корпоративного сектору аграрної економіки на виробництво трудомісткої сільськогосподарської продукції (додаток К.3).

Таблиця 2.4

Групування сільськогосподарських підприємств за чисельністю зайнятих працівників у розрахунку на одне господарство за 2018 р., осіб

Групи за чисельністю працівників, осіб	Кількість господарств у групі	На 1 працівника					Рівень рентабельності, %
		площа с.-г. угідь на 1 працівника, га	середньомісячна оплата праці, грн	продуктивність праці, тис. грн	дохід, тис. грн	прибуток, тис. грн	
до 5	1282	162	5186	702	2538	545	27,4
6-10	1165	99	4290	498	1849	446	31,8
11-20	1543	87	4745	435	1577	373	31,0
21-50	2069	60	5303	342	1239	270	27,9
51-100	1100	52	5773	295	996	190	23,6
101-150	373	36	5941	280	861	121	16,4
більше 150	448	30	6953	361	929	144	18,4
У середньому по Україні	7980	47	6086	346	1068	199	22,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Результати групування, які наведено в додатку К.4 свідчать, що в сільськогосподарських підприємствах 1–4 груп (із кількістю зайнятих до 50 осіб) у структурі доходу, отриманого від реалізації сільськогосподарської продукції, домінує продукція рослинництва, зокрема зернові та соняшник. Проте в суб'єктах господарювання останньої групи (із кількістю зайнятих понад 150 осіб) збільшується частка у структурі доходів продукції рослинництва овочів, фруктів, ягід, тваринництва – продукція свинарства, молочного скотарства та птахівництва.

Отже, процес модернізації сільськогосподарського виробництва зумовлює скорочення кількості зайнятих у розрахунку на 1 суб'єкт господарювання залежно від рівня спеціалізації (рис. 2.8).

Дані рис. 2.8 свідчать, що протягом 2010–2018 рр. в сільськогосподарських підприємствах – виробниках продукції рослинництва кількість зайнятих зменшилася на 11 %, тваринництва – вдвічі, інших видів діяльності – у 2,2 рази. До основних чинників слід віднести використання інноваційних технологій виробництва, та наявність тенденції до зменшення кількості сільськогосподарських тварин по відношенню до підприємств, що спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва.

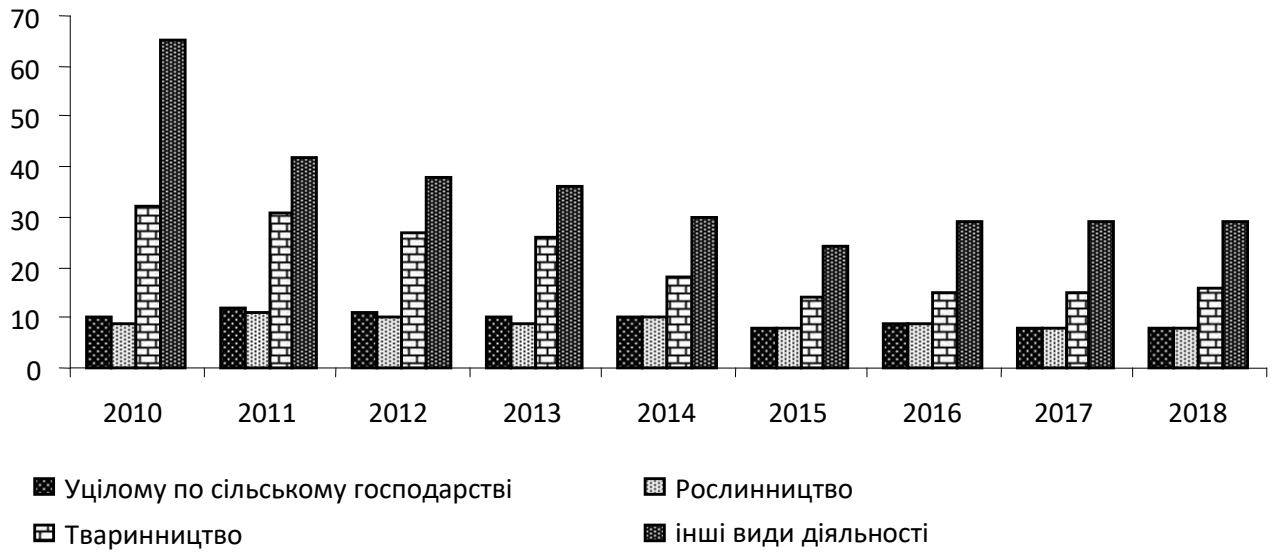

Рис. 2.8. **Зайнятість у розрахунку на одне господарство залежно від спеціалізації,** осіб
Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Одним із основних показників, який активізує процеси зайнятості в сільськогосподарських підприємствах, є рівень заробітної плати. Встановлено, що упродовж 2010–2018 рр. суттєво збільшилася величини заробітної плати в сільському господарстві, що зумовлено збільшенням мінімальної заробітної плати, підвищенням попиту на кваліфіковану робочу силу (рис. 2.9).

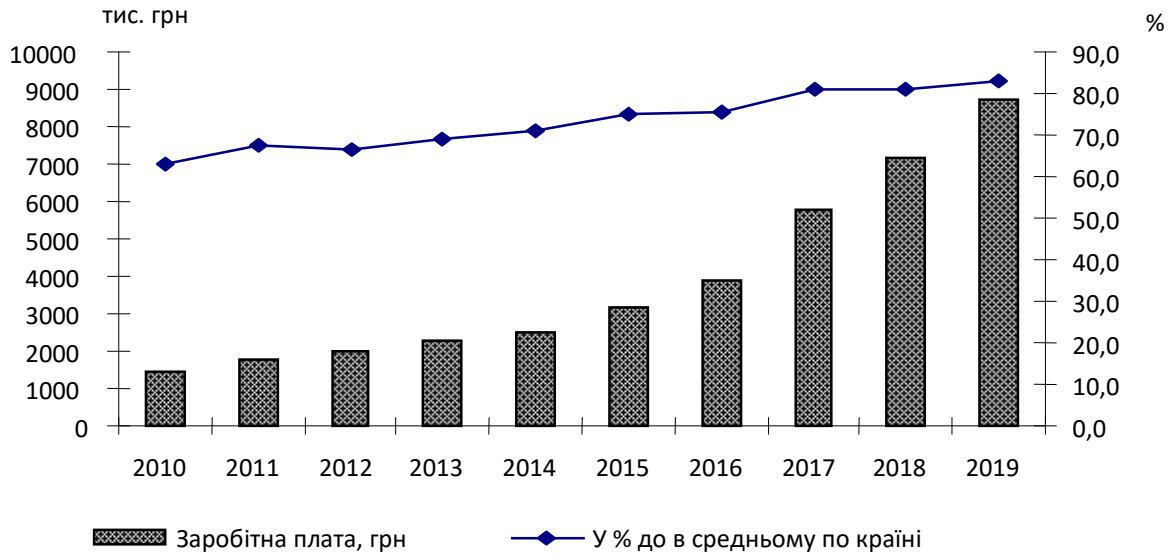

Рис. 2.9.**Динаміка заробітної плати в сільському господарстві**
Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Однак її рівень суттєво нижчий ніж у цілому по національному господарству, що є однією основних причин відтоку працівників в інші галузі. Водночас позитивну тенденцію, що має прояв протягом досліджуваного періоду, слід вказати підвищення оплати праці до середнього значення по країні. За даними Державної служби статистики, у січні–

грудні 2018 р. середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві становила 7166 грн (у розрахунку на одного штатного працівника), що на 24,4% вище, ніж за аналогічний період минулого року.

Без сумніву, це позитивна тенденція, адже середня зарплата селян почала зростати динамічніше, ніж середня по країні, крім того, розрив між зарплатою із працівниками промисловості скорочується. Проте, зарплата працівників сільськогосподарських підприємств не досягла доларової вартості зарплат 2013 р., яка становила в середньому 303 дол. США, а в 2018 р. – 274 дол. США. Вважаємо що низький рівень оплати праці призводить до відтоку робочої сили із сільського господарства в інші галузі й особисті селянські господарства.

Ведення безвізового режиму для України значною мірою впливає на ринок праці в сільському господарстві, оскільки рівень середньої заробітної плати в цій галузі є одним із найнижчих в Україні. Із цієї причини певна частка працівників залишає свої робочі місця для пошуку в країнах ЄС вище оплачуваного робочого місця. Цей процес позначився і на внутрішньому ринку праці, оскільки роботодавці, щоб втримати на робочих місцях наявних працівників, змушені підвищувати заробітну плату [166].

Зазначимо, що формування кадрового потенціалу для корпоративного сектору аграрної економіки здійснюється в закладах вищої аграрної освіти, де більша частка контингенту є вихідцями із села. Так, в Україні на сьогодні функціонує 23 ЗВО III–IV рівнів акредитації, з яких 6 мають статус національних та 118 навчальних закладів 1-2 рівнів акредитації. За даними НМЦ «Агроосвіта», загальна кількість студентів у 2018 р. перевищує 190 тис. осіб. Проте тільки 20% від усієї кількості студентів, які навчаються в українських аграрних ЗВО, після закінчення навчання працюють за фахом.

Основною причиною низької привабливості сільськогосподарського виробництва для молодих осіб є соціальна необлаштованість сільських населених пунктів. Адже різниця у рівні життя між містом і селом суттєва внаслідок нерозвиненості інфраструктури, недостатнього рівня соціального і медичного обслуговування, погіршення демографічної ситуації, низької ефективності і виробничої діяльності деяких сільськогосподарських підприємств. І це лише окремі чинники, які негативно впливають на прийняття рішення дипломованими спеціалістами працевлаштовуватися в сільському господарстві [167].

Нині найбільша кількість вакансій для агросектору в Київській, Харківській, Львівській, Запорізькій та Одеській областях. Однак за середнім розміром заробітної плати перелік областей дещо інший: найближче їх у Рівненської області, далі йдуть Волинська, Закарпатська, Черкаська та Тернопільська. Встановлено, що станом на липень 2018 р. в Україні налічується понад 800 вакансій в аграрній галузі, із яких: 69,4% із заробітною платою до 12 тис. грн; 11,9% відповідно із 12–25 тис. грн; 8.5% пропозицій із розміром заробітної плати 25–38 тис. грн. Найбільш затребуваною в сільському господарстві є посада головного агронома, але відкритих вакансій не надто багато – близько 20-ти. Зокрема, агрономів потребують і великі агрохолдинги: Астарта, Кернел, Vitagro, ЄвралісСеменс та Ukrlandfarming [168].

У 2018 р. держава звернула увагу на нестачу кадрів для сільського господарства та збільшила кількість держзамовлення за галузями знань «Аграрні науки і продовольство» – із 6,7% в 2017 р. до 6,9% в 2018 р. та «Інформаційні технології» – із 12,0% до 12,1% [169].

За статистикою одного із сайтів для пошуку роботи Work, зареєстровано близько 800 вакансій із середньою місячною заробітною платою 11 663 грн у 2018 р. Окрім цього на сайті розміщено 18 250 резюме із вимогою середнього розміру зарплати 13 489 грн. Дані розраховувалися без урахування вакансій і резюме, в яких не вказано рівень заробітної плати [170].

У цілому рівень середньої зарплати, передбачених у вакансіях, в галузі сільського господарства по Україні в 2017 р. був дуже низьким і коливався від 5000 грн до 7000 грн. Середня заробітна плата у фахівців найбільш затребувана в Україні у галузі сільського господарства – агронома-консультанта була на рівні 8666 грн. Ветеринарові вона пропонувалася від 3200 грн у березні до 7000 грн у травні та серпні. Зоотехніки отримували протягом 2018 р. у середньому заробітну плату від 5 до 10 тис. грн [171].

Рівень оплати праці для робітничих спеціальностей на практиці узгоджують із продуктивністю. За цим принципом працюють багато компаній, передбачаючи в мотиваційних програмах не тільки залежність рівня оплати праці, але й інших кількісних показників. Результати дослідження свідчать, що збільшення розміру заробітньої плати в сільськогосподарських підприємствах у середньому на 15-20%. Це можна пояснити як збільшенням мінімальної заробітної плати робітників, так і посиленням конкуренції на ринку праці.

За період дослідження 2013–2018 рр., найбільшу частку в структурі загального фонду оплати праці займають підприємства, які спеціалізуються на виробництві продукції рос-

линництва, незначну частку – господарства корпоративного сектору аграрної економіки – виробники продукції тваринництва та змішаного сільського господарства (табл. 2.5). Така тенденція розподілу витрат на оплату праці відображає попередньо зроблені висновки про те, що в сільськогосподарському виробництві домінує галузь рослинництва.

Таблиця 2.5

Динаміка та структура фонду заробітної плати в сільському господарстві

Рік	Усього		У тому числі					
			рослинництво		тваринництво		інші види діяльності	
	млн грн	% до всього	млн грн	% до всього	млн грн	% до всього	млн грн	% до всього
2013	14951,8	100	10765,9	72,0	1924	20,6	1105	7,4
2014	16211,7	100	12141,9	74,9	2035	19,0	989,2	6,1
2015	17966,1	100	13653,6	76,0	2656	18,2	1035,8	5,8
2016	22542,7	100	17430,6	77,3	3251	16,7	1353,7	6
2017	30236,3	100	24101,3	79,7	4571	13,7	1980	6,6
2018	38115,1	100	30165,7	79,1	5835	14,3	2489,2	6,6

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

У ринкових умовах заробітна плата виступає одним із стимулів підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах. Так, у 2018 р. в господарствах 1-2 груп середніх і великих сільськогосподарських підприємств величина середньомісячної заробітної плати було нижчою від показника мінімальної заробітної плати (табл. 2.6). Законом України від 7 грудня 2017 р. № 2246-VIII «Про Державний бюджет України на 2018 рік» із 1 січня 2018 р. встановлено мінімальну заробітну плату в такому розмірі: у місячному вимірі – 3723 грн; у погодинному – 22,41 грн [172]. Основною причиною нарахування заробітної плати менше від мінімальної є невідпрацьована місячна норма годин і перехідні виплати щорічних відпусток, лікарняні.

Аналіз показників заробітної плати та продуктивності праці наведених у табл. 2.6 свідчить про пропорційність їх зміни, що підтверджує нашу гіпотезу про позитивну роль оплати праці як драйвера щодо підвищення ефективності використання трудових ресурсів. Зі збільшенням величини заробітної плати зростає частка статті «Оплата праці» в структурі сукупних витрат, що доводить про необхідність пошуку резервів щодо підвищення ефективності використання трудових ресурсів. Визначено, що на величину показника середньомісячної заробітної плати суттєво впливає рівень спеціалізації виробничо-господарської діяльності суб’єкта господарювання у сфері агробізнесу.

Таблиця 2.6

Групування середніх і великих сільськогосподарських підприємств за рівнем середньомісячної оплати праці 1 працівника за 2018 р., грн

Група за середньо-місячною оплатою праці 1 працівника, грн	Кіль-кістьгоспо-дарств у групі	Частка оплати праці у загаль-нихвитратах, %	На 1 працівника					Рівень рента-бельності, %
			площа с.-г. угідь на 1 працівника, га	середньо-місячна оплата праці, грн	продук-тивністьпраці, тис. грн	дохід, тис. грн	прибу-ток, тис. грн	
До 3000	1282	2,6	48	2232	294	953	199	26,4
3001-4000	1165	3,9	58	3608	313	1023	217	27,0
4001-5000	1543	5,1	47	4658	310	932	202	27,6
5001-6000	2069	6,4	41	5637	283	916	170	22,8
600,1-7000	1100	7,0	42	7141	316	1072	187	21,1
7001-10000	373	7,1	44	9188	442	1173	153	15,0
більше10000	448	7,4	52	13169	589	1632	288	21,4
У середньому по Україні	7980	5,8	47	6086	346	1068	199	22,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Зазначимо, що упродовж 2013–2018 рр. рівень заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах не залежно від рівня спеціалізації перевищує значення мінімальної заробітної плати, що свідчить про дотримання положення чинного законодавства про працю, в першу чергу Закону України «Про оплату праці» (рис. 2.10).

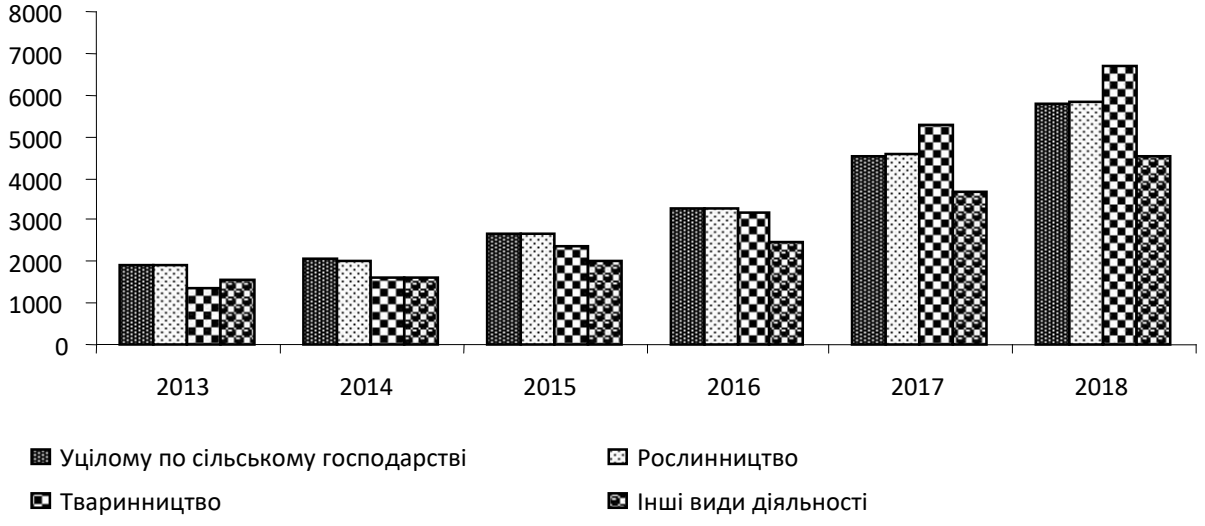

Рис. 2.10. **Динаміка середньомісячної заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах за видами економічноїдіяльності,** грн

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Дані рис. 2.10 свідчать, що рівень середньомісячної заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, до 2016 р. був найвищим у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки. Проте упродовж 2017-2018 рр. він суттєво зріс у сільськогосподарських підприємствах – виробниках продукції тваринництва. Таку ситуацію можна пояснити підвищенням попиту на висококваліфікованих фахівців з боку господарств корпоративного сектору аграрної економіки, які спеціалізуються на виробництві продукції м'ясного та яєчного птахівництва і свинарства.

За результатами опитування працівників сільськогосподарських підприємств Київської області (562 особи), задоволені рівнем своєї заробітної плати 46,7% працівників. Таку ж частку працівників заробітна плата не задовольняє. Організацією праці цілком задоволена майже половина опитаних, ближче до задовільної оцінки – 26,7%, 6,6% – не задоволені, 6,6% – абсолютно не задоволені за недостатнього рівня облаштування робочих місць 13,3% працівників.

Проте існуючі проблеми у сфері оплати праці в Україні суттєво ускладнюють реалізацію цих функцій та створюють перешкоди на шляху позитивного впливу системи оплати праці на соціально-економічний розвиток України, можливості економічного зростання та підвищення якості життя населення. Однією з таких проблем є заборгованість із виплати заробітної плати. Затримки з виплатою винагороди за працю найманих працівників є не лише порушенням їхніх трудових прав, адже вони ставлять під загрозу економічний стан домогосподарств, залишаючи їх без засобів для здійснення нормальної життєдіяльності [173]. Поряд із низьким рівнем оплати праці це явище є однією з основних причин поширення бідності серед працюючого населення, посилення соціальної напруженості. Невиплата заробітної плати безпосередньо впливає на фінансове становище і знижує життєвий рівень сільських родин, погіршуючи якість життя дітей, та перетворюється з економічного фактору життя в соціальний.

Незважаючи на посилення відповідальності за своєчасність виплати заробітної плати існує заборгованість по її виплаті, яка в 2018 р. становила 13,1 млн грн. Як свідчать результати обстежень, 61,1% заборгованості припадає на економічно активні підприємства, 37,8% – підприємства банкроти і решта 1,1% – на економічно неактивні суб'єкти господарювання. Проблема заборгованості із заробітної плати в Україні значною мірою зумовлена недо-

ліками трудового законодавства, низькою платіжною дисципліною, недостатнім рівнем претензійно-позовної роботи зі стягнення заборгованості, високим рівнем збитковості підприємств, недостатньою ефективністю управління державним майном, застосування процедур реструктуризації, санації та банкрутства неефективно працюючих підприємств тощо.

Важливим чинником, який впливає на рівень оплати праці, є організація системи нормування та тарифікація діяльності працівників. Як свідчать результати опитувань працівників сільськогосподарських підприємств Київської області, 66,7% працівникам в цілому подобається виконувана ними робота, 13,3% – скоріше не подобається, а 20% працівників не змогли відповісти ствердно. Своє робоче навантаження протягом робочого дня більше половини працівників (60%) оцінюють як прийнятне, що не викликає труднощів. Однак кожен третій (33,4%) із респондентів вважає робоче навантаження високим. Близько половини опитаних працівників (40%) постійно перевиконують норму виробітку. Більше 50% працівників за час роботи можуть зробити невелику перерву за власним бажанням, однак у 33,3% працівників такої можливості практично немає і 13,3% – інколи з різних причин.

Як свідчать результати обстежень діяльності сільськогосподарських підприємств досліджуваної області (23 суб'єкти господарювання), вони переважно застосовують безтарифну систему оплати праці керівників і спеціалістів, що зумовлює скорочення чисельності працівників, перш за все низькооплачуваних, у результаті прискорилося зменшення відмінностей у рівні їх оплати. Головною причиною необґрунтовано швидкого зближення рівнів заробітної плати низько- і висококваліфікованих працівників є недосконалість нормування та організації праці. За існуючої системи нормування праці недостатньо точно й чітко визначаються складність, напруженість, відповідальність робіт. Чинна методика нормування, в якій головний акцент зроблено на середній кваліфікації працівника, не сприяє інтенсивності праці, зростанню виробітку, зниженню трудомісткості, а, отже, підвищенню продуктивності праці на робочому місці.

Як наголошують дослідники, за усталеною раніше практикою в деяких господарствах премії нараховуються не за результати роботи конкретного фахівця, а за основні результати виробничо-господарської діяльності колективу підприємства [174]. Сформоване у свідомості керівників ставлення до премій, як до невід'ємної частини заробітної плати, її відносно невеликі розміри призвело до застосування зрівняльного підходу в її розподілі.

Така практика преміювання стала своєрідним антистимулом, адже вона стримує наміри до підвищення кваліфікації, високопродуктивної та напруженої праці, освоєнню новітніх технологій і випуску нової продукції, яка має попит на ринку.

В умовах ринкових відносин кожне сільськогосподарське підприємство для підвищення прибутковості виробництва та продуктивності праці повинно удосконалювати, а за відсутності розробляти систему нормування і оплати праці. Однак практика господарювання відображає низьку якість життя сільських працівників. Про це свідчить той факт, що у структурі собівартості продукції частка витрат на оплату праці та соціальні відрахування знизилася із 16,8% у 2008 р. до 5,7% у 2018 р. З метою виявлення існуючих проблем у функціонуванні системи нормування і оплати праці в сільськогосподарських підприємствах було проведено обстеження діяльності 121 суб'єкта господарювання у сфері агробізнесу Київської області, яке показало, що здебільшого у них відсутні посади економіста з праці, застосовуються застарілі й необґрунтовані норми виробітку та норми обслуговування, рівень заробітної плати не залежить від виконання встановлених норм праці. У цілому це призводить до зниження зацікавленості виконавців у результатах роботи та високого рівня плинності кадрів.

Основні чинниками, які характеризують невдоволеність працівників сільського господарства системою оплати праці, є низька заробітна плата та нерегулярність її виплати. Як свідчать результати опитувань органами Державної служби статистики України, в більшості зайнятих у сільськогосподарському виробництві рівень оплати праці (45,3% річних доходів) не забезпечує оплату житлових послуг.

За результатами соціологічного дослідження, проведеного автором, розмір середньомісячної заробітної плати (з урахуванням премій, доплат і надбавок) залежить на 76% від використовуваної для її розрахунку системи оплати праці, на 18% – від виконання норм праці та на 6% – від порушення трудової дисципліни.

Норми праці, що використовуються в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки, безпосередньо впливають на рівень оплати праці працівників основного і допоміжного виробництва. За дослідженнями автора спільно з співробітниками НДІ «Украгропромпродуктивність», застосування технічно обґрунтованих норм у галузі тваринництва становить 68%, рослинництва – 71%. При цьому рівень виконання норм у цілому по

сільському господарству досягає 70%. Тому кожне сільськогосподарське підприємство повинно удосконалювати систему нормування та оплати праці.

Унаслідок цього можна виділити кілька груп проблем. Перша з них пов'язана з недостатнім нормативно-методичним забезпеченням функціонування сільськогосподарських підприємств. Зазначимо, що розпочато підготовку оновлених збірників Єдиного тарифно-кваліфікаційного довідника робіт і професій робітників. При цьому 96% підприємств користуються застарілими трудовими нормативами 1986 року. Водночас триває процес комп'ютеризації управлінської праці та впровадження новітніх комп'ютерних програм, тому гостро постає питання про методику розрахунку чисельності адміністративно-управлінського персоналу.

Друга група проблем пов'язана зі встановленням оплати праці в чіткій відповідності з напруженістю та обґрунтованістю трудових витрат. Унормована ставка є основним елементом організації оплати праці, оскільки вона виконує функцію регулювання заробітної плати, дає змогу встановити співвідношення між обсягом затрат праці та розміром її оплати в конкретних організаційно-технічних умовах. Заробітна плата – це, насамперед, оцінка фактичних трудових витрат і результатів праці з позиції їх відповідності нормам праці [175].

Третя група проблем пов'язана з відсутністю служб організації та оплати праці, а ті, що існують, не виконують конкретних специфічних функцій за виключенням здійснення аналізу фонду заробітної плати, розрахунку фактичного заробітку працівників, оцінки трудових показників роботи підприємства (структурного підрозділу) тощо.

Четверта група проблем стосується забезпечення кваліфікованими фахівцями. Цей процес не відбувається на належному рівні, адже із згортанням служб організації та оплати праці, знижується і їх роль на виробництві, зазнає змін і кадровий потенціал цих служб. На сьогодні в підрозділах з організації та оплати праці в багатьох сільськогосподарських підприємствах працюють особи передпенсійного або пенсійного віку чи молоді випускники вищих навчальних закладів аграрного профілю, які ще не набули необхідного практичного досвіду. Або ж такі підрозділи відсутні у структурі підприємств.

Отже, сучасна економічна модель функціонування господарств корпоративного сектору аграрної економіки потребує відродження нормування праці та встановлення оплати праці в чіткій відповідності до напруги й обґрунтованості норм трудових витрат з ураху-

ванням використовуваних технологій виробництва сільськогосподарської продукції. Держава не може повністю відмежуватися від відповідальності за стан і вирішення питань у цій сфері, тому відсутність обґрунтованих норм праці на кожному робочому місці варто розглядати як порушення роботодавцем трудового законодавства; посилення значущості колективного договору в зв'язку з передачею підприємствам головних функцій з нормування праці, який є найважливішою формою регулювання трудових відносин між працівниками і роботодавцем. Договір конкретизує і розвиває галузеву угоду, регулює соціально-трудові відносини на підприємстві. Колективний договір відображає форми та системи заробітної плати, порядок і строки її виплати й індексації. Необхідно відзначити, що за даними Державної служби статистики України, в 2018 р. укладено 3,7 тис. колективних договорів, а зареєстровано за цей період 51 тис. суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – юридичних осіб, тобто колективним договором охоплено лише 7% сільськогосподарських підприємств і 253 тис. працівників, або 49% зайнятих у сільському господарстві; встановлення індивідуальних норм праці, яка дозволить реалізувати зацікавленість працівника у сутності й обсягах покладених на нього функцій і виконуваної роботи, що забезпечує найбільш ефективне використання його робочого часу і відповідну оплату праці.

Вважаємо, що існуючі на підприємстві проблеми й питання, пов'язані з нормуванням праці на різних роботах та оплатою всіх категорій працівників, необхідно розглядати як єдину соціально-економічну і виробничу систему. При розробленні та удосконаленні системи нормування та оплати праці на підприємстві слушним є вислів О.К. Гастаєва: «Спочатку відкрий механізм часу, а потім реформуй. Перш ніж покращувати, вивчи існуюче» [176]. Тільки за такої умови можливо забезпечити раціоналізацію виробничих і трудових процесів, встановити норми праці і розробити стимулюючу систему оплати праці.

Важливим показником використання людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах є рівень продуктивності праці. Україна відстає від розвинених країн за рівнем продуктивності праці в сільському господарстві внаслідок деіндустріалізації аграрного виробництва, не найвищої врожайності сільгоспкультур, надлишкової зайнятості, нераціональної організації виробництва.

Встановлено, що упродовж 2005–2018 рр. продуктивність праці стрімко зростала у цілому по сільському господарстві, так і в основних галузях – рослинництві та тваринництві (рис. 2.11).

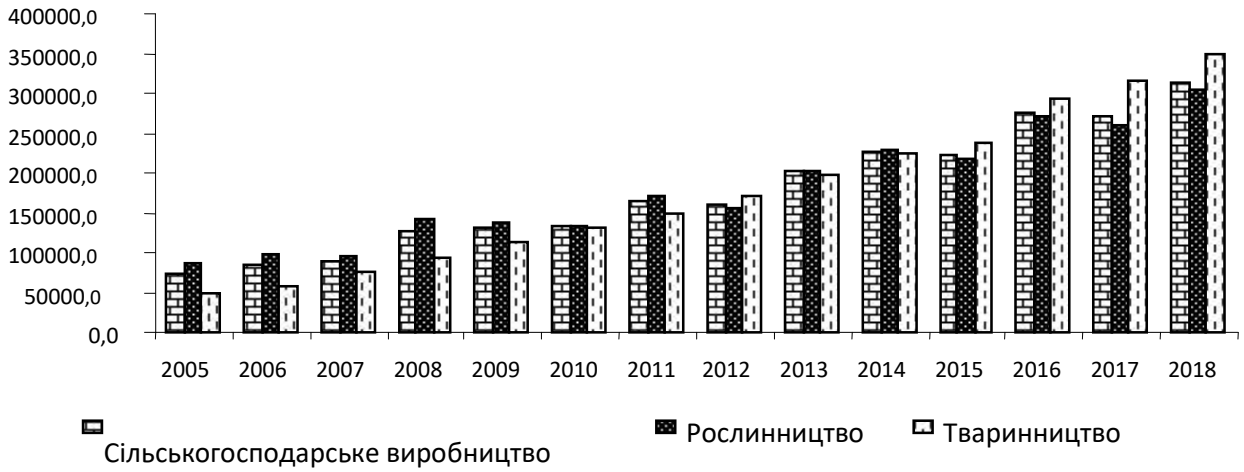

Рис. 2.11.**Динаміка продуктивності праці по сільському господарстві та по галузях**, грн на 1 працівника у постійних цінах 2010 р.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Необхідно зазначити, що рівень продуктивності праці в рослинництві значно вищий, ніж у тваринництві, що пояснюється вищим рівнем інтенсифікації технологічного процесу. Ця обставина зумовлена скороченням кількості зайнятих працівників і нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Як свідчать результати проведеного дослідження, в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки першої групи надзвичайно низький рівень продуктивності праці, але при цьому виробництво сільськогосподарської продукції прибуткове, що забезпечує лише просте відтворення (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Групування середніх і великих сільськогосподарських підприємств за рівнем продуктивності праці у 2018 р., тис. грн

Групи за продуктивністю праці, тис. грн.	Кількість господарств у групі	На 1 працівника					Рівень рентабельність, %
		площа с.-г. угідь на 1 працівника, га	середньомісячна оплата праці, грн.	продуктивність праці, тис. грн.	дохід, тис. грн.	прибуток, тис. грн.	
до 100	1282	20	4022	71	249	16	6,9
101-200	1165	28	5164	160	524	76	17,1
201-300	1543	39	6062	258	828	153	22,7

Продовження таблиці 2.7

301-400	2069	51	6358	366	1215	245	25,3
401-500	1100	59	7132	465	1552	300	24,0
501-700	373	101	7087	614	2029	444	28,0
більше 700	448	89	8553	1157	2779	490	21,4
У середньому по Україні	7980	47	6086	346	1068	199	22,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Розрахунки в табл. 2.7 доводять, що для сільськогосподарських підприємств першої групи характерною рисою є низьке значення показника землезабезпеченості, а це свідчить, що досліджувані суб'єкти підприємницької діяльності здійснюють за КВЕД «змішане сільське господарство», що є ознакою пострадянського сільського господарства. Водночас сільськогосподарське виробництво виконувало роль соціального підприємництва в сільській місцевості, залучаючи вільні трудові ресурси у виробничий процес, нехтуючи при цьому значеннями показників економічної ефективності виробничо-господарської діяльності.

Із посиленням спеціалізації суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу зростає значення продуктивності праці, що відображає ефективність використання трудових ресурсів. Так, із 2016 р. найвища величина цього показника була в сільськогосподарських підприємствах, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, що є свідченням вищих темпів модернізації матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств (рис. 2.12).

Із посиленням кризових явищ у тваринництві внаслідок впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників почався процес відтоку інвестицій, зниження темпів зростання продуктивності праці порівняно з суб'єктами господарювання, які займаються вирощуванням сільськогосподарських культур. Необхідно наголосити на відносно низькому рівні продуктивності праці в багатогалузевих сільськогосподарських підприємствах, що є свідченням високого рівня трудоємкості виробничого процесу та відсутності на нашу думку, подальших перспектив їх розвитку.

Вважаємо, що підвищення рівня оплати сільськогосподарської праці має бути забезпечено головним чином на основі підвищення заробітної плати за рахунок зростання продуктивності праці.

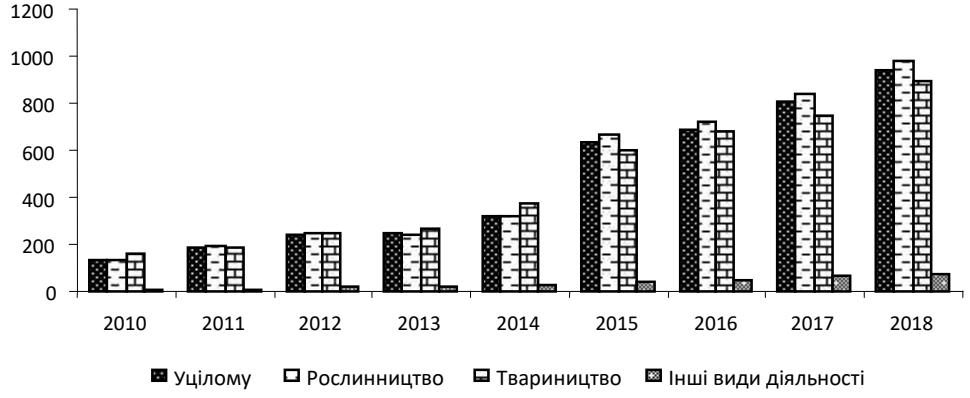

Рис. 2.12. **Динаміка продуктивності в сільськогосподарськи хпідприємствах залежно від рівня спеціалізації,** тис. грн на 1 зайнятого

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Своєю чергою цього можливо досягти шляхом розширення сфери застосування більш кваліфікованої праці, підвищення рівня зайнятості працюючих у сільському господарстві, в тому числі за рахунок розвитку диверсифікації виробництва й розширення сфери послуг на селі, збільшенням масштабів застосування нової техніки і прогресивних технологій.

Скорочення чисельності працюючих в сільськогосподарських підприємствах призводить до зростання показника землезабезпеченості. Так, упродовж 2005–2017 рр. цей показник підвищився на 39% (рис. 2.13), що викликано, насамперед, зменшенням кількості зайнятих у сільському господарстві.

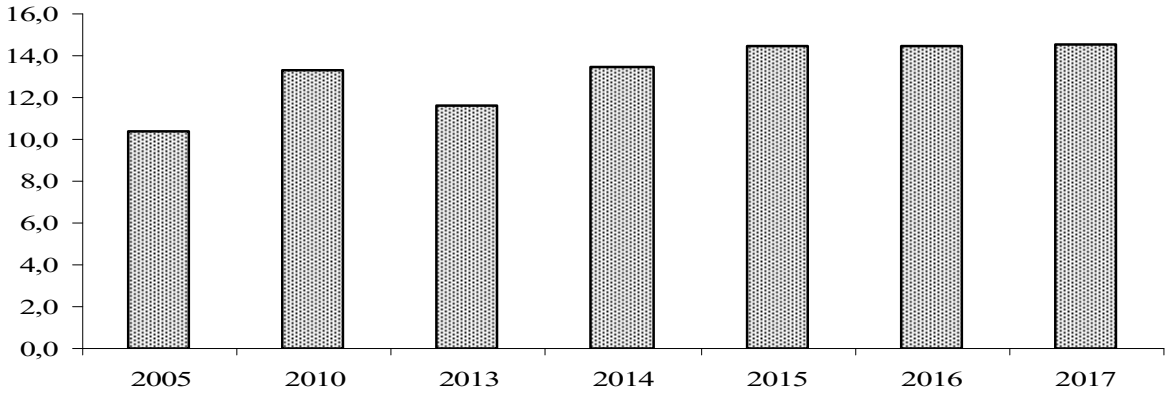

Рис. 2.13. Динаміка землезабезпеченості в сільському господарстві в розрахунку на 1 працівника, га

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Розглянемо детальніше вплив показника землезабезпеченості сільськогосподарських підприємств на основні показників ефективності сільськогосподарського виробництва (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Групування середніх і великих сільськогосподарських підприємств за рівнем землезабезпеченості в 2018 р., га с.-г. угідь на 1 працівника

Групи за землезабезпеченістю, га с.-г. угідь на 1 працівника	Кількість господарств у групі	Середній розмір 1 господарства, га с.-г. угідь	На 1 працівника				Рівень рентабельності, %
			середньомісячна оплата праці, грн	продуктивність праці, тис. грн	дохід, тис. грн	прибуток, тис. грн	
до 5	1282	5	7189	564	895	-13	-1,4
6-10	1165	29	5514	300	340	12	3,6
11-20	1543	57	4457	254	417	25	6,5
21-50	2069	393	5580	211	528	38	7,7
51-100	1100	5237	6101	277	865	163	23,1
101-150	373	16690	6367	420	1536	337	28,1
більше 150	448	9566	6224	777	2871	654	29,5
У середньому по Україні	7980	2157	6086	346	1068	199	22,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Наведені розрахунки в табл. 2.8 свідчать, що із підвищенням рівня землезабезпеченості зростає продуктивність праці, рентабельність виробничо-господарської діяльності, величина доходу та прибутку в розрахунку на 1 працівника та середньомісячна оплата праці, за винятком суб'єктів господарювання першої групи.

Зазначимо, що господарства корпоративного сектору аграрної економіки 6-7 груп можна охарактеризувати як висококонцентровані, які мають значний земельний банк і можливість обробляти сільськогосподарські угіддя сучасними широкозахватними агрегатами в поєднанні з потужними тракторами. Обслуговування такої техніки можуть виконувати висококваліфіковані механізатори, вартість послуг яких постійно зростає.

Із підвищенням рівня землезабезпеченості змінюються і пріоритети виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Так, у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки першої групи (з чисельністю до 5 осіб) орієнтуються на виробництво продукції тваринництва, переважно птахівництва та свинарства (додаток К.4). У галузі рослинництва досліджувані сільськогосподарські підприємства займаються виробництвом переважно трудоємкої продукції – картоплі, овочів, ягід.

Результати групування переконують, що сільськогосподарські підприємства 1–3 груп у структурі доходів від реалізації продукції рослинництва мають значну частку плодів, овочів і картоплі, що є свідченням того, що дані суб'єкти господарювання мають в достатній кількості трудові ресурси для вирощування трудоємких сільськогосподарських культур.

Із зростанням рівня землезабезпеченості спостерігається суттєва зміна структури доходів від реалізації сільськогосподарської продукції. Так, сільськогосподарські підприємства 6-7 груп орієнтуються тільки на вирощування зернових культур і соняшнику, які потребують мінімальних затрат праці.

Узагальнюючий висновок полягає в тому, що на сільському ринку праці України загалом і регіонів, зокрема, швидко змінюються умови пошуку сфери зайнятості та використання робочої сили, її правовий статус і соціальна захищеність, а саме: стандартна зайнятість населення у працездатному віці (зайнятість у державних підприємствах і установах, нормований робочий день, гарантована оплата праці й щорічна відпустка тощо) перемістилася до зайнятості переважно у приватному секторі, яка поєднується із нестандартною, а також із використанням різних форм вторинної і навіть третинної зайнятості чи зайнятості економічно активного населення у неформальному секторі; періодичне, переважно під впливом аграрних і фінансово-економічних криз, погіршення економічного стану сільського населення супроводжувалося розширенням масштабів бідності на селі, появою групи знедолених осіб і зростанням маргінального прошарку серед сільських жителів, які перебуваючи у статусі безробітного (формальному чи фактичному – понад 12 міс.) втратили будь-який інтерес шукати роботу; обвальне зменшення зайнятості сільського населення у тих сільських районах, на базі яких формувалися земельні банки агрохолдингів; згортання зайнятості у соціальній сфері села як наслідок впливу низки негативних трендів: зменшення чисельності сільського населення, закриття великої кількості об'єктів соціального призначення, скорочення контингенту споживачів соціальних послуг та ін.; поширення тіньової зайнятості серед сільського населення як вимушеної його реакції на правову невпорядкованість трудових відносин на ринку праці та гострої необхідності знайти форму реалізації власного трудового потенціалу з метою задоволення як індивідуальних потреб, так і запитів членів сімей; поглиблення розшарування (фінансової та майнової нерівності) між прошарками сільських жителів, що постійно підживлюється внаслідок помітного змен-

шення зайнятості економічно активного населення та його переходу в сектор неформальної зайнятості тощо.

2.3. Соціально-економічні умови відтворення людського капіталу сільських територій

Людський капітал відносно до сільських територій розглядається як фактор відтворювального розвитку економіки та необхідною умовою покращення стану соціально-економічного середовища. Окрім того, він є структурним компонентом цієї сфери, здебільшого надаючи їй якісних характеристик. У сучасних умовах людський капітал нами ідентифіковано як ресурс стратегічного плану дій з виведення територій із депресивного стану. У свою чергу якісні та параметральні кількісні їх характеристики, визначаються комплексом проблем розвитку сільських територій, актуалізуються в інших суміжних сферах функціонування. У цьому плані діалектична єдність як ознака системної взаємодії двох елементів – людського капіталу та соціально-економічної сфери сільських територій, розглядається як незаперечна.

Сталий розвиток сільських територій, як цілеспрямований процес довготривалого (безперервного) розвитку зі збереженням цієї здатності в майбутньому, є якісним і необхідним градієнтом розвитку в економічній, екологічній та соціальній сферах життєдіяльності. Саме він передбачає не лише економічне зростання, а й підвищення якості людського капіталу сільських територій, представлений потенціалом знань, професійних навичок і умінь жителів села [177].

Для сільських територій України нині настав багаторічний період несприятливих демографічних змін (додаток К.5). Необхідно зазначити, що зменшення чисельності сільського населення відображає як закономірний процес урбанізації, так і надлишковий відтік молоді, кваліфікованих кадрів у міста через відсутність місця прикладання своєї праці, належний розвиток соціальної інфраструктури села, низький рівень доступності медичних послуг тощо. У містах склалися кращі умови та можливості для таких соціальних переміщень, як отримання професійної освіти і вибір робочого місця. Однак, маючи найкращі умови для життя і роботи, місто висуває і вищі вимоги до селян.

Розрахунки, наведені в додатку К.5, свідчать, що упродовж 2000–2018 рр. спостерігаються дві тенденції, які характеризують народженність у сільській місцевості: 2000–2012 рр. – зростання, пояснюється наявністю осіб у репроподуктивному віці в сільських населених пунктах, 2013 р. – по нинішній час – зниження, що зумовлено в першу чергу міграцією молоді через об'єктивні та суб'єктивні несприятливі обставини, розглянуті в попередніх підрозділах дисертаційного дослідження. При цьому спостерігається однакове значення народжуваності на 1000 осіб наявного населення.

Зазначимо, що спостерігається негативна тенденція зниження смертності сільського населення протягом досліджуваного періоду на 26%, у розрахунку на 1000 осіб наявного населення лише на 7%, що є свідченням збереженням стійких темпів смертності та відповідно чисельності сільського населення. Отже, рівень смертності за аналізований період суттєво перевищує рівень народжуваності як у цілому, так і в розрахунку на 1000 осіб постійного населення, що сприяє формуванню природного зниження сільського населення. Вважаємо, що на формування такої ситуації суттєво впливають насамперед економічні чинники.

Незважаючи на певні соціально-економічні зміни в сільському соціумі збереглася традиція багатодітності в сільському домогосподарстві, яке характеризується впливом на їх специфіку релігійних і етнічних традицій, що позитивно відображається на показникові народжуваності сільських жінок порівняно із середнім значенням по країні (рис. 2.14).

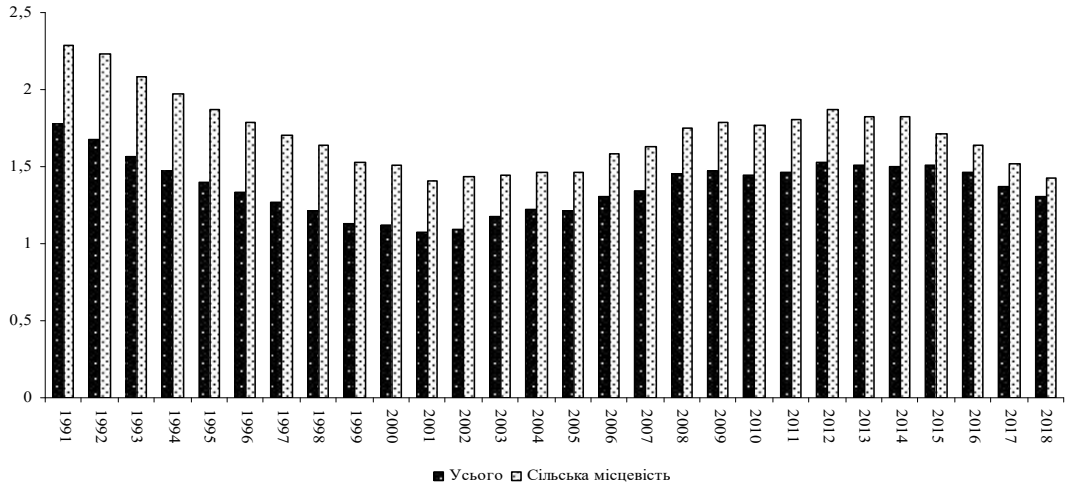

Рис. 2.14. **Динаміка коефіцієнта народжуваності по країні та в сільській місцевості**
Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

За даними рис. 2.14 можна виокремити період стрімкого зниження народжуваності (1991–2001 рр.), що пояснюється у першу чергу економічною кризою в Україні та відсут-

ності заходів державної підтримки, спрямованих на стимулювання народжуваності; упродовж 2002–2012 рр. спостережено тенденцію підвищення коефіцієнта народжуваності, що зумовлено передусім підвищенням рівня життя населення та стимулюванням народжуваності на рівні держави у вигляді доплати за кожну народжену дитину; 2013 р. і по нинішній час – зниження народжуваності, внаслідок погіршення економічної ситуації в країні, зовнішньою міграцію населення в репродуктивному віці та недостатнього фінансування програм державної підтримки народжуваності в Україні.

Очевидно, що підвищення ролі доходів жіночої статі в структурі матеріального забезпечення сільського домогосподарства призводить до зменшення кількості жінок, які народили дітей у найбільш репродуктивному віці, тобто до 40 років (додаток К.6). Причиною такої ситуації є вплив не тільки структурних факторів, а саме скорочення кількості жінок дітородного віку, а й поведінкових, що виявляється у зниженні потреби в дітях. Конкуренція потреб жінок у професійній освіті, успішній кар'єрі, саморозвитку, подорожах, відпочинку, розвагах переміщує потребу родини мати кількох дітей на останні місця у структурі сімейних цінностей [178]. Зазначимо, що потенціал і резерви зростання народжуваності в сільських домогосподарствах, де зберігається традиційна демографічна культура, вища ніж у міських. Перш за все, це пов'язано з більш високою потребою сільських сімей у дітях, як у робочій силі.

Динамічні процеси в суспільно-політичному житті країни призводять до значних змін у структурі функціональних і рольових установках сім'ї, які відбуваються латентно, але постійно і стабільно. Як зазначають науковці, нині настала епоха нуклеарної малодітної дітоцентричної родини, яка є певною нормативною моделлю, прийнятою в сучасному суспільстві, і виступає як соціальний орієнтир, як специфічний сценарій для реалізації життєвих стратегій нових поколінь [179].

Подібні тенденції в суспільстві сформовані насамперед під впливом економічних чинників, оскільки складна економічна ситуація на селі негативно позначається на кількості сільських домогосподарств, які мають дітей. Встановлено, що упродовж 2010–2018 рр. кількості сільських домогосподарств із дітьми зменшилася на 12 %, а це є свідченням того, що в найближчий перспективі посиляться негативні тенденції відтворення людського капіталу сільських територій (додаток К.7).

Табличні дані додатку К.7свідчать, що за період дослідження зросла частка домогосподарств з дітьми до 13 років у структурі сільських домогосподарств, які мають дітей. Ця обставина свідчить про необхідність розробки плану розвитку дошкільних і шкільних закладів, забезпечення закладів охорони здоров'я, які розташовані в сільських населених пунктах, лікарями-педіатрами.

Розрахунки які наведені у додатку К.7 підтверджують наявність досить високої частки сільських домогосподарств з однією дитиною, що не забезпечує навіть простого відтворення людського капіталу. Підтримуємо думку вчених, які вважають, що «збільшення числа дітей в сім'ї ставиться в залежність від матеріального благополуччя, а не навпаки. Отже, в саме поняття життєвого благополуччя не входить сім'я з декількома дітьми» [180]. Прихильники такої парадигми зниження народжуваності вважають, що процес її трансформації посилився під впливом ринкових реформ. Саме в цей період, як підкреслюють вчені, почалася криза сім'ї внаслідок деформації її головної функції – відтворювальної [138]. Отже, від розширеного відтворення сімейного соціуму сільські родини перейшли до відтворення звуженого типу.

З розвитком економіки, що базується на знаннях, вимоги до якісних характеристик людського капіталу дітей постійно збільшуються, тобто батьки повинні все більшою мірою скорочувати «власне споживання (включаючи вільний час) ..., щоб збільшувати час і ресурси на догляд за дітьми, на їх освіту, підготовку і здоров'я» [181].

На наше переконання, витрати на розвиток дитини залежатимуть від кількох важливих обставин. По-перше, це рівень освіти жінки: чим вище освітній людський капітал матері, тим вищими будуть витрати, пов'язані з народженням дитини. По-друге, внаслідок заміщення оплачуваного робочого часу неоплачуваним часом по догляду за дитиною сім'я недоодержує дохід у вигляді заробітної плати жінки, і чим вища його величина, тим вища буде вартість народженої дитини. По-третє, особи більш старшого віку володіють значним житєвим досвідом, що виражається в ціні людського капіталу і безпосередньо впливає на вартість дитини. Цей фактор стає все дедалі більш значущим, що в нинішніх умовах, коли збільшується вік не тільки вступу в шлюб, але і народження дитини. По-четверте, ціна дитини визначається і черговістю її народження, адже «додаткова дитина зменшує корисність, отриману батьками від кожної окремої дитини» [181]. Свідченням цього, є підви-

щення витрат сільського домогосподарства з появою подальшої за рахунком дитини. Так, сукупні витрати сільських домогосподарств із чотирма дітьми і більше на 30,3% вищі, ніж у домогосподарствах, які мають одну дитину (додаток К.8). Табличні дані додатку К.8 свідчать про зростання сімейного бюджету, спостерігається по всіх статтях витрат, за винятком статті «Витрати на освітні послуги». Нині діти з багатодітніх родин користуються певними соціальними пільгами при вступі до середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, що суттєво скорочує витрати на освіту. Як свідчить результати спостережень за функціонуванням багатодітних сільських родин, вони в незначній мірі приділяють увагу вирішенню проблемі отриманню їхніми дітьми вищої освіти.

Встановлено, що основною статтею витрат сільських домогосподарств не залежно від кількості дітей є «витрати на придбання продуктів харчування та безалкогольних напоїв». Така ситуація доводить, що левова частка доходів сільського домогосподарства витрачається на задоволення первинних потреб у їжі. Такі доходи характеризуються тенденцією до зростання, що свідчить про зниження можливостей задовольняти інші види потреб.

Варто наголосити, що на вирішення питань бідності має бути зорієнтована соціальна політика держави та дії Уряду України, що передбачає заходи по соціальному захисту сімей, в яких народжуються діти. Відповідно до Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Зазначимо, що чинним законодавством передбачено, що кожна родина, в якій народилася дитина, має право отримати державну допомогу.

Перш за все слід зазначити, що Законом України «Про державну допомогу сім’ям з дітьми» встановлено гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей [182].

Відповідно до цього Закону призначається такий вид державної допомоги сім'ям з дітьми як, зокрема, допомога при народженні дитини. Умови призначення і виплати допомоги при народженні дитини визначено Порядком призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми, який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1751 (із змінами та доповненнями) [183].

Відповідно до положень цього Порядку допомога при народженні дитини надається одному з батьків дитини, опікуну, які постійно проживають разом з дитиною, з метою

створення належних умов для її повноцінного утримання та виховання. Відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»: дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше; багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує [184].

Як свідчать дані проведеного дослідження, із збільшенням кількості дітей у сільському домогосподарстві посилюється роль соціальної допомоги, як джерела формування сукупних ресурсів, що особливо чітко проявляється в багатодітних сімях (додаток К.9). Результати групування сільських домогосподарств за величиною соціальної допомоги свідчать, що її розмір майже дорівнює заробітній платі працюючих членів. За наведеними результатами можна зробити висновок про те, що в Україні не реалізується принцип економічно розвинутих країн світу, коли кількість дітей у домогосподарстві відображає рівень матеріального достатку родини.

Демографічна криза в сільських територій, зумовлена в першу чергу економічними чинниками спричинила появу певної кількості сільських населених пунктів, які знаходяться на межі зникнення або ж мають перспективи щодо зникнення і характеризуються відсутністю народжених, дітей віком 0–5 років та природним зниження (перевищення кількості померлих над народженими).

Так, упродовж аналізованого періоду збільшилася кількість сіл, в яких не було народжених і становило в 2014 р. – 4097 одиниць (рис. 2.15). Дана обставина викликана в першу чергу зміною кількості сільських жителів, зокрема жінок в репродуктивному віці.

Зазначимо, що з 1996 р. зменшується кількість сільських населених пунктів, у яких показник смертності вищий порівняно з народжуваністю. Їх кількість у 2014 р. була суттєво вищою від відповідного показника 1991 року, що є свідченням і демографічної кризи, що супроводжується природним та міграційним скороченням працездатного населення й соціальної інфраструктури, зокрема охорони здоров'я та освіти.

Рис. 2.15. **Динаміка сільських населених пунктів, в яких не було народжених, дітей віком 0-5 років та кількість померлих перевищує кількість народжених**

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Дані рис. 2.15 свідчать про збільшення кількості сільських населених пунктів, у яких немає дітей віком 0–5 років, що є свідченням відсутності подальших перспектив подальшого розвитку, тому їх з впевненістю можна віднести до неперспективних.

Скорочення смертності населення повинно стати пріоритетним напрямом соціальної політики, оскільки високий рівень незворотних втрат формує ризики зниження демографічного і трудового потенціалу нації. Водночас показник смертності населення в сільській місцевості залишається неприпустимо високим.

Важливим індикатором, який впливає на відтворення людського капіталу сільських територій, є перевищення кількості померлих жінок порівняно з чоловіками. Так, протягом 1991–2018 рр. наявна диспропорція у смертності в сільській місцевості залежно від статевих ознак (рис. 2.16).

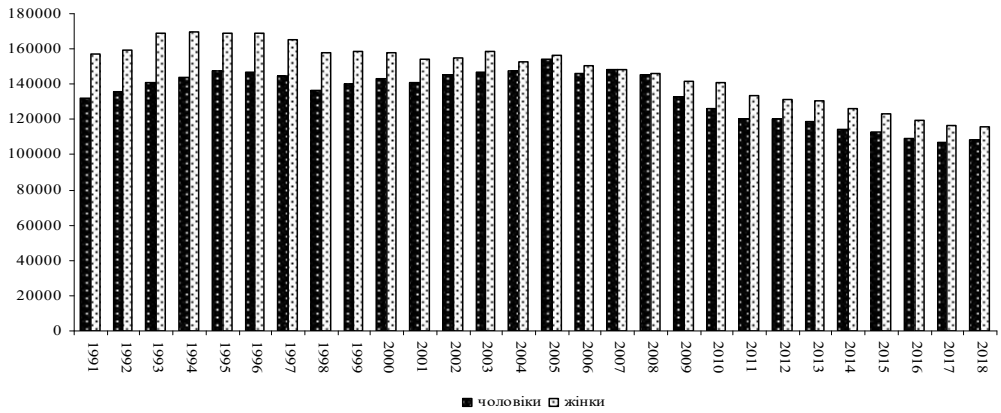

Рис. 2.16. **Динаміка смертності чоловіків і жінок, які проживають в сільській місцевості,** чол.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Таке негативне явище пояснюється посиленням фізичного навантаження на жінок у веденні домашнього господарства, а також у місцях постійної зайнятості.

На нашу думку, першопричиною такого становища є нерозвиненість мережі закладів охорони здоров'я в сільській місцевості, а також недотримання періодичності проведення профілактичних медичних оглядів для жителів сільських територій.

Встановлено, що упродовж 2005-2018 рр. рівень смертності сільського населення був суттєво вищим ніж у цілому по країні (рис. 2.17). Така ситуація зумовлена, насамперед, низьким життєвим рівнем сільських домогосподарств, нерозвиненістю мережі та слабким матеріально-технічним оснащенням закладів сільської медицини.

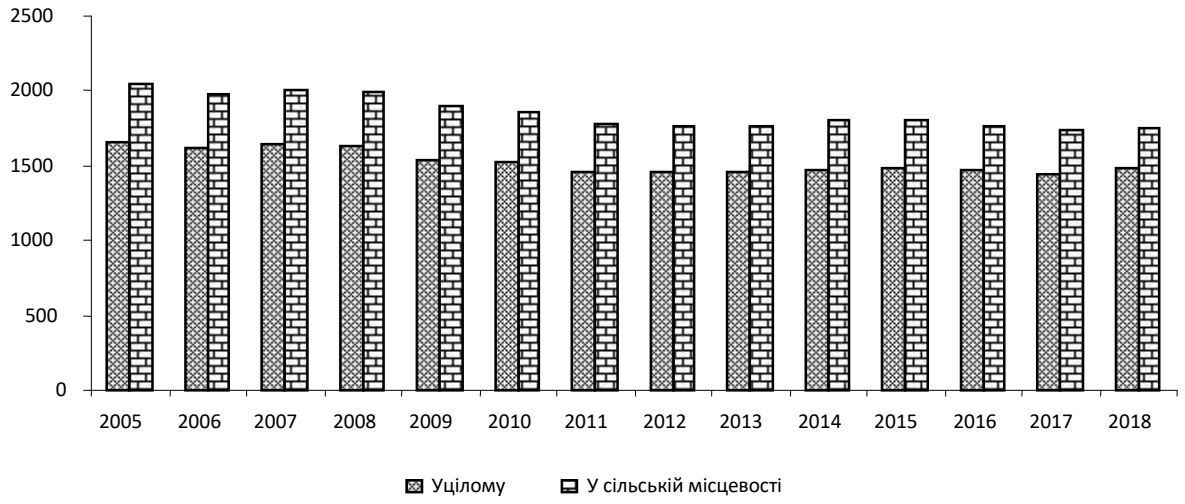

Рис. 2.17.**Динаміка коефіцієнта смертності по Україні та в сільській місцевості**

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Розглянемо інфраструктурне забезпечення процесу відтворення людського капіталу сільських територій країни. Станом на 1 січня 2014 р. 9741 сільський населений пункт не мав закладів охорони здоров'я, переважна більшість із них це села із населенням до 99 осіб (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Розподіл сільських населених пунктів, що не мають лікувальних закладів, за відстанню до найближчих населених пунктів, де такі заклади функціонують, на 1 січня 2014 р., од.

Показник	Усі населені пункти	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Сільські населені пункти, що не мають лікувальних закладів	9741	4502	2083	1850	621	404	212	69
Найближчий знаходиться на відстані								

Продовження таблиці 2.9

- 3 км	2254	736	476	488	237	172	109	36
3 – 5 км	2831	1244	636	586	187	113	48	17
5 – 10 км	2902	1623	587	479	124	50	30	9
10 км –	1754	899	384	297	73	69	25	7

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

При цьому найближчі медичні заклади розміщуються на відставанні до 10 км від села, що за невчасного отримання невідкладної медичної допомоги може призвести до летальних випадків. До того ж більшість транспортних засобів невідкладної медичної допомоги належно не обладнані для надання якісної медичної допомоги.

Як свідчать результати опитування сільського населення щодо якісної медичної допомоги, основною причиною неотримання необхідних ліків, медичних обстежень та лікування в стаціонарних умовах є їх висока вартість (додаток К.10). Отже, за період 2010–2018 рр. отримання лікувальних препаратів, як основи проведення кваліфікованого лікування, було недоступним у першу чергу через високу вартість.

Серед осіб, які перебували на стаціонарному лікуванні, 93% брали з собою медикаменти, 77% – їжу, 65% – постільну білизну. Частка осіб, які не мали із собою нічого з перерахованого, становила лише 3%. Окрім того, як свідчать результати обстежень сільського населення, однією із причин слід назвати неотримання якісних медичних процедур через відсутність відповідного фахівця.

Рівень витрат на охорону здоров’я в сільських домогосподарствах зростає пропорційно кількості дітей, за винятком сільських домогосподарств, які мають три та більше чотирьох підлітків.

Нині у структурі витрат на охорону здоров’я більшості сільських домогосподарств високою є частка вартості придбаної фармацевтичної продукції (табл. 2.10). Очевидно, що рівень витрат на фармацевтичну продукцію в багатодітних родинах є дещо нижчим, ніж малодітних, що пояснюється передусім їх високою вартістю та недостатньою можливістю задовольнити потреби родини в повному обсязі у цьому виді продукції.

Згідно з чинними нормативними документами сільська амбулаторія має бути забезпечена лікарями загальної практики сімейної медицини із розрахунку 1200 осіб на одного

лікаря з радіусом обслуговування 5–7 км у сільській місцевості (в містах відповідно 1500 осіб і 2–2,5 км) [185–188].

Таблиця 2.10

Групування сільських домогосподарств з дітьми та без них за рівнем витрат на охорону здоров'я за 2018 р., грн.

Показник	Охорона здоров'я – всього	У тому числі			
		фармацевтична продукція	інші медичні товари	медичні прилади та обладнання	медичні послуги
Сім'я без дітей	3464	1934	18	75	60
Сім'я з однією дитиною	4416	2301	19	134	107
Сім'я із двома дітьми	4803	1954	17	29	98
Сім'я із трьома дітьми	3257	1706	30	12	94
Сім'я із чотирма дітьми	6514	1651	11	486	358
Сім'я із дітьми більше чотирьох	4389	2084	28	0	63
Сільські домогосподарства – усі	3823	2016	18	84	75
Домогосподарства з дітьми	4501	2171	18	100	105

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

За даними Державної служби статистики України, заклади охорони здоров'я сконцентровані в сільських населених пунктах із чисельністю жителів понад 500 осіб (додаток Л.1). Відповідно до положень нормативно-правових актів, розміщення їх регламентовано залежно від концентрації населення. Однак при цьому не враховується стан доріг, який безпосередньо впливає на час транспортування хворого до медичного закладу тощо. Отже, нині більшість сільських поселень не охоплені повноцінно системою охорони здоров'я та можливістю отримати послуги з охорони здоров'я якісно та вчасно.

За даними Мінрегіону України, сьогодні у близько 3 тис. сіл і селищ наявні 4 тис. амбулаторій та 12 700 ФАПів. Однак стан їх утримання незадовільний, тому що лише у 28% цих закладів є водозабезпечення, третина з яких – колодязі, у 18% є санвузли. Саме в таких сільських пунктах лікарі мають бажання працювати з причини того, що медицина фінансується за залишковим принципом, у сільських амбулаторіях та ФАПах відсутні належні умови для роботи медпрацівників. На сьогодні ФАПи перетворилися на проміжний пункт, через який пацієнта транспортують у лікувальні заклади, які знаходяться в районому чи обласному центрі, де створено відвідні умови для лікування та діагностики хвороби. Саме це

дає підстави для висновку про те, що ФАПи не спроможні виконувати функцію первинної ланки медицини у повному обсязі внаслідок низки суб'єктивних та об'єктивних причин.

Для порівняння, у світі первинна ланка в сільській місцевості ефективно працює і задовольняє на місці до 80% медичних звернень. У країнах ЄС співвідношення звернень пацієнтів на первинний та інші рівні медицини кардинально протилежне і становить 70% звернень на первинну ланку 30% – на вторинну. В Україні статистика невтішна: 80% пацієнтів отримують допомогу на другому або третьому рівнях медичного обслуговування, оминаючи первинну ланку – амбулаторії та сімейних лікарів [189].

У рамках реформи сільської медицини Мінрегіон розробив типові проєкти сучасних медичних амбулаторій для створення спроможних мереж первинної медичної допомоги у сільській місцевості. Так, у селах Старі Петрівці та Ясногородка Київської області було відкрито сучасні амбулаторії сімейної медицини, які обладнано усім необхідним з урахуванням потреб людей з обмеженими можливостями [190]. Завдяки сучасному обладнанню в лабораторіях є можливість зробити необхідні для встановлення діагнозу аналізи.

Очевидно, що з децентралізацією в Україні формується нова модель сільського розвитку із модернізованими системою управління та економічними відносинами. Свідченням цього є розвиток сільської медицини в Узинській об'єднаній територіальній громаді Київської області. Протягом 2019 р. проведено капітальний ремонт з елементами енергозбереження (утеплення фасаду), облаштування прилеглої території, пандусу згідно з ДБН стаціонарного відділення КНП «Узинська МЛ» УМР по вул.Калинова, 52 на загальну суму 1 496 256 грн із співфінансуванням з місцевого бюджету – 299 250 грн; проведено поточний ремонт автоклавної, харчоблоку, ремонт покрівлі стаціонарного відділення, зубопротезної лабораторії; придбано медичного обладнання на суму 87 644 грн; розпочато будівництво амбулаторії первинно-медичної допомоги в с. Іванівка на загальну суму 8400,00 тис. грн із співфінансуванням з місцевого бюджету – 840,0 тис. грн.

Для обладнання робочих місць лікарів: придбано 17 комп'ютерів на суму 126 929 грн; виконано роботи по проведенню інтернету в стаціонарному відділенні та кабінетах поліклініки (для підключення до електронної системи охорони здоров'я) на суму 24 459 грн; організовано навчання лікарів з користування медичною інформаційною системою Helsi на суму

35 100 грн; забезпечено препаратами інсуліну хворих на цукровий діабет на загальну суму 660979,73 грн, з них: медична субвенція – 542300,0 грн, кошти міської ради – 118679,73 грн.

Інша важлива складова соціальних послуг для сільського населення – це дошкільна підготовка дітей. Результати досліджень показали, що важливою перешкодою щодо перспектив розвитку сільських населених пунктів є неналежне їх забезпечення дошкільними і шкільними навчальними закладами. За даними Державної служби статистики України, 17 813 сільських населених пунктів не мають дитячих дошкільних навчальних закладів, переважно у сільських населених пунктах з чисельністю до 199 осіб (табл. 2.11). Отже, догляд за малолітніми дітьми повністю покладається на одного із дорослих членів сільського домогосподарства. Крім того, як свідчать результати обстежень сільських домогосподарств, якість підготовки дітей до школи суттєво нижча порівняно з дитячими садками.

Таблиця 2.11

Розподіл сільських населених пунктів, які не мають дитячих дошкільних навчальних закладів і шкіл, за відстанями до найближчих населених пунктів, де такі заклади функціонуть, станом на 1 січня 2014 р.

Показник	Усі населені пункти, од.	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Сільські населені пункти, які не мають								
- дитячих дошкільних навчальних закладів	17813	4681	2797	3764	2313	2265	1468	525
найближчий знаходиться на								
відстані								
- 3 км	2510	476	392	488	406	367	275	106
3 – 5 км	4394	1033	709	1021	582	577	346	126
5 – 10 км	6399	1811	1008	1373	807	739	480	181
10 км -	4510	1361	688	882	518	582	367	112
- шкіл	15008	4677	2774	3575	1877	1434	554	117
найближча знаходиться на								
відстані								
- 3 км	2919	616	514	659	465	371	224	70
3 – 5 км	4539	1267	836	1172	574	496	169	25
5 – 10 км	5519	1951	1029	1344	640	411	128	16
10 км -	2031	843	395	400	198	156	33	6

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Окрім того, батьки малолітніх дітей не розглядають варіанти підвезення їх у дошкільні навчальні заклади, що знаходиться в інших сільських населених пунктах, передусім через брак часу. Це дає підстави для висновку про відсутність передумов у дітей щодо підвищення їхньої готовності навчатися в школі.

Станом на 1 січня 2014 р. у 15 008 селах немає школи, в переважній більшості з чисельністю населення до 199 осіб. Найближчі шкільні навчальні заклади розміщені на відстані 10 км. Нині з реалізацією Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 16.01.2003р. № 31, питання підвезення дітей практично вирішено. Проте, враховуючи стан дорожнього сполучення між населеними пунктами, особливо в зимовий період, зростає ймовірність невідвідування шкільних занять дітьми. Фінансування цієї програми передбачено за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів, а також інших джерел, не незаборонених законодавством [191].

Відповідно до Державного бюджету України на 2015 р. на придбання шкільних автобусів для перевезення дітей, що проживають у сільській місцевості, адміністративно-територіальними одиницям було заплановано 42 млн грн. Державним бюджетом на 2016 р. видатки на зазначені цілі для відповідних адміністративно-територіальних одиниць не передбачалися. За даними статистики на початок 2015/2016 навчального року програмою «Шкільний автобус» організовано підвезення 233950 дітей міських поселень та сільської місцевості, які проживають на відстані більше 3 км від школи, із загальної їхньої кількості 305 783 особи.

В умовах децентралізації рішення про відкриття та закриття шкіл приймає громада, з урахуванням можливостей їх фінансувати та потреб у наданні ними освітніх послуг на території об’єднаної громади. Відповідно оптимізація шкільної мережі тільки частково є ініціативою центрального уряду – кожна громада може відмовитися від закриття навіть найменших шкіл [192]. Утім, ряд стимулює оптимізацію через нову формулу освітньої субвенції, яка передбачає більше коштів для шкіл із достатньо заповненими класами.

Оптимізація шкільної мережі можлива шляхом закриття недостатньо укомплектованих шкіл з організацією підвезення дітей до інших найближчих шкіл. Громади можуть також створювати опорні школи (зазвичай велика школа в адміністративному центрі громади), після закриття недостатньо укомплектованих шкіл. Зазначимо, що опорні школи – це заклади загальної середньої освіти, які мають вищий юридичний статус і більше повноважень, ніж звичайні школи.

Забезпечення навчального процесу в опорних школах відбувається як з державного бюджету, так і за кошти місцевих громад, які можуть залучати грантові кошти на ті чи інші

потреби, в тому числі для освітніх закладів. Для забезпечення доступу до школи для всіх учнів громади мають організовувати підвезення шкільними автобусами учнів і викладачів, які територіально живуть далеко від опорної школи. Початкові школи сусідніх сіл, отримують статус філій опорної школи, а керівництво ними здійснює директор опорної школи. Такі школи почали організовувати ще у 2016 р., а після прийняття у 2017 р. Закону України «Про освіту» станом на 1 травня 2018 р. в Україні створено 519 опорних шкіл. Очевидно, що концентрація ресурсів і найкращих учителів в одному місці спрощує доступ до якісної освіти для сільських дітей.

Однак підвезення учнів шкільними автобусами, яке внаслідок децентралізації та створення опорних шкіл стає дедалі більш поширеним, викликає побоювання у деяких батьків, через можливе погіршення результатів навчання, оскільки учням доводиться витрачати більше часу на дорогу і менше на виконання домашніх завдань. Крім того, низька інвестиційна спроможність місцевої влади може призвести до випадків, коли автобусів не вистачатиме або ж у бюджеті громади не вистачить коштів на пальне тощо. Проте можна навести багато позитивних прикладів розвитку дошкільних і шкільних навчальних закладів. Так в Узинській міській ОТГ функціонують 13 закладів освіти, з яких 4 загальноосвітні школи (ЗОШ), 6 навчально-виховних комплексів (НВК), 3 заклади дошкільної освіти (ЗДО).

У закладах освіти Узинської ОТГ інклюзивна мережа охоплює дітей: з особливими освітніми потребами, які отримують освітні послуги – 35 учнів; з інвалідністю, що навчаються в закладах дошкільної – 1 учень, у закладах загальної середньої освіти – 35 учнів. Кількість дітей, охоплених: освітою в інклюзивних класах – 25; інклюзивною освітою в закладах дошкільної освіти – 6. Мережа інклюзивних класів, створених в Узинській ОТГ у 2019 році налічує 16. Кількість інклюзивних груп в закладах дошкільної освіти – 4.

Важливим чинником, який впливає на якість людського капіталу, є наявність у сільських населених пунктах закладів культури і дозвілля. Лише близько чверті українців (27%) вважають, що для дітей їхнього населеного пункту достатньо можливостей з метою творчого та мистецького розвитку. При цьому мешканці великих міст позитивно п’ятикратно оцінюють ці можливості, ніж сільські жителі. Про це свідчать результати всеукраїнського опитування [193].

За даними Державної служби статистики України, вони сконцентровані в сільських населених пунктах з чисельністю населення понад 300 осіб і більше (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Групування будинків культури, закладів освіти залежно від чисельності жителів у сільських населених пунктах

Вид об'єкт	Одиниця виміру	Усі населені пункти	У тому числі зі чисельністю жителів						
			-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Будинки культури	Од.	15290	76	403	1575	1859	3356	4589	3432
	%	100,0	0,5	2,6	10,3	12,2	21,9	30,0	22,4
Бібліотеки	Од.	13931	14	105	775	1390	3204	4745	3698
	%	100,0	0,1	0,8	5,6	10,0	23,0	34,1	26,5
Кіноустановки	Од.	401	1	2	4	13	46	129	206
	%	100,0	0,2	0,5	1,0	3,2	11,5	32,2	51,4

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

У ході децентралізації повноваження з утримання цих установ покладено на плечі об'єднаних громад, але жодних механізмів державної підтримки в цьому напрямі не було передбачено. Водночас громади не мають права самостійно виключати будинки культури та сільські клуби з базової мережі закладів культури без погодження з Міністерством культури України. Якщо ОТГ не отримують згоди міністерства, вони будуть змушені хоча б формально утримувати заклади, які при цьому можуть навіть не функціонувати.

Крім того, галузь культури завжди фінансувалася за «залишковим принципом» і на сьогодні фінансові ресурси виділяються на вирішення нагальних проблем громад. Субвенції, що отримали громади в процесі реформи, були спрямовані на ремонт дорожнього покриття, оновлення комунальної техніки, водопостачання, благоустрій.

Як наслідок, менш фінансово спроможні громади не мають можливості утримувати культурні заклади та пропонувати сільському населенню якісні культурні послуги. У результаті може виникнути ситуація, за якої депресивні території залишаться взагалі без культурних закладів, культурно-мистецьких програм і проєктів.

Ще однією нагальною проблемою, з якою стикаються села, селища та невеликі міста, є дефіцит кадрів. Низька заробітна плата й відсутність професійних перспектив у сільській місцевості не сприяє залученню фахівців до роботи у сфері культури.

Однак, на відміну від інших об'єднаних територіальних громад, Узинській ОТГ вдалося зберегти кадровий склад працівників культури відповідних закладів. Станом на

01.10.2019 р. в ОТГ діє 12 клубних установ, 13 бібліотек, відділ організаційно-масової роботи КУ «Центр розвитку дітей та молоді» та мистецький навчальний заклад «Дитяча школа мистецтв», на базі закладів культури функціонують 10 аматорських колективів, і територіальна громада фінансово підтримує.

В Україні діють чинні нормативи 1998 року, які передбачають, що на території кожної сільської, селищної, міської ради має функціонувати щонайменше один (базовий) клубний заклад. Однак, крім клубних закладів ОТГ мають утримувати також і мережу бібліотек. Проте такий підхід не враховує ані демографічних змін, що відбулися в Україні протягом останніх двадцяти років, ані об'єднання громад відповідно до реформи децентралізації. Трапляються ситуації, коли у невеликому селі велике приміщення будинку культури майже не використовується. І навпаки, є будинки культури, де постійно проводяться заходи за участі всієї громади. У цій ситуації доцільно провести аналіз потреб сільських жителів у культурних послугах та розробити стратегічний план розвитку культурної мережі громади.

Одним з основних чинників, який впливає на процес відтворення людського капіталу сільських територій, є рівень сукупних доходів сільських домогосподарств. За даними Державної служби статистики України, в 2018 р. частка бідних серед сільських домогосподарств становила 32% (межа бідності – 2621 грн у середньому на одну особу в місяць). Дані опитування Київської області про оцінку матеріального становища, проведені автором дисертаційного дослідження свідчать про погіршення становища їх сімей. Так, 65,4% респондентів оцінюють його як середнє; добре – 18,2%; дуже добре – 1,6%; погане – 10,4%; дуже погане – 1,6%; важко відповісти – 2,8%.

Середньомісячні сукупні ресурси одного сільського домогосподарства становили 9455 грн у 2018 р. і збільшилися порівняно з 2017 р. у сільській місцевості на 17%. У структурі ресурсів сільських домогосподарств частка доходів від зайнятості у 2018 р. становила 47%, що на 4 в.п. більше ніж у 2017 р. Традиційно вагомим для цієї групи домогосподарств було таке джерело ресурсів, як доходи від особистого підсобного господарства, які формували 17% усіх їхніх надходжень (на 1,3 в.п. менше ніж у 2017 р.). Суттєвим джерелом ресурсів залишалися пенсії, стипендії та соціальні допомоги, надані готівковими коштами, частка яких майже не змінилася і становила п'яту частину.

Найбільшу частку в структурі сукупних витрат сільських домогосподарств займають витрати на харчування (50,7%) та на придбання палива (13,5%). При цьому витрати на охорону здоров’я становлять 4,3%, культурні заходи і відпочинок – 0,8% сукупних витрат сільських домогосподарств. Така структура споживчих витрат сільської родини дає підстави для висновку про відсутність дієвих інструментів щодо створення умов щодо відтворення людського капіталу. Підтвердженням цього є результати опитування сільського населення, які свідчать, що в цілому задоволені своїм життям 19,2%; скоріше так – 29%; скоріше ні – 24%; зовсім не задоволені – 7,6%; важко відповісти 20,3%.

Найбільше респондентів – жителів сільських населених пунктів турбує інше – 19,8%; нестача грошей для забезпечення нормальної життєдіяльності – 17,6%; відсутність доріг – 10,3%; невпевненість у завтрашньому дні – 10%; забруднення навколишнього природного середовища – 7,9%; проблеми зі здоров'ям – 7,3%; неможливість працевлаштуватися – 6,2%; відсутність необхідної медичної допомоги – 5,5 %; складність отримання побутових послуг – 4,2 %; побоювання втрати роботи – 4%; незадовільні житлові умови – 3,6%; відсутність умов для дозвілля – 3,6%.

Покращення матеріального становища свого домогосподарства пов'язують, з пошуком основної роботи (22%), додатковою зайнятістю (5,5%) та пошуком інших джерел доходів (20,5%), розширенням особистого селянського господарства (10,2%).

Основними факторами низького фінансового забезпечення на селі є безробіття, алкоголізм, наркоманія, низький рівень освіти та кваліфікації селян. Отже, відтворення людського капіталу сільських територій залежить від природно-історичного середовища, місцезнаходження, стану економіки, системи соціально-економічних та інституціональних відносин. Нині цей процес зазнав кризового стану й характеризується відносним і абсолютним скороченням чисельності сільського населення, високим рівнем смертності й низькою народжуваністю, погіршенням його структури. Збільшення літніх людей в сільській місцевості, переважно жіночим населенням. Наслідком цієї тенденції є і деградація природної та відтворювальної структури селян, інституту сім'ї, соціально-економічних інтересів, наростання психологічної невпевненості, безперспективності, поширення алкоголізму. Сформована демографічна ситуація супроводжується вимиранням сіл, територій, руйнуванням поселень, зниженням якості життя, зайнятості, економічної і соціальної активності. До

останнього часу сільське населення серйозно поповнювалося за рахунок міграційного припливу, але він сьогодні різко скоротився.

В умовах переходу аграрної економіки до ринкової моделі господарювання спостерігається комерціалізація різних галузей соціальної сфери сільських населених пунктів, комунального господарства та інженерної інфраструктури за кількома відмінними між собою напрямами: за рахунок вкладення приватних інвестицій у ті галузі, які могли забезпечити їх швидку окупність; створення різних форм соціального обслуговування населення на платній основі; фактично повне заміщення окремих видів обслуговування сільського населення, які раніше забезпечувала держава, приватним сектором; залучення сільського населення до посильної участі як у фінансуванні, так і у різних формах безпосередньої участі в спорудженні та ремонті об'єктів соціального призначення, внутрішньосільських мереж комунального господарства, спорудження різних елементів і об'єктів благоустрою сільського населеного пункту, а інколи навіть міжселенних інженерних мереж тощо.

Галузева структура й характеристика розвиненості соціально-територіальної підсистеми пристоличного регіону наведена в додатку Л.2. Результати групування даних суцільного обстеження сіл 2014 р. характеризують і кількісно, і певною мірою якісно ті об'єкти соціального призначення та елементи інженерної інфраструктури й благоустрою населених пунктів, які не лише вдалося зберегти від фізичної руйнації та нестачі коштів у складні 1990-ті роки, а й приростити і навіть певною мірою оновити у 2000-ні та наступні роки. Однак цей процес вже відбувався переважно на новій основі – шляхом активного включення у ці процеси приватного сектору та впровадження ринкових методів підприємницької діяльності.

Наведений перелік об'єктів різного функціонального призначення охоплює увесь спектр послуг соціального призначення, які повинні отримати сільські жителі. Статистичні дані по кожному з них відображають рівень забезпеченості СНП регіону об'єктами соціального призначення, однак не можуть характеризувати реальну ситуацію щодо задоволення соціальних потреб. З урахуванням принципу економічності надання соціальних послуг не в кожному населеному пункті може бути розміщений весь набір об'єктів соціального призначення. Це залежить, у першу чергу, від розмірів (людності) населених пунктів та наявності необхідного контингенту споживачів послуг, а вже потім – від реальних можливостей держави та/або місцевих органів самоврядування щодо спорудження необхідних

об'єктів за умови їх відсутності. Однак навіть наявність у населеному пункті відповідних об'єктів соціального призначення не завжди гарантувала вирішення проблеми соціального обслуговування його жителів адже для цього потрібні відповідно персонал та необхідні фінансові ресурси.

Водночас за результатами обстеження 2014 р. Київської області органи місцевого самоврядування мали можливість оцінити ситуацію щодо кількості сільських поселень, де за наявності мінімальної групи споживачів доцільно було б відкрити певний соціальний заклад, пункт громадського харчування чи відділення зв'язку. Причому наведені показники (додаток Л.2, п. 12) значно нижчі, ніж ті, що розкривають ситуацію із відсутністю зазначених об'єктів (додаток Л.2, пп. 3-8). Зокрема, місцеві органи самоврядування дійшли висновку, що за наявності відповідного контингенту споживачів було б доцільно відкрити у населених пунктах: дитячий дошкільний заклад – 165 сіл (їх не було в 645 селах); школу – 48 сіл (596 сіл); лікарняний заклад – 54 села (258 сіл); торговельний заклад – 77 сіл (215 сіл); їдальню, кафе – 102 села (536 сіл); відділення зв'язку – 54 села (всього 830 сіл). На наш погляд, така ґрунтовніша характеристика сільських населених пунктів дає підстави для визначення першочергових завдань стосовно спорудження нових об'єктів соціального обслуговування місцевих жителів або ж вирішенню зазначених проблем іншими шляхами. Зрозуміло, що не всі із вищезгаданих пропозицій будуть оперативно реалізовані, однак, беручи до уваги нові зміни в адміністративно-територіальному устрої України і досліджуваної Київської області, тобто формування ОТГ, вони можуть бути скориговані і прийняті до впровадження на ближчу перспективу.

Враховуючи, що в попередній таблиці додатку Л.2 наведені статистичні дані на початок 2014 р., важливо, наскільки це можливо відстежити зміни у наступні роки. Нами виявлено значну відмінність між показниками 2014 р. (практично у 3,5 рази), щодо наявності торгових закладів: на початок року (додаток Л.2) налічувалося 3704 торгові заклади, на кінець року (додаток Л.3) – лише 1045 закладів, з них магазинів – 838 од. На нашу думку, пояснити таку невідповідність можна відмінностями у звітності: при суцільному обстеженні сіл враховували суб'єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб, включаючи і зайнятих торгівлею сезонною продукцією, а згідно із статистичною звітністю – переважно лише підприємців – юридичних осіб з наявністю стаціонарних приміщень, включаючи

магазини. По решті доступних показників статистичні дані зіставні, тобто зберігається їх динаміка, незалежно від форми звітності.

Аналіз наведених статистичних і розрахункових даних по доступній кількості показників (додаток Л.3) засвідчив, що в переважній більшості в останні чотири роки вони стабілізувалися, за винятком житлово-комунальної сфери та торгівлі. Зокрема, зменшилася кількість стаціонарних об'єктів торгівлі (на 3,5%), але збільшилася їх торговельна площа (на 10,5%), тобто фактично відбувається ліквідація дрібних торгових точок, а в експлуатацію вводяться нові об'єкти з великою площею. Однак, можна допустити, що при цьому торговельне обслуговування сільських жителів невеликих населених пунктів погіршується або вони взагалі залишаються без торгових точок.

Протилежна тенденція простежується у сфері житлово-комунального господарства, зокрема загальна площа сільського житлового фонду за чотири роки збільшилася на 2,1 млн м кв (на 7%), а його частка у житловому фонді по Київській області – на 0,5 в.п. Помітно зросла і частка сільського житлового фонду, який облаштовано водопроводом (на 6,5 в.п. – до 49,5%), водовідведенням (на 6,3 в.п. – до 47,7%) та гарячим водопостачанням (на 5,2 в.п. – до 37,6%). Це свідчить про те, що переважна частина нового житла забезпечена основними комунальними зручностями. Оскільки житло споруджується не лише сільським населенням, але й мігрантами (чи внутрішніми переселенцями), жителями столиці та інших міських поселень пристоличного регіону, як друге житло для міських жителів чи переселенців. На нашу думку, це непросте питання потребує поглибленого аналізу.

Попередньо підкреслимо, що спорудження житла різного функціонального призначення у сільській місцевості відбувалося за кількома напрямами, які можна систематизувати й виокремити наступним чином: традиційно, тобто сільським населенням на правах приватної власності, підприємствами та організаціями для своїх працівників, а також міськими жителями, які в різний спосіб набули права власності на земельну ділянку в межах населеного пункту та споруджували власним коштом приватні житлові будинки садибного типу із дотриманням усіх архітектурно-будівельних вимог; будівництво дачних і садових будинків з господарськими спорудами і будівлями на землях садово-дачних кооперативів, яке проводилося виключно за рахунок власників та відповідно за їх власним розумін-

ням проєктування і забудови, але пізніше на них поширився порядок віднесення їх до сільського житлового фонду відповідно до постанови Уряду України від 09.09.2009 р. [194].

За статистичними даними (2018 р.), практично шоста частина житла (493,9 тис. кв. м), введеного в експлуатацію в сільській місцевості, становили дачні та садові будинки [195]. Водночас, останній нормативний акт з цього питання був прийнятий нещодавно [196].; щодо спорудження сільських або котеджних містечок (КМ), яке набуло поширення з другої половини 2000-их років у приміських (до столиці) районах Київської області.

Вищезгадані сільські містечка, ключова роль більшості яких зводиться фактично до другого житла, в якому переважно мешкають міські жителі пенсійного віку, хоча в них тимчасово чи постійно відпочивають їхні діти й онуки. Значна частина сімей, які там мешкають, займаються аматорським присадибним сільським господарством, садівництвом або ж квітникарством. При цьому велику роль відіграє розмір ділянки – від 4–5 до 18–20 сотих гектара. Реальну ситуацію в динаміці, що сформувалася у сфері сільського житлового будівництва в останні роки, відображають дані додатку Л.4.

Таким чином, результати аналізу статистичних даних і розрахункових показників можна узагальнити у формі висновків, а саме: Київська область є беззаперечним лідером у спорудженні та введенні в експлуатацію житла в сільській місцевості (майже 29–41% від обсягу житла у сільській місцевості країни); частка введеного в експлуатацію житла у сільській місцевості регіону в усьому обсязі житла по Київській області становить 55–59% і майже удвічі перевищує аналогічний показник по Україні, який становить близько 29–35%; найбільший обсяг введення в експлуатацію житла в сільській місцевості регіону було досягнуто у 2016 р. (1176 тис. м кв. загальної площі), надалі помічено низхідний тренд.

Очевидно, що гостра криза відтворення селян спостерігається у віддалених поселеннях, які на недостатньому або ж низькому рівні забезпечені соціально-побутовими умовами, житлом, робочими місцями та необхідною інфраструктурою, дошкільними установами, школами, бібліотеками, клубами, медичними пунктами, лікарнями. «Подвійний хрест» (народжуваність і смертність; співвідношення міського і сільського населення) є характерною особливістю нинішньої ситуації формування сільського населення [130].

Оцінюючи соціально-економічні умови відтворення людського капіталу можна ствердно обґрунтувати такі висновки: сільськогосподарське виробництво залишається осно-

вою сільської економіки на значній частині сільських територій; підвищення якості відтворення людського капіталу сільських територій визначається спроможністю органів влади формувати відносини державно-приватного партнерства; перехід на інноваційні технології в аграрному виробництві; збільшення кількості агрохолдингів зумовлює стійке скорочення зайнятості сільського населення та зниження рівня його сукупних реальних доходів; істотно підвищується рівень самозайнятості сільського населення; відтік сільського населення пов'язаний із зменшенням чисельності підприємницького контингенту серед населення та зниженням якості людського капіталу; заходи оптимізації мережі медичних та освітніх закладів у сільській місцевості, низькі темпи розвитку соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій істотно знижують їх привабливість, а зменшення пропозиції робочих місць впливає на посилення міграційних настроїв і відтоку молоді із села; збільшення диференціації сільського населення за рівнем доходів та якістю життя призводить до підвищення соціальної напруги, люмпенізації значної частини селян, посилення соціальної ексклюзії сільського населення; невідповідна структура сільських сімей зумовлює деформацію процесу відтворення людського капіталу, пов'язані зі зменшенням обсягів інвестованих ресурсів та посиленням впливу таких факторів, як зниження якості життя, освіти та погіршення здоров'я сільського населення, загострення інших соціальних проблем. Така ситуація вимагає розробки нових підходів до вирішення завдань щодо створення відповідних соціально-економічних умов для відтворення людського капіталу, що буде розглянуто в наступному розділі дисертаційного дослідження.

Висновки до другого розділу

1. Встановлено, що за період дослідження спостерігається зниження чисельності сільського населення на 19%, кількість якого у 2018 р. становила 12, 9 млн осіб, та порушення статевої структури, зумовлених впливом низки негативних чинників. У середньому по Україні сформувалася така структура населення у сільських поселеннях: найбільшою є частка жителів віком від 35 до 54 років – 26,6%; 20,6% – від 20 років до 35 років, яка має найвищий потенціал до відтворення; 22,8% – віком понад 60 років. Отже, частка працездатного сільського населення становить 47,2%; дітей шкільного віку в сільських поселен-

нях – 12,6%; дошкільного віку – 7,5%. Очевидно, що така структура не є досконалою, оскільки не дозволяє забезпечити навіть простого відтворення населення.

Виявлено суттєве зменшення чисельності сільського населення вікових груп 20–24 і 25–29 років, що є свідчення міграції сільської молоді, а чисельність жителів сіл віком 55–59 та понад 80 років зростає, тобто сільське населення старіє. Така тенденція дає підстави стверджувати про наявність дисбалансу пропозиції робочої сили в найближчій перспективі, а, отже, про нестачу працівників протягом певних часових періодів для суб'єктів господарювання, розташованих у сільських населених пунктах.

2. Розраховано, що за період аналізу знизився показник працюючих сільських жителів усіх вікових категорій, основним місцем прикладання праці яких є господарства агробізнесу, де сконцентровано від 30 до 50% зайнятих. Структура сфер зайнятості сільського населення така: сільське господарство – 39,7%, будівництво – 10,8% та торгівля – 10,8%; працюють за наймом на основі трудових договорів із суб'єктами підприємницької діяльності – 69%, самозайняті у фермерських господарствах і суб'єктах підприємницької діяльності – 29,6 %.

Значна частка сільського населення – це зайняті у неформальному секторі економіки, що є проявом структурних дисбалансів на ринку праці, наявності безробіття та бідності серед сільського населення, його недостатньої економічної активності та низької мобільності .

3. Результати анкетування сільського населення Київської, Вінницької, Хмельницької областей в 2018 р. свідчать, що тільки третина зайнятих у неформальному секторі мають вищу або середню спеціальну освіту, більшість (69%) професійно-технічну, неповну середню і середню освіту, а у формальному секторі половина працюючих має вищу або середню спеціальну освіту.

За гендерним складом у неформальний сектор активніше залучені чоловіки (60%), порівняно із формальним сектором, де частки чоловіків і жінок однакові (по 50%). За рівнем освіти особливих міжсекторальних відмінностей нами не виявлено, кожен п'ятий працюючий у формальному і неформальному секторах належить до категорії молоді віком від 16 до 29 років, більшість (близько 70%) у віці від 30 до 54 років і лише 3–4% – працівники пенсійного віку.

4. Встановлено динамічність умов пошуку сфери зайнятості та використання робочої сили, її правового статусу й соціальної захищеності, а саме: зайнятість населення

перемістилася у приватний сектор, яка поєднується із зайнятістю у неформальному секторі; погіршення економічного стану сільського населення та розширення масштабів бідності на селі; обвальне зменшення зайнятості сільського населення у тих сільських районах, на базі яких формувалися земельні банки агрохолдингів; згортання зайнятості у соціальній сфері села через зменшення чисельності сільського населення, закриття значної кількості об'єктів соціального призначення, скорочення контингенту споживачів соціальних послуг тощо; поширення тіньової зайнятості серед сільського населення, як вимушеної його реакції на правову невпорядкованість трудових відносин на ринку праці; поглиблення розшарування (фінансової та майнової нерівності) між різними прошарками сільських жителів, що посилюється зменшенням зайнятості економічно активного населення та його переходу в сектор неформальної зайнятості та ін.

5. За результатами групування встановлено, що в сільськогосподарських підприємствах 1–4 груп (із чисельністю зайнятих до 50 осіб) у структурі доходу від реалізації сільськогосподарської продукції переважає продукція рослинництва, зокрема зернові культури та соняшник, а в суб'єктах господарювання останньої групи (із чисельністю зайнятих понад 150 осіб) зростає частка в структурі доходів від реалізації продукції рослинництва овочів, фруктів, ягід, тваринництва – продукції свинарства, молочного скотарства та птахівництва.

Як позитивну тенденцію за період аналізу виокремлено підвищення оплати праці в сільському господарстві, яка у 2018 р. становила 7166 грн (у розрахунку на одного штатного працівника), що на 24,4% вища порівняно з аналогічним періодом минулого року. Обґрунтовано висновок, що низький рівень оплати праці призводить до відтоку робочої сили з сільського господарства та витіснення її в інші галузі й особисті селянські господарства.

6. Доведено необхідність відродження у галузі сільського господарства практики нормування праці та встановлення оплати праці в чіткій відповідності до напруги й обґрунтованості норм трудових витрат за такими напрямами: адміністративний тиск і мотивування роботодавців до запровадження нормування праці; посилення значущості колективного договору як форми регулювання трудових відносин між працівниками і роботодавцем; встановлення індивідуальних норм праці для працівника; передба-

чення соціальних гарантій для працівників щодо оплати їх праці, доведення заробітної плати до рівня прожиткового мінімуму і вище.

Рівень продуктивності праці, як важливий показник використання людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах, упродовж 2005–2018 рр. набув тенденції до зростання. Із посиленням спеціалізації суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу зростає значення продуктивності праці, що відображає ефективність використання трудових ресурсів. Так, починаючи із 2016 р. найвищого значення цього показника досягли сільськогосподарські підприємства, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, що є свідченням вищих темпів модернізації матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств.

7. Відтворення людського капіталу відбувається під впливом демографічної кризи на сільських територіях, зумовленої в першу чергу економічними чинниками. Її розгортання спричинило збільшення кількості сіл, де у 2014 р. не було народжених дітей, кількість таких сіл становила 4097 од., і їх можна віднести до депресивних територій. Водночас, починаючи з 1996 р., спостерігається зниження кількості сільських населених пунктів, де показники смертності перевищували показники народжуваності, однак їх кількість у 2014 р. була вищою від відповідного показника 1991 року, що є свідченням демографічної кризи, яка супроводжується природним і міграційним скороченням працездатного населення та недостатнім розвитком соціальної інфраструктури, зокрема, охорони здоров'я та освіти.

8. Встановлено, що політика оптимізації мережі медичних і освітніх закладів у сільській місцевості, низькі темпи розвитку соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій визначальною мірою впливають на їх привабливість не в кращий бік, а скорочення робочих місць із відповідним рівнем заробітної плати посилюють міграційні настрої та відтік молоді із села. Така ситуація супроводжується збільшенням диференціації сільського населення за рівнем доходів та якістю життя, що посилює соціальну напругу, люмпенізації значної частини селян, соціальну ексклюзію сільського населення, це зумовлює деформацію процесу відтворення людського капіталу пов'язану

зі скороченням інвестиційних ресурсів і посилення впливу таких факторів, як зниження якості життя, освіти та погіршення здоров'я, незадоволення економічних та соціальних потреб і спрощенням їх структури.

9. Доведено, що витрати на освіту, культуру й охорону здоров'я – це вкладення в людський капітал, але зовнішній ефект соціально-культурних послуг не обмежується лише накопиченням людського капіталу як фактору економічного зростання. Він включає й соціальну складову – розвиток соціально-культурних послуг являє собою сферу самореалізації людської особистості як засіб задоволення її потреб у нематеріальних цінностях. Зовнішній аспект ефекту знаходить прояв у накопиченні людського капіталу кожним сільським жителем та через ефект мультиплікативного впливу на всі сфери життя сільського населення. Окрім того, він проявляється у впливі на майбутні покоління через спадкоємність історичних і культурно-національних традицій.

РОЗДІЛ 3
ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗШИРЕНОГО ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

3.1. Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу сільських територій

У стратегічній перспективі стимулювання процесів поліпшення умов для формування та розвитку людського капіталу сільських територій повинно, на нашу думку, передбачати ряд важливих напрямів. По-перше, покращення життєвого середовища проживання сільського населення, яке є надзвичайно значимим та реалізується на різних рівнях влади й управління. У розроблених стратегічних планах розвитку сільських ОТГ можемо бачити великий перелік стратегічних програмних документів, в яких зосереджено увагу на вирішенні проблем інфраструктурного характеру, підвищення доступності соціальних благ для сільських жителів, зниження невідповідностей у соціально-побутовому облаштуванні території. Однак інструменти, умови й обсяг фінансування зазвичай не дозволяють повною мірою комплексно вирішити проблеми відтворення людського капіталу сільських територій. Першочерговими завданнями місцевих органів постають благоустрій території, забезпечення комунальними мережами, зв’язком, Інтернетом, оновлення соціальної інфраструктури. Вирішення цих проблем надто важливо для збереження життєздатності сільських територій, протидії демографічногому їх спустошенню.

По-друге, необхідність забезпечення демографічного зростання в сільській місцевості. Питання природного відтворення є першочерговим завданням, а для сільських територій, які деградують, воно життєво важливе.

По-третє, якість освітніх послуг на селі, адже період становлення людського капіталу пов'язаний із розвитком дітей у сім’ї та суспільстві. Проживання у сільській місцевості позначається на розвитку особистості внаслідок обмежених можливостей одержання дошкільної та шкільної освіти через прояв різних чинників: відсутність вибору навчальних закладів та відповідної кваліфікації вчителів, територіальна віддаленість і відсутність транспортного підвезення тощо.

По-четверте, одержання своєчасної та якісної медичної допомоги, де початковою ланкою є діагностична спроможність сільських медичних установ. Із початком проведення медичної реформи сільські поселення здебільшого залишилися без кваліфікованої медичної діагностики. Наслідком цього є раннє старіння та високий відсоток смертності допенсійної групи сільського населення, що пов'язано із пасивною діагностикою та нехтування селянами проблем здоров'я.

По-п'яте, забезпечення високого рівня заробітної плати на селі, що сприятиме формуванню конкурентних переваг сільських територій з огляду на мотивування сільського населення до високого рівня якості життя, зіставного із міським населенням.

По-шосте, інтеграція сільського населення в економіку, що базується на знаннях. Зазначимо, що за інерцією більшість сільських жителів у період трансформаційних процесів не спромоглося адаптуватися та інтегруватися в ринкове середовище, оскільки здібності до ведення підприємницької діяльності розвивали в собі лише поодинокі індивідууми. Як наслідок, інтеграція тієї частини сільського населення, яка живе за рахунок натурального господарства, відбувається складно та повільно, населення старіє та одержує мінімальний дохід. Соціально-мотиваційна ініціативність у цих умовах є основним чинником розвитку особистості при переході до економіки, що базується на знаннях, інноваціях та цифровізації.

Важливу роль у стратегічному розвитку сільських територій та сільського соціуму є збереження традиційної культури та її відтворення, збереження національних витоків і релігійних традицій, які забезпечують соціальну, професійну та культурну самоідентифікацію індивідів в умовах децентралізації сільських громад. У процесі трансформацій ускладнюється соціальне життя в аспекті життєзабезпечення сільського населення, його соціалізації, міжособистісних комунікацій, рекреаційних потреб для відтворення як сільського населення, так і сільського стилю життя. Так, соціокультурне відтворення сільської специфіки грунтується на розвитку системи міжособистісних зв'язків і відносин між людьми, сім'ями, особистими господарствами населення, соціальними групами, а основу проживання в сільській громаді становить соціальна солідарність, яка підтримується звичаями і традиціями на основі довіри та взаємодопомоги. Очевидно, що об'єднані територіальні громади (ОТГ) мають розвиватися за умови реалізації науково обґрунтованих стратегій у яких важливе місце слід відвести забезпеченню їх людським капіталом.

Практика останніх років показала реальні зрушення в регіональній політиці України щодо формування та використання людського капіталу, які знаходять своє продовження в поступовому посиленні ролі регіонів у сфері підтримки розвитку місцевих громад і реалізації проєктів щодо нарощення їхнього виробничого потенціалу. Однак обмежені можливості державного бюджету не дають змогу реалізувати її повною мірою.У цьому зв'язку практичні зусилля більше переносяться на нижчий рівень, тобто на рівень місцевих громад. Там, де вже сформовані ОТГ, на першому етапі вони повинні вичерпно використати надані їм повноваження та закріпити їх успішним виконанням традиційних і нових для місцевого самоврядування функцій. Доречно привернути увагу до моделі трирівневої організації адміністративно-територіального устрою нашої країни, запропонованої фахівцями з територіальної організації суспільства, а саме: 27 регіонів, 120–150 районів, 1500–1800 громад [197].

Повноваження громади включають дошкільну та шкільну освіту, первинну медицину та швидку допомогу, комунальне господарство, охорону правопорядку, пожежну охорону, соціальний захист. Основні сфери відповідальності громад (сільських, селищних, міських) такі: планування розвитку, питання забудови благоустрою території громади; місцевий економічний розвиток; житлово-комунальні послуги, утримання об'єктів комунальної власності; розвиток та утримання місцевої інфраструктури; швидка медична допомога, первинна охорона здоров'я; середня, дошкільна та позашкільна освіта; культура і фізична культура; муніципальна поліція; пасажирські перевезення на території громади; соціальна допомога. Роль районних центрів звужується до таких повноважень: спеціалізована шкільна освіта; спортивні школи, школи-інтернати тощо; вторинна медицина, стаціонари загального профілю.

До повноважень регіональних центрів будуть належати: професійно-технічна освіта; спеціалізована медична допомога, онко- та кардіоцентри тощо; планування регіонального розвитку; збереження природних ресурсів; дороги та інша регіональна інфраструктура.

Першочерговими завданнями новостворених громад стали формування належних умов життя для сільського населення на основі поліпшення соціального обслуговування, підвищення рівня дохідності сільських домогосподарств, розширення зайнятості шляхом створення нових робочих місць тощо. Зважаючи на перенесення відповідальності за розвиток сільських територій на місцеві громади, важливого значення набуває питання дохід-

ності місцевих бюджетів, особливо в тих сільських районах і депресивних зонах, де виробничою сферою є лише сільське господарство – в ОСГ.

Однак для 2017 року прикметною особливістю столичної області було її перебування у групі аутсайдерів по Україні щодо темпів і практичних результатів створення ОТГ. До цієї групи входять також Вінницька, Полтавська, Київська, Кіровоградська та Закарпатська області. На 10.01.2019 р. за кількістю громад, яких створено вже половину із числа запланованих, Київська область посідала 19 місце в Україні; за площею території, яку покривають ОТГ – 23-тє; за кількістю об'єднаних територіальних громад – 22 місце; частка території області, охоплена ОТГ, становила 14%; частка населення, що входить в ОТГ, від загальної чисельності мешканців області – 19%; а кількість громад із чисельністю менше 5 тис. осіб – 4 од. Загалом із 25 районів столичної області в 11 об'єднавчі процеси (тобто вибори до ОТГ) ще не планувалися, в 11-ти районах – покрито території ОТГ у межах 1–49%, ще у 3 районах – 50–99%. По Україні повністю покриті ОТГ лише 18 районів із 465 (без урахування 25 районів тимчасово окупованих територій), а в 99 районах – жодної заявки про проведення виборів до ОТГ ще не подавали. У цілому створено 876 ОТГ, які об'єднали 4010 базових рад (36,6% від кількості рад базового рівня на 01.01.2015 р., залишилися необ'єднаними ще 8942 територіальні громади) та налічують 9 млн осіб (25,5% від загальної чисельності населення України) й охоплюють площу 209,6 тис. кв. км (37,6% від загальної площі країни). У перспективних планах, затверджених Урядом України, передбачено створити 1285 ОТГ, які об'єднають 8846 територіальних громад (457,3 тис. кв. км або 82 % від площі країни) [198].

На нашу думку, однією із ключових причин можна вважати виникнення місцевих еліт та їхнього подальшого економічного зміцнення у процесі роздержавлення власності й розпаювання земель. Особливо це відстежується у тих поселеннях, які не є центрами базових рад, оскільки активні представники місцевої еліти не мають бажання й надалі перебувати у подібній ситуації. Вони набули помітної «економічної і політичної ваги» після виходу економіки із рецесії і самостійно або через залежних від них депутатів проводять свою політику щодо подальшого розвитку населених пунктів, які стали місцями їхнього постійного перебування. Отже, місцеві еліти не хочуть бути заручниками рішень, які раніше приймалися органами місцевого самоврядування й будуть ними прийматися після

формування ОТГ. Йдеться про такі питання, як спрямування більшості доходів місцевих бюджетів на підтримку активного розвитку населених пунктів-центрів базових рад. Це породжувало дискримінацію при розподілі бюджетних коштів на потреби розбудови сфери обслуговування й утримання об'єктів соціального призначення в інших населених пунктах, які входили до складу базових рад, надання земельних ділянок під забудову без з'ясування думки місцевого населення тощо.

Отже, нинішня ситуація із децентралізацією владних і фінансових повноважень характеризується двома практичними напрямами: 1) ініціювання добровільного об'єднання та проведення відповідної підготовчої роботи серед суміжних територіальних громад, визначення адміністративного центру та надання згоди суб'єктами об'єднання на створення ОТГ [199–201]; 2) розроблення та реалізація прогнозних і програмних документів соціально-економічного розвитку ОТГ: розроблення Стратегії розвитку ОТГ, що визначає на довгостроковий період (7 років) стратегічні й оперативні цілі, індикатори їх досягнення, пріоритети та завдання для сталого економічного і соціального розвитку ОТГ (як правило, до 2025 р.) [202–209]; підготовка Плану (програми) соціально-економічного розвитку ОТГ, що визначає стратегічні цілі та пріоритети розвитку ОТГ на коротко- і середньостроковий період (3–5 років), конкретизує завдання та заходи для досягнення таких цілей та пріоритетів, відповідальних виконавців і строки виконання заходів, обсяги фінансування, джерела фінансування та показники оцінки результативності виконання заходів Плану (програми); розроблення інших довго-, середньо- і короткострокових прогнозних та програмних документів, в яких відповідно до соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, що відбуваються в державі й відповідному регіоні, з урахуванням впливу зовнішніх і внутрішніх факторів та очікуваних тенденцій визначаються цілі й пріоритети соціально-економічного розвитку ОТГ та заходи, які необхідно здійснити для їх досягнення.

Розробленню стратегій, програм і планів перспективного розвитку населених пунктів та їхніх територіальних угрупувань має передувати ґрунтовний аналіз соціально-економічних результатів реалізації попередніх планових документів, що були чинними для окремих поселень або територіальних громад у дореформених межах. За відсутності вказаних планів чи перевищенні строку їхньої чинності проводиться аналіз за останні кілька років, але найдоцільніше починати з 2014 р. Основні напрямки аналізу: склад території,

природно-кліматичні умови, економіко-географічне положення, виробнича база і сфера соціального обслуговування, зайнятість населення на території громади та за її межами, джерела й обсяги надходжень до місцевих бюджетів тощо.

Аналіз результативності минулих зрушень в економіці та соціальній сфері, а також практичних змін у населених пунктах, що в результаті об'єднання суміжних базових рад опинилися на території однієї ОТГ, є першим кроком на шляху визначення напрямів її поточного й перспективного розвитку. У найзагальнішому вигляді обґрунтування та формулювання Стратегії розвитку об'єднаної громади визначає кілька ключових етапів, які охоплюють процес розробки планів, заходів, процесів, прогнозів на прикладі Великодимерської селищної ОТГ: I етап – дослідження та стратегічний аналіз громади; II етап – формування профілю громади; III етап – проведення соціологічних досліджень; IV етап – розробка прогнозів і моделювання сценаріїв перспективного розвитку; V етап – виконання SWOT/TOWS-аналізу; VI етап – обґрунтування плану дій (цілі, завдання); розробка проєктів та заходів; громадське обговорення; ухвалення органами влади; VII етап – розробка цільових і галузевих програм; структура управління; VIII етап – моніторинг та оцінка; IX етап – перегляд і коригування [210].

Однак, крім зовнішніх чинників на розвиток громади ключовий вплив мають як внутрішні трансформації, так і відсутність, їх але потрібно виявити й довести таку залежність. Водночас децентралізація владних, земельних і фінансових повноважень надала потенційну можливість об'єднаним громадам ефективніше використовувати власні природні й інші ресурси, а реформування галузей охорони здоров'я та освіти, яке відбувається в Україні з метою впровадження нових моделей надання медичних і освітніх послуг, є соціально вагомим кроком щодо суттєвого поліпшення умов життя місцевого населення. Одним із важливих інструментів оцінювання ситуації, що склалася в конкретній громаді, є проведення SWOT-аналізу. В узагальненому вигляді основні складові такого аналізу наведені в додатку Л.5.

За результатами SWOT-аналізу можна дійти до таких висновків: 1) сильні і слабкі сторони ОТГ – зазвичай, це внутрішні реальні та потенційні можливості її розвитку (або гальмування), обґрунтоване використання яких залежить власне від громади, ініціативності її керівників, а також місцевих лідерів, оперативності в залученні необхідних ресурсів, вміння обґрунтовано розпоряджатися ними згідно із поставленими цілями; 2) можливості і

загрози реальні та потенційні – за умови збігу низки несприятливих обставин як в Україні, так і зовнішніх по відношенню до неї. Тому логічно буде передбачити недостатню прогнозованість різних процесів на європейському і світовому просторі. Зрозуміло, що впливу окремої ОТГ на події, які відбуваються за її межами, практично не відбувається. Однак події на національному рівні мають доволі широкий і достатньо глибокий діапазон впливу, що різним чином проєктується на розвиток громад.

Отже, проведення опитування місцевого населення у поєднанні з результатами SWOT-аналізу дає змогу оцінити як порівняльні переваги громади, так і виклики й ризики для неї, визначити Стратегічні орієнтири її розвитку та сформулювати основні цілі. Узагальнення наведених у Стратегіях і Планах ОТГ ключових напрямів, стратегічних і операційних цілей, проєктів, заходів та управлінських рішень можна систематизувати й подавати на розгляд та включення їх до Цільових програм соціально-економічного розвитку. Як правило, мета кожної ОТГ чітко корелює із Стратегією розвитку Київської області на період до 2020 р. і спрямована на підвищення добробуту та якості умов життя населення шляхом забезпечення збалансованого і сталого розвитку економіки й зміцнення її конкурентоспроможності як основи для підвищення соціальних стандартів [205]. Виділяють три стратегічні напрями розвитку: стійке економічне зростання на основі інноваційного розвитку багатогалузевої економіки; висока якість життя людини; збереження та розвиток територій.

Стратегічні напрями уточнюються через систему операційних (поточних) цілей, а реалізація їх забезпечується на основі розроблення Плану дій, виконанні конкретних проєктів та практичному провадженні низки заходів, що безпосередньо або побічно впливають на процеси відтворення людського капіталу. Кожна громада окреслює свій перелік гострих проблем і відповідних пріоритетів їх вирішення, які наведені в додатку Л.6.

Дані додатку Л.6 характеризують спектр глобальних та операційних (поточних або тактичних) цілей, практичних заходів і місцевих проєктів не є раз і назавжди заданим. Окремі напрями, зважаючи на їх комплексність, можливо розділити на кілька самостійних складових, які стануть самодостатніми, а за потреби – й автономними. Реалізація конкретних завдань потребуватиме детальнішого визначення виконавців, обсягів і джерел фінансування, залучення матеріальних ресурсів і робочої сили, а також визначення конкретних строків виконання. Поетапна реалізація заходів і проєктів місцевого значення впливатиме на загаль-

ний результат виконання затвердженої Стратегії розвитку конкретної громади, а за потреби її можна доповнити іншими напрямами, які будуть визнані ключовими для її майбутнього.

Водночас необхідно враховувати, що як глобальна, так і проміжні цілі повинні мати практичні виміри, тобто своєрідні маркери їх поступового досягнення, а також поетапного перенесення на наступні, більш прогресивні, рівні й оволодіння ними. Порівняння досягнутого рівня на конкретний момент із проєктним (у перспективі) буде свідчити про результативність діяльності керівництва та громади щодо реалізації затвердженої Стратегії і поточних Планів. Головна мета практично усіх Програм полягає в покращенні добробуту й підвищенні якості умов життя мешканців громади, що базується на впровадженні соціальних стандартів європейського рівня. Основою для таких якісних змін буде створення сприятливих умов для розширення та диверсифікації місцевої економіки, реального підвищення параметрів економічного розвитку й покращення умов життєдіяльності, формування екологічно безпечного довкілля. Очікуваними результатами втілення Стратегії повинні стати: поліпшення комфортності громадського середовища та якості надання адміністративних, соціальних, консультацій та інших послуг; посилення бізнесової, соціально-культурної та туристичної привабливості громад; підвищення рівня доходів домогосподарств; збільшення кількості робочих місць; зростання доходів місцевих бюджетів тощо.

Одним із ключових ресурсів ОТГ, яким вони повинні навчитися розпоряджатися в повному обсязі, виступають земельні ресурси, частина з яких перебуває в державній власності. У 2017 р. Уряд України прийняв рішення передати об’єднаним територіальним громадам у власність державні землі сільськогосподарського призначення. Упродовж вказаного року 485 ОТГ отримали понад 950 тис. га, власниками яких стали сільські/селищні ради. Наприкінці 2018 р. Уряд виділив ще 500 тис. га. Таким чином, 650 об’єднаних громад вже володіють близько 1,5 млн га земель сільськогосподарського призначення. Впровадження земельної децентралізації дало право об’єднаним громадам самостійно вирішувати питання: здати в оренду агрохолдингам ці землі й отримані кошти використати на розвиток території, чи виділити селянам для ведення особистого селянського господарства, як було зазначено в інформації Секретаріату Кабінету Міністрів України [212].

Оскільки земля є одним із ключових ресурсів практично чи не кожної громади, то вона однією із перших може й повинна відіграти роль каталізатора щодо капіталізації тих

природних і матеріальних об'єктів, які дотепер не були задіяні або ж використовуються неналежним чином. Йдеться про те, що в умовах посилення відповідальності об'єднаних громад за розвиток підвідомчої території і населених пунктів проблема реального збільшення надходжень до місцевих бюджетів виходять на перший план. З цією метою необхідно задіяти всі доступні природні ресурси й об'єкти, матеріальні засоби та інші місцеві можливості, а саме: вільні земельні ділянки, лісові угіддя, що належать до сфери управління громади, внутрішні водойми, а також виробничі споруди, приміщення невиробничого призначення, що не мають господаря, та ін.

Нами досліджується питання стратегічних пріоритетів розвитку людського капіталу сільських територій, тому важливо спрогнозувати його вплив на розвиток сільського господарства як основної галузі, де докладається праця сільського населення. Із цією метою нами використано виробничу функцію, для того щоб встановити залежність кінцевого виходу продукції або її вартості від використання різних факторів виробництва, конкретних видів ресурсів і витрат.

Отже, виробнича функція задає максимальний обсяг виробництва (Y) для кожної специфічної комбінації вхідних ресурсів. У моделі поведінки підприємств для спрощення аналізу зазвичай враховують лише два ресурси – працю (L) і капітал (K):

$$Y = f(F1, F2...Fn), \text{ або } Y = f(K, L). \quad (3.1)$$

Метод виробничої функції широко застосовують як у макро-, так і в мікроекономічному аналізі. Так, у макроекономіці розраховують агрегатну функцію для кожної країни, а на мікрорівні існує численна кількість функцій виробництва, тому що кожне підприємство має певну виробничу функцію. Функції виробництва вказують на наявність варіативних можливостей одержання певного обсягу продукції за різних співвідношень між факторами виробництва.

Вперше виробнича функція була запропонована Кн. Вікселлем, а в 1928 р. перевірена на статистичних даних Ч. Коббом і П. Дугласом у праці «Теорія виробництва» [213]. У статті цих дослідників була зроблена спроба емпіричним шляхом визначити вплив затраченого капіталу та праці на обсяг продукції, що випускала обробною промисловістю США протягом 1899–1922 рр. Вона описує залежність обсягів виробництва від двох факторів – капіталу та праці, абстрагуючись від інших.

Функція Кобба-Дугласа має вигляд:

$$Y = a_0 K^{\alpha} L^{\beta}, \tag{3.2}$$

де a_0 - –коефіцієнт пропорційності або масштабності; α, β – коефіцієнти еластичності виробництва, які характеризують приріст обсягів виробництва при прирості відповідних факторів на 1%.

Ця функція має такі властивості: коефіцієнт β показує, на скільки відсотків зміниться обсяг випуску продукції, якщо затрати праці зміняться на 1 %, а витрати капіталу залишаться незмінними. Такий показник має назву еластичності випуску за витратами праці; коефіцієнт α є коефіцієнтом еластичності випуску за затратами капіталу; сума параметрів α + β описує масштаб виробництва.

Якщо ця сума дорівнює одиниці, маємо постійний масштаб виробництва. Якщо сума менша одиниці, то масштаб виробництва спадний, тобто темпи зростання обсягу продукції нижчі від темпів зростання обсягу ресурсів. Якщо сума перевищує одиницю, маємо зростаючий масштаб: темпи збільшення обсягу продукції перевищують темпи збільшення обсягу виробничих ресурсів.

У 1942 р. нідерландський економіст Я. Тімберген увів у виробничу функцію динамічний коефіцієнт е, параметр r якого назвав «показником технічного прогресу» [214].

Модифікована виробнича функція Кобба-Дугласа має вигляд:

$$P = AK^{\alpha} * L^{\beta} * e^{rt} \tag{3.3}$$

де P – обсяг продукції; A – статистичний параметр функції; K– величина виробничого капіталу; L – затрати праці; α і β – показники еластичності випуску продукції по затратах капіталу і праці відповідно; е- основа натуральних логарифмів; r – фактор якісних змін у використанні ресурсів; t – час.

Очевидно, що обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в підприємствах залежать від сукупності чинників, повністю врахувати які досить складно, тому для побудови емпіричної виробничої функції відбирають найвпливовіші. Найчастіше такими чинниками є – вартість сукупного капіталу (К), вартість затрачених трудових ресурсів (L) на основі витрат на оплату праці (додаток Л.7).

Проведемо аналіз на основі неокласичної виробничої функції Кобба–Дугласа за даними сільськогосподарських підприємств України за 2003–2018 р. Побудуємо неокласичну виробничу функцію Кобба–Дугласа:

$$P = AK^{\alpha} * L^{\beta} * e^{\eta}, \tag{3.4}$$

де P – випуск сільськогосподарської продукції підприємствами України;K - вартість сукупного капіталу підприємств;L – вартість затрачених трудових ресурсів;e – час;A, α, β, η – параметри моделі.

Процес побудови виробничої функції відбувається в певній послідовності. На першому етапі виконаємо лінеаризацію виробничої функції та зведемо її до лінійної форми. Зазначимо, що лінеаризація виконується у два кроки. Прологарифмуємо обидві частини рівняння:

$$\ln P = \ln a_0 + \alpha \ln K + \beta \ln L + \eta \ln e \,. \qquad (3.5)$$

Проведемо заміну змінних:

$$Y = \ln P; \quad x_1 = \ln K; \quad x_2 = \ln L.$$

У результаті цих дій мультиплікативна виробнича функція зводиться до наступної лінійної:

$$y = b_0 + b_1 x_1 + b_2 x_2 \;,$$

де параметри лінійної і нелінійної форм пов'язані наступним співвідношенням:

$$b_0 = \ln a_0, \quad b_1 = \alpha, \quad b_2 = \beta.$$

Перетворення змінних виробничої функції для подальшого оцінювання параметрів лінійної форми виконується у додатку Л.8.

На другому етапі побудуємо моделі множинної лінійної регресії та проведемо оцінку параметрів моделі методом найменших квадратів. За результатами регресійного аналізу отримуємо наступні показники: R2 – 0,9896, що свідчить про тісну функціональну залежність випуску продукції від зазначених видів ресурсів.

Розрахунковий критерій Фішера F=549,13 перевищує табличне значення критерію Фішера F (0,05; 2; 16) = 3,42, тобто рівняння регресії значуще, отже досліджувана залежна змінна Y описується включеними в регресійну модель змінними.

На підставі даних можна вивести функцію Кобба-Дугласа:

$$\ln(y) = -1{,}7695 + 0{,}7156 \ln(K) + 0{,}4899 \ln(L) - 0{,}000000019(e) + \varepsilon$$

На підставі побудованої моделі можна вивести виробничі функції Кобба-Дугласа шляхом експонування:

$$Y = 0{,}1704\, K^{0{,}7156}\, L^{0{,}4899}\, e^{-0{,}000000019}$$

В отриманих моделях спостерігаємо зростаючий ефект від масштабу, оскільки сума коефіцієнтів α та β перевищує 1. Це вказує на те, що за умови, коли фактори K та L зрос-

тають у певній пропорції, то результат Р збільшується в більшій пропорції. Як свідчать наші розрахунки, вартість капіталу визначально впливає на результативний показник. Так, зі збільшенням сукупного капіталу на 1% випуск продукції зросте на 0,7156%, зі збільшенням вартості трудових ресурсів на 1% випуск продукції підприємств щорічно зростатиме на 0,4899% (додаток Л.8).

Фактичні та розрахункові дані за побудованими функціями залежності випуску від ресурсів відображено на рис. 3.1.

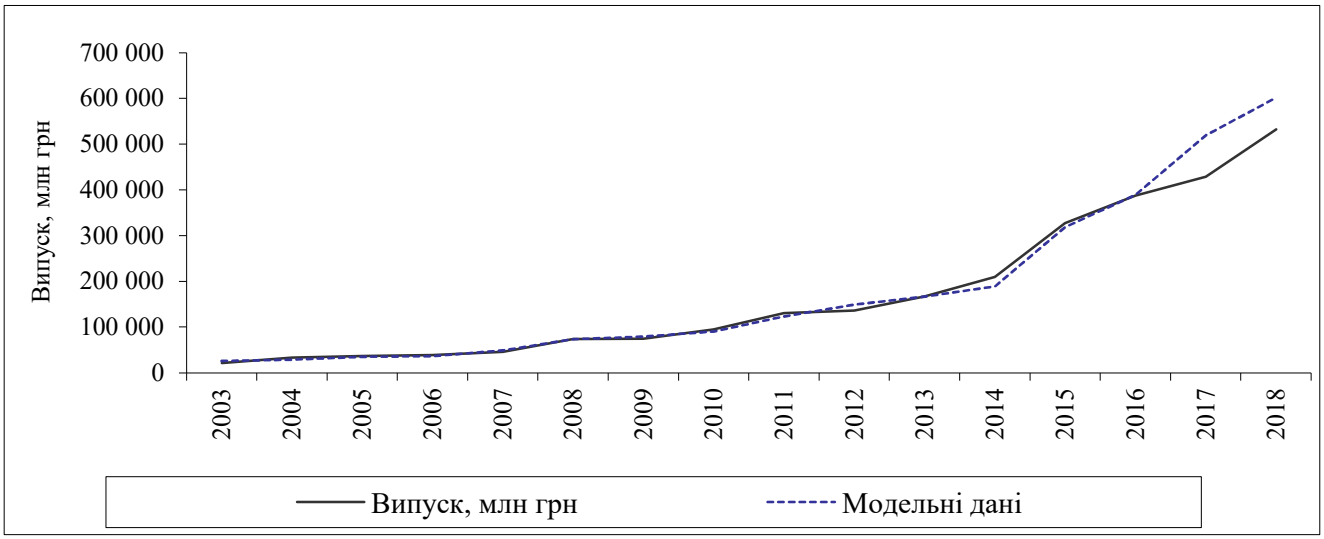

Рис. 3.1. **Динаміка фактичних даних обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та розрахункових за побудованими функціями залежності**

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Зазначимо, що отримана модель може бути використана для прогнозування майбутніх показників обсягів випуску сільськогосподарської продукції на основі відомих або очікуваних значеннях капіталу та робочої сили.

Встановлено, якщо у 2013–2015 рр. обсяги виробництва сільськогосподарської продукції зростали швидше, ніж досліджувані фактори, то у 2016–2017 рр. темп росту сукупного та людського капіталу перевищував темп зростання випуску продукції (додаток Л.8). Водночас, вартість затрачених трудових ресурсів зростає лише завдяки підвищенню оплати праці, яка в досліджуваному періоді зросла у 10 разів, при цьому чисельність працівників зменшилася майже втричі, а середньомісячна оплата праці зросла в 32 рази. Отже, за проведеними розрахунками можна дійти висновку що в сільському господарстві спостерігається тенденція до підвищення вартості людського капіталу при одночасному скороченні чисе-

льності залучених у виробничий процес. Очевидно, що така тенденція матиме прояв і в майбутньому, що актуалізує питання диверсифікації сфер зайнятості сільського населення.

З метою оцінки та прогнозування формування і використання людського капіталу сільських територій проведемо оцінку фактичних індивідуальних та групових індексів їх розвитку. Так, у складі групового індексу, який відображає демографічну ситуацію, наявні такі індивідуальні індекси: чисельності сільського населення в цілому та у віці 15–64 роки, демографічне навантаження на населення цієї вікової групи, міграційний приріст (скорочення), тривалість життя.

Як свідчать результати виконаного дослідження значення таких індексів як чисельність сільського населення, зокрема у віці 15–64 роки та рівня демографічного навантаження, нижче 1, що свідчить про скорочення чисельності сільського населення, зокрема працездатного віку. Проте індекси міграційного приросту та тривалості життя вищі за 1, що пояснюється визначеними причинами, розглянутими в другому розділі дисертаційної роботи.

На основі використання формули 3.6 нами розраховано значення групового індексу демографічної ситуації, що свідчать про наявність негативних тенденцій, оскільки одержане значення індексу менше 1.

$$\mathrm{If}_1 = \sqrt[5]{x_1 \times x_2 \times x_3 \times x_4 \times x_5}. \quad (3.6)$$

Складовими групового індексу добробуту сільського населення є: відношення індексів заробітної плати в сільському господарстві до середньої оплати по національному господарству та середньорічний темп приросту заробітної плати в сільському господарстві. Зауважимо, що значення цих індексів вище 1, що відображає певною мірою прояв інфляційних процесів в економіці країни, а не підвищення рівня матеріального забезпечення жителів сільських населених пунктів. Відповідно проведені розрахунки за формулою 3.7 будуть свідчити про наявність позитивних тенденцій в зміні добробуту сільських жителів.

$$\mathrm{If}_2 = \sqrt[3]{y_1 \times y_2 \times y_3}. \quad (3.7)$$

Розраховані значення індивідуальних індексів, які характеризують освітній рівень у 2018 р. до 2005 р., свідчать про ріст частки сільського населення, яка має вищу та середньопрофесійну освіту, при цьому спостерігається зменшення кількості шкіл, у тому числі на 1000 осіб, що є наслідком складної демографічної ситуації на селі та проведення реформи шкільної освіти в Україні, яка передбачає закриття малокомплектних шкіл і створення

опорних навчальних закладів. Розрахунок освітнього групового індексу за формулою 3.8 показує наявність позитивної динаміки в розвитку освітнього рівня сільського населення.

$$If_3 = \sqrt[4]{m_1 \times m_2 \times m_3 \times m_4}. \quad (3.8)$$

Оцінка складових групового індексу благоустрою сільських територій і в цілому його значення, розраховане за формулою 3.9, свідчить про наявність позитивної тенденції в аналізованому сегменті розвитку людського капіталу сільських територій.

$$If_4 = \sqrt[5]{n_1 \times n_2 \times n_3 \times n_4 \times n_5}. \quad (3.9)$$

Розраховані групові індекси за окремими складовими формування людського капіталу сільських територій (додаток М. 1) представлено нижче:

груповий індекс демографічної ситуації (If_1) = $\sqrt[5]{0{,}853 \cdot 0{,}888 \cdot 0{,}945 \cdot 1{,}183 \cdot 1{,}055} = 0{,}978$

груповий індекс добробуту (If_2) = $\sqrt[3]{1{,}570 \cdot 3{,}895 \cdot 1{,}250} = 1{,}970$

груповий індекс освіти (If_3) = $\sqrt[4]{1{,}342 \cdot 1{,}214 \cdot 0{,}973 \cdot 0{,}985} = 1{,}117$

груповий індекс благоустрою (If_4) = $\sqrt[5]{1{,}199 \cdot 1{,}082 \cdot 1{,}237 \cdot 0{,}947 \cdot 1{,}049} = 1{,}098$.

Важливою складовою оцінки та прогнозування людського капіталу сільських територій є оцінювання його використання. Із цією метою нами запропоновано як у показники оцінки використання людського капіталу залучити групові індекси розвитку сільського господарства, які характеризують зайнятість та ефективності використання людського капіталу, розраховані за формулами 3.10–3.12.

$$Iu_1 = \sqrt[3]{t_1 \times t_2 \times t_3}, \quad (3.10)$$

$$Iu_2 = \sqrt[3]{r_1 \times r_2 \times r_3}, \quad (3.11)$$

$$Iu_3 = \sqrt[3]{z_1 \times z_2 \times z_3}. \quad (3.12)$$

Оцінюючи груповий індекс розвитку сільського господарства як базової галузі для працезайнятості сільського населення та пріоритетних напрямків агарного сектору України, що стимулює до залучення інвестицій в модернізацію його матеріально-технічної бази, що позитивно позначається на збільшенні валової доданої вартості. Запровадження інноваційних технологій при виробництві сільськогосподарської продукції та орієнтація багатьох господарств корпоративного сектору аграрної економіки на вирощування нетрудомістких сільськогосподарських культур має наслідком звільнення значної кількості працівників, що призводить до зростання безробіття в сільській місцевості. Крім того, в сільських

населених пунктах призупинили свою виробничу діяльність промислові підприємства, які формували підсобні виробництва, які також відігравали позитивну роль у формуванні зайнятості сільських територій. Вплив вищеперерахованих чинників спричинили до зниження групового індексу зайнятості сільського населення. Очевидно, що активізація процесів інвестування значних фінансових ресурсів у модернізацію матеріально-технічної бази господарств корпоративного сектору аграрної економіки, підготовку та перепідготовку спеціалістів дала змогу забезпечити високий рівень ефективності використання людських ресурсів, залучених у сферу виробництва сільськогосподарської продукції. Свідченням цього є високе значення розрахованого індексу ефективності використання працівників у сільському господарстві (додаток М.2).

Розраховані групові індекси за окремими складовими використання людського капіталу сільських територій наведено нижче:

груповий індекс розвитку сільського господарства (Iu_1):

$$Iu_1 = \sqrt[3]{1{,}105 \cdot 1{,}121 \cdot 3{,}131} = 1{,}943\,, \tag{3.10}$$

груповий індекс зайнятості (Iu_2)

$$Iu_2 = \sqrt[3]{0{,}929 \cdot 0{,}717 \cdot 0{,}694} = 0{,}773\,, \tag{3.11}$$

груповий індекс ефективності зайнятості (Iu_3)

$$Iu_3 = \sqrt[3]{1{,}119 \cdot 1{,}438 \cdot 1{,}198} = 1{,}245\,. \tag{3.12}$$

На основі результатів розрахунків проведено ранжування чинників за ступенем впливу на формування та використання людського капіталу сільських територій із залученням експертів (додаток Н.1). Експертами були голови сільських ОТГ та старости сіл Київської, Черкаської та Вінницької областей. Так, найсуттєвіший вплив на формування людського капіталу має рівень матеріального забезпечення сільських домогосподарств, що характеризується показником відношення сукупних ресурсів одного члена домогосподарства до прожиткового мінімуму. Вважаємо, що підвищення рівня сукупних ресурсів сільських домогосподарств дає можливість збільшити витрати на освіту, придбання товарів довгострокового використання та на відпочинок, що суттєво підвищить якісну складову людських ресурсів.

При ранжуванні індивідуальних індексів використання людського капіталу сільських територій експерти виділили як найвпливовіший чинник показник, що характеризує частку агропродовольства в структурі експорту країни. Зазначимо, що у 2019 р. агропродово-

льча продукція залишалася основою зовнішньої торгівлі України, частка сільськогосподарської продукції та продовольства в загальних обсягах українського експорту становила 44,3%, або 22,2 млрд дол. США. Порівняно із показником 2018 р. обсяги експорту зросли на 19%, тоді як загальний експорт товарів з України за цей період збільшився лише на 6%.

Найнижчим був вплив, на думку експертів, чинника, що характеризує ефективність використання людського капіталу, тобто показник частки зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Це можна пояснити тим, що на сьогодні для зайнятості в сільськогосподарському виробництві важливими є не кількісні показники зайнятих, а якість людського капіталу.

За подібним методичним підходом було ранжовано групові індекси формування людського капіталу сільського господарства. Так, найбільш суттєвим чинником, який впливає на процес формування людського капіталу, є зайнятість у сільському господарстві, що представлений відповідним чинником. Очевидно, що надання можливості бути задіяним у сільськогосподарському виробництві для сільського населення та отримувати відповідно грошову винагороду – заробітну плату, створює сприятливі умови для формування якісного людського капіталу, що характеризується високим професійним рівнем, належною трудовою та виконавською дисципліною працівників, а також наявністю «соціальних естафет».

Останнє місце в ранжувані чинників, які впливають на формування людського капіталу, відведено динаміці демографічної ситуації на селі, що відображається відповідним значенням групового індексу. По-перше, з використанням інноваційних технологій суттєво зменшується чисельність працівників господарств корпоративного сектору аграрної економіки. По-друге, сільськогосподарські підприємства, частково залучають жителів міст як найманих працівників для виконання сезонних робіт або на основі вахтового методу, найбільше у тваринництві.

Очевидно, що темпи розвитку сільського господарства є найбільш результуючим показником оцінки використання людського капіталу. Адже для більшості жителів сільських населених пунктів виробнича діяльність в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки – є одне із джерел формування сукупних ресурсів сільських домогосподарств. Так, рівень зайнятості в сільськогосподарському виробництві не забезпечує значного впливу на ефективність використання людського капіталу, оскільки більшість сільського-

сподарських підприємств вдаються до суттєвих заходів, щодо зниження рівня трудомісткості виробничих процесів (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Групові індекси за ступенем впливу чинників на формування і використання людського капіталу сільських територій

Групові індекси формування людського капіталу сільського господарства	Значення індексу	|i – 1|	Присвоєний ранг	Групові індекси використання людського капіталу сільського господарства	Значення індексу	|i – 1|	Присвоєний ранг
If_1	0,978	0,022	4	Iu_1	1,943	0,943	1
If_2	1,970	0,970	1	Iu_2	0,773	0,227	3
If_3	1,117	0,117	2	Iu_3	1,245	0,245	2
If_4	1,098	0,098	3				
If (інтегральний індекс)	1,240	x	x	If (інтегральний індекс)	1,232	x	x

Джерело: розраховано автором.

За запропонованою методикою нами проведено разрахунок інтегральних індексів формування та використання людського капіталу досліджуваної галузі й ранжування областей країни за вищезазначеними показниками (рис. 3.2). Так, у першій четверті координатної площини сконцентровано області із низьким значенням показників формування та використання людського капіталу, який задіяно в сільськогосподарському виробництві. До такої групи віднесено Донецьку та Луганськау області, на території яких відбувається ООС (операція об'єднаних сил). Внаслідок чого спостерігається процес регіональної міграції сільського населення. Крім, того, через агресію з боку Росії ведення сільськогосподарського виробництва практично неможливе. Водночас в Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Закарпатській та Рівненській областях сільське господарство є не провідною галузю регіону.

У другій четверті площини відображено області, які характеризуються низьким рівнем значень формування людського капіталу та високим щодо його використання. До них належать Харківська, Миколаївська та Херсонська області. Деталізований аналіз свідчить, що у вищезазначених регіонах суттєво скорочується сільська поселенська мережа, помітна міграція сільського населення, особливо в сільських населених пунктах із чисельністю сільських жителів до 400 осіб. При цьому Миколаївська та Херсонська області займають

провідні позиції в рейтингу найбільших виробників сільськогосподарської продукції, зокрема в овочівництві, плодівництві.

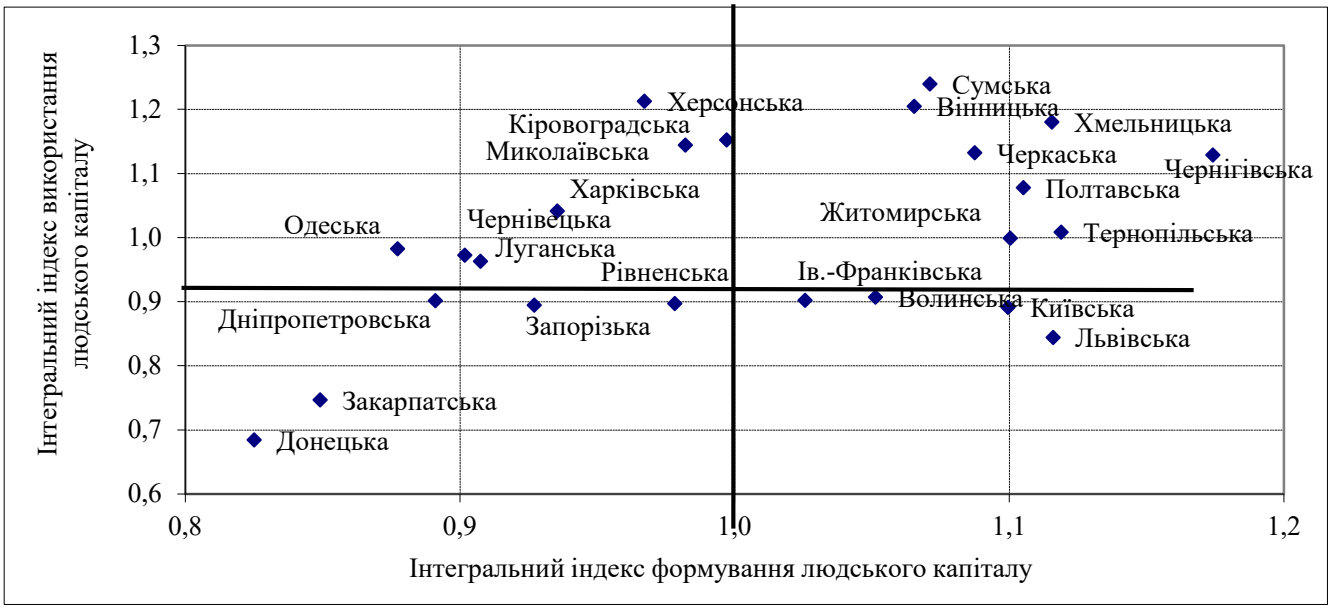

Рис. 3.2. **Розподіл областей України за інтегральнимиіндексами формування та використання людського капіталу**

Джерело: побудовано автором.

У третій четверті опинилися області із високими значеннями формування та використання сільського населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві. Так, Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області мають висококонцентровану сільську поселенську мережу, характеризуються потужною мережею «соціальних естафет» та відносно низьким рівнем люмпенізації сільського населення. Вищезазначеним регіонам притаманний високий рівень виробництва трудомісткої продукції сільського господарства, зокрема, молочного скотарства, свинарства, овочівництва та садівництва.

У четвертій четверті сконцентровано області з високим рівнем сформованого людського капіталу в сільській місцевості, але низьким рівнем його використання. Характерними рисами для цих регіонів є висока концентрація населення в сільській місцевості, регіональна, міждержавна та «маятникова» міграція.

Для розрахунку прогнозних значень зміни індивідуальних і групових індексів формування та використання людського капіталу сільських територій нами використано трендовий метод, що дасть змогу визначити загальні тенденції у векторі їх впливу та, відповідно, розробити дієві заходи на різних рівнях управління. При визначенні загальної тенденції зміни рівнів динамічного ряду в часі застосовано аналітичне вирівнювання рядів динаміки.

При аналітичному вирівнювання фактичні значення Y (індивідуальні індекси формування та використання людського капіталу сільськихтериторій) замінюються обчисленими на основі певної функції (трендового рівняння) значеннями .Вибір типу функції (лінійна, квадратична, степенева) залежить від попереднього аналізу даних, характеру його динаміки. Так, якщо прирости відносно стабільні, вибираємо лінійну функцію Y=a+bt (t – зміна часу); якщо прирости в ряду динаміки не стабільні, а мають тенденцію до зростання або зменшення, то вирівнюємо за допомогою інших функцій: поліноміальна, або парабола $Y=a_0+a_1t+a_2t_2$; експоненціальна $Y=a_0e^{a1t}$; степенева – $Y=a_0x^{a1}$.

З метою оцінки адекватності кожного рівняння розраховуються коефіцієнти апроксимації (R2): чим вище значення коефіцієнта, тим більша точність і надійніші характеристики вибраного рівняння. Нами відібрано ті рівняння, де коефіцієнт апроксімації найвищий.

На основі вибраних рівнянь визначено прогнозні значення показників до 2025 р. Чим ближе значення (R^2) до одиниці, тим точніше обрана модель відображає тенденцію розвитку, тобто, тим вірогідніші результати прогнозування. Результати прогнозних значень індивідуальних і групових індексів формування людського капіталу наведено в додатку Н.2.

Для оцінювання перспектив формування людського капіталу сільських територій важливе значення мають складові індексів, які характеризують демографічну ситуацію в сільській місцевості (додатки П.1–П.3). Так, прогнозні значення чисельності сільського населення, в тому числі у віці 15–64 роки, свідчать про наявність негативних тенденцій щодо його скорочення. З позицій забезпечення трудовими ресурсами сільськогосподарських підприємств подібна ситуація не набуває загрозливого характеру, оскільки на сьогодні в сільській місцевості на ринку праці спостерігається перевищення попиту над пропозицією. Очікуване скорочення сприятиме формуванню ринкової рівноваги на вищезазначеному сегменті ринку праці. Крім того, органи сільських об’єднаних територіальних громад не поставатимуть перед проблемою створення пропозиції соціальних робіт з метою зниження рівня безробіття в сільських населених пунктах. Знизиться і рівень виплат допомоги по безробіттю для сільських жителів.

Одержані результати прогнозних значень дають обґрунтовану підставу для висновку, що в перспективі буде спостерігатися міграційний приріст сільського населення та підвищення його тривалості життя (додаток Р.1). Подібна тенденція свідчить про погіршення

якості людського капіталу сільських територій, унаслідок того, що в перспективі сільські населені пункти будуть постійним місцем проживання не тільки сільського, а й міського населення пенсійного віку (додаток Р.2). Ця обставина спричинить скорочення надходжень до бюджету ОТГ у вигляді земельного податку та ПДФО.

Виконані нами прогнозні розрахунки до 2025 р. доводять, що в майбутньому будуть підвищуватися значення показників, які характеризують рівень добробуту сільського населення (додатки С.1–С.3). Так, в оглядовій перспективі буде спостерігатися вирівнювання заробітної плати в сільському господарстві порівняно з іншими галузями національного господарства, що зумовлено нестачею висококваліфікованих працівників у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки.

Очевидно, що впровадження інноваційних розробок у виробництво вимагає від сільського населення – потенційних найманих працівників суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу сучасної фахової підготовки. Відповідно до цього буде спостерігатися позитивна тенденція до зростання чисельності осіб, які проживають у сільській місцевості та матимуть професійно-технічну й вищу освіту (додатки Т.1, Т.2). За таких умов у перспективі буде збільшуватися чисельність сільської молоді, яка навчатиметься за кошти юридичних осіб.

Встановлено, що подальший прояв негативних тенденцій у народонаселенні сільських територій в перспективі спричинятиме зменшення кількості сільських населених пунктів, що відповідно призведе до закриття шкіл (додатки Т.3,Т.4). Слід брати до уваги й розпочатий процес реформування освіти в сільській місцевості, який передбачає оптимізацію кількості навчально-виховних комплексів. Отже, із скороченням поселенської мережі та зменшенням чисельності дітей віком до 6 років у сільських населених пунктах відповідно зменшиться й кількість дошкільних виховних закладів. При цьому постає проблема догляду та виховання дошкільнят у селах з незначною їх кількістю. Вважаємо, що в подальшому відбудуться певні трансформаційні процеси в поселенській мережі, що це призведе до зростання концентрації сільського населення в поселеннях із чисельністю населення понад 500 осіб (додаток У.1). За таких умов при одночасному зменшенні кількості дошкільних закладів у сільській місцевості збільшуватиметься потреба в кількості місць у них (додатки У.2, У.3).

Подальше зростання доходів та орієнтація на європейський стиль життя, який спостерігали сільські жителі під час трудової міграції, позитивно позначиться на рівні забезпе-

чення житловою площею. Прогнозні розрахунки свідчать про збільшення площ житлових будинків у сільських населених пунктах, що можна вважати позитивною тенденцію (додаток У.4). Однак, зважаючи на посилення невизначеності як всередині країни, так і в інших державах внаслідок дії різних чинників, зокрема пандемії короновірусу зменшилася пропозиція робочих місць, обмежена зайнятість, відчутний прояв інших негативних явищ, що відповідно зумовить скорочення доходів селян, а отже, уповільняться темпи будівництва та реконструкції будівель сільських жителів.

Очевидно, що на зміну умов життєвого середовища сільського населення впливатиме поширення сучасних ІТ-технологій в побуті сільського жителя, зокрема, телекомунікаційних мереж. За результатами опитування домогосподарств Київської області (січень 2019 р.), встановлено, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології, зокрема Інтернет, стають доступнішими та дедалі поширюються в сільському соціумі. За підсумками опитування частка осіб, які повідомили, що за останні 12 місяців користувалися Інтернетом, становила 63% (у 2017р. – 59%), серед мешканців великих міст таких осіб було три чверті (72%), малих – 63% (61%). У сільській місцевості частка осіб, яка повідомила, що за останні 12 місяців користувалися Інтернетом, порівняно з 2017р. зросла із 42 до 48%. У домогосподарствах з дітьми 71% осіб користувалися Інтернетом (у 2017р. – 68%), без дітей – 53% (48%). Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, збільшилася із 60 до 62%, а частка дітей у віці до 18 років, які користувалися Інтернетом,становила 64% (у 2017р. –61%).

Встановлено, що населення користувалося послугами Інтернету, маючи на меті різні цілі. Найбільш поширеними серед таких користувачів було завантаження фільмів, зображень, музики, перегляд телепрограм чи відео – 65%, майже половина вказали, звертатися до послуг Інтернету з метою спілкування, 48% – телефонних перемовин через Інтернет, по 34% – відео- або комп’ютерні ігри або їх завантаження та пошук інформації щодо питань здоров’я як для себе, так і для інших, 28% – читання або скачування матеріалів з періодичних видань у режимі он-лайн, 26% – освітні цілі, 22% – отримання інформації щодо товарів і послуг, кожен п’ятий – відсилання (отримання) електронної пошти, по 18% – банківське обслуговування та замовлення (купівля) товарів і послуг. Порівняно з 2017 р. в 1,3 раза збільшилася частка користувачів, які використовують Інтернет з метою банківського обслуговування. Наведені дані переконують, що на сьогодні в життєвому середовищі по-

силюється роль ІТ-технологій в одержанні інформації та реалізації окремих послуг, що значно вплине на зміну статусу закладів культури.

Отже, посилення ролі закладів культури, як місця проведення дозвілля, призведе до їх відродження та переформатування їхньої діяльності відповідно до вимог сьогодення закладів культури і сільських бібліотек (додаток У.5, У.6). Вважаємо, що ці заклади повинні стати не тільки організаціями, діяльність яких спрямовується на підвищення культурного рівня, а й освітнього, професійного, шляхом створення умов для здійснення обміну досвідом ведення домашнього господарювання.

На основі використання економіко-математичних методів прогнозування було проведено розрахунок показників ефективності використання людського капіталу сільських територій (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Прогнозні значення індивідуальних та групових індексів використання людського капіталу сільського господарства України

Найменування груп і показників	Відношення значення 2025 р. до 2005 р.	Відношення значення 2025 р. до 2018 р.
Розвиток сільського господарства		
Частка валової доданої вартості (ВДВ) сільського господарства	1,540	1,395
Частка інвестицій в основний капітал сільського господарства	3,895	1,837
Частка агропродовольчої продукції в експорті	3,637	1,161
Груповий індекс розвитку сільського господарства	2,794	1,438
Зайнятість		
Частка зайнятих у сільському господарстві	0,913	0,983
Рівень безробіття, у відсотках сільська місцевість	1,507	1,081
Частка найманих працівників	0,648	0,934
Груповий індекс зайнятості	0,962	0,997
Ефективність зайнятості в сільському господарстві		
Середньорічний темп приросту продуктивності праці	1,092	1,043
Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва	2,194	1,526
Середньорічний темп приросту ВДВ на 1 особу	1,176	1,136
Груповий індекс ефективності зайнятості	1,412	1,218
Інтегральний індекс	**1,560**	**1,204**

Джерело: розраховано автором.

Наведені в табл. 3.2 розрахунки складових інтегрального індексу розвитку сільськогосподарського виробництва дають підстави для висновку про те, що у стратегічній перспективі буде спостерігатися тенденція до економічного зростання сільського господарства.

Вважаємо, що важливим чинником, що свідчить про позитивну динаміку реалізації заходів для сільськогосподарського виробництва, є зростання частки валової доданої вартості сільського господарства в загальному обсязі валової доданої вартості по національному господарстві (додаток Ф.1). Така тенденція також може свідчити про переорієнтацію сільськогосподарських товаровиробників на виробництво продукції з високою доданою вартістю.

Підтвердженням зробленого нами висновку є збільшення обсягу інвестицій у модернізацію матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств до 2025 р., що забезпечить не тільки внутрішнє споживання, але буде сприяти й нарощенню експорту (додатки Ф.2, Ф.3) та посиленню ролі України як світового виробника сільськогосподарської продукції та продовольства. Незважаючи на прогнозне нарощення обсягів виробництва та експорту сільськогосподарської продукції, спостерігатиметься незначне зростання чисельності зайнятих усільському господарстві, що характерно для провідних країн світу (додаток Х.1). При цьому також очікується незначне зниження чисельності найманих працівників господарств корпоративного сектору аграрної економіки (додаток Х.2), що зумовлено, насамперед, впровадженням інноваційних технологій та розробок у виробництво. Як наслідок відбувається зниження трудоємкості виробничих процесів, особливо у тваринництві.

Однак реалізація подібних сценаріїв буде сприяти посиленню негативної тенденції в збільшенні чисельності безробітних у сільській місцевості (додаток Х.3). У даному випадку місцевим органам самоврядування доцільно забезпечити фінансування соціальних робіт, а також долучитися до залучення приватних інвестицій з метою створення додаткових робочих місць. Очевидно, що в найближчій перспективі тісне поєднання використання інноваційних методів виробництва сільськогосподарської продукції із застосуванням праці висококваліфікованих працівників сприятиме підвищенню продуктивності праці, рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції та зростанню темпів нарощення вартості валової доданої вартості в розрахунку на 1 особу (додатки Ц.1–Ц.3). Розрахунок прогнозних значень індивідуальних і групових індексів використання людського капіталу у сільському господарстві країни наведено у додатку Ц.4.

Розраховані прогнозні значення інтегральних індексів формування людського капіталу сільських територій та його використання у сільському господарстві (додаток Ц.5) представлено на рис. 3.3.

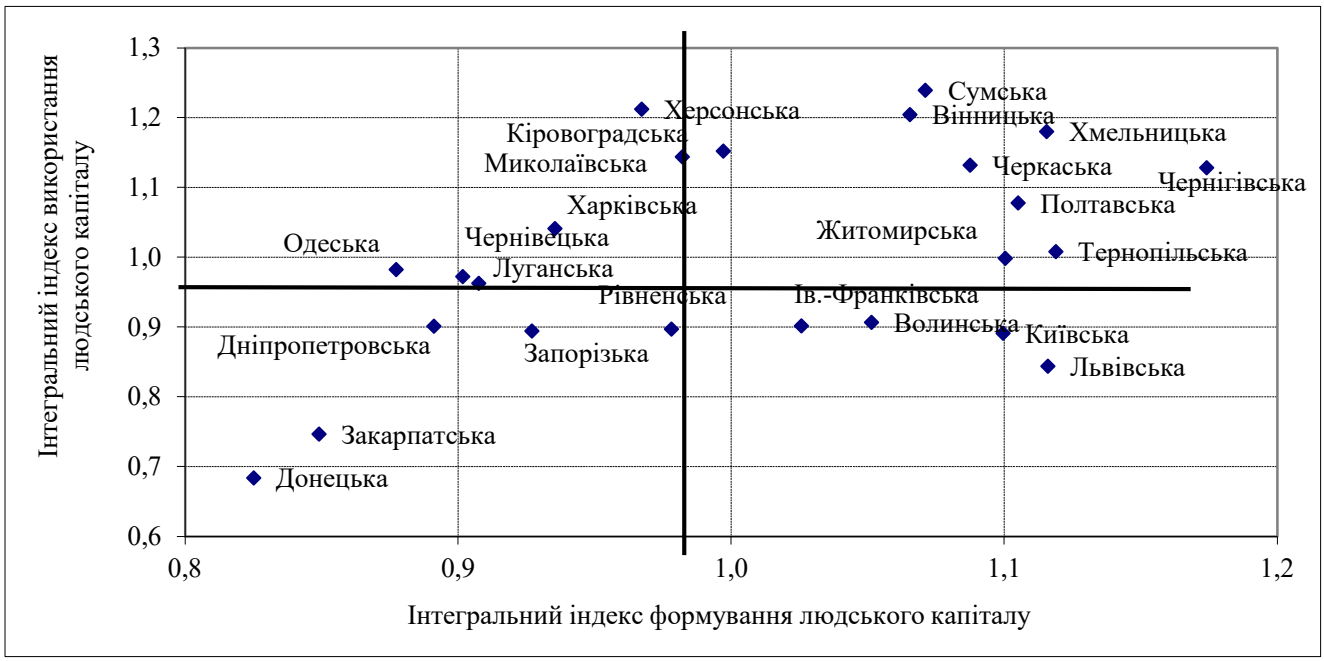

Рис. 3.3. **Діаграма регіонального розподілу за прогнозними значеннями інтегральних індексів формування та використання людського капіталу**

Джерело: побудовано автором.

Дані рис. 3.3 свідчать, що у четвертому квадраті розміщуються регіони із найвищими значення інтегрального значення індексу формування людського капіталу та його використання – це Сумська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська, Тернопільська області, які є провідними регіонами у формуванні кращої пропозиції сільськогосподарської продукції.

У третьому квадраті розміщуються області – Івано-Франківська, Волинська, Київська, Львівська з високим значенням індексу формування людського капіталу сільських територій, однак при цьому вони не повною мірою використовують можливості щодо ефективного його використання.

Така ситуація зумовлена різними причинами, зокрема, специфіка у Київській області – це розвинена промисловість, внаслідок чого сільське господарство не набуло провідної ролі; інші області мають обмежені ресурсні можливості для розвитку сільського господарства – це Херсонська, Кіровоградська, Миколаївська, Харківська, Одеськаї та Чернівецька області, що потребує реалізації низки заходів з підвищення якості людського капіталу в цих регіонах.

Другий квадрат характеризується високим рівнем використання людського капіталу сільських територій, однак неповною мірою використано резерви щодо його формування. Така ситуація властива для Херсонської, Кіровоградської, Миколаївської, Харківської,

Одеської та Чернівецької областей, що вимагає реалізації низки заходів щодо досягнення вищої якості людського капіталу в них.

Водночас, перший квадрат має нереалізовні можливості щодо формування людського капіталу сільських територій та ефективного його використання в сільськогосподарському виробництві. До нього увійшли: Луганська, Рівненська, Дніпропетровська, Запорізька, Закарпатська, Донецька області. Очевидно, що поясненням такої позиції є різні причини: війна на Сході країни, обмежені ресурсні можливості розвитку сільського господарства, промисловий розвиток регіону тощо. Однак, з метою повної реалізації заходів щодо підвищення якості людського капіталу та його використання у виділених областях, доцільно запропонувати комплексні заходи щодо відтворення людського капіталу, що позитивно вплине на показники його якості й ефективності використання у сільськогосподарському виробництві.

За результатами проведеного аналізу чинників формування та використання людського капіталу можна дійти висновку, що кількісні зміни окремих його індикаторів і соціально-економічних показників сільськогосподарського виробництва та сільської території дають підставу оптимізувати систему розширеного відтворення, а якісні зміни визначають величину сукупних ресурсів сільської території та динаміку зміни соціально-економічних показників.

Стратегічними пріоритетами відтворення людського капіталу сільських територій у нинішніх умовах слід виділити: підвищення освітнього рівня у населення працездатного віку; оптимальне його використання в межах сільської території; зниження соціальної напруги у сільській громаді, що сприятиме реалізації принципів сталого розвитку. Зазначимо, що процес відтворення людського капіталу сільської території необхідно поєднувати із цілями розвитку самої території, а саме: підвищення попиту на трудові ресурси та збалансування деформацій пропозицій на ринку праці; удосконалення загальноосвітньої системи та відродження професійної підготовки сільської моделі; покращення демографічної ситуації на селі.

Пріоритетність напрямів варто визначати на основі потенціалу та цілей розвитку сільських територій, інвестиційних можливостей суб’єктів сільського розвитку й раціонального поєднання їхніх економічних і соціальних інтересів, якості людського капіталу сільських громад, що доцільно передбачити у Стратегії розвитку. Водночас завдання держави як макрорегулятора сільського господарства полягає у стимулюванні формування необхідної

траєкторії розвитку сільських територій як однієї з обов'язкових умов створення сприятливого середовища, необхідного для ефективного використання людського капіталу сільських територій. Збільшення рівня зайнятості сільського населення, його доходів, якості життя створюють передумови до активізації інвестиційних процесів у людський капітал, оскільки постають реальні можливості для його реалізації саме на території постійного проживання. Кошти, які виділяються із бюджетів сільських родин на навчання та виховання молодого покоління, не будуть реінвестовані у відтворення людського капіталу, якщо молодь не матиме можливостей реалізувати свій трудовий потенціал і буде змушена змінити місце-проживання. Сільські родини здебільшого будуть змушені направляти додаткові засоби на забезпечення відповідного рівня життя молодого покоління, яке проживає у містах, скорочуючи інвестиції у власне відтворення. Отже, перелив доходів із сільської місцевості в міську негативно позначається на відтворювальному потенціалі сімей, які проживають у сільській місцевості, та зумовлює скорочення потреб значної частини сільського населення, деградацію їх структури та зниження вимог до їх якості. Виконання положень запропонованих приорітетних напрямків, за відповідної державної та регіональної підтримки, в перспективі дасть змогу істотно підвищити якісний і кількісний рівень відтворення людського капіталу сільських територій.

3.2. Активізація соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу

Сучасні умови розвитку суспільства зумовлюють зміну місця та ролі людини шляхом перетворення її інтелектуального потенціалу в основний фактор науково-технологічного прогресу, посилення гуманізації економічних відносин, що потребує розробки системи соціально-економічних інструментів для забезпечення відтворення та гнучкої адаптації людського капіталу у процеси сталого розвитку сільських територій. Вибір відповідних для цього інструментів повинен базуватися на пріоритетах моделі економічного зростання економіки, переходу від технократичного підходу до антропократичного, у межах якого виділяється домінантність людського капіталу як фактору структурної модернізації в умовах прояву синергетичного ефекту, що грунтується на багатополярності людського капіталу. У процесі вибору інструментів відтворення та стимулювання залучення людського ка-

піталу в новітніх умовах доцільно виділити дві складові відтворення і капіталізації людського потенціалу: формування та розвиток інноваційних компонент людського потенціалу, а саме: креативне мислення і крос-функціональність, вміння вести пошук та обробку великих масивів інформації, широке світоглядне мислення у межах концепції сталого розвитку, вміння генерувати нові знання та використовувати їх у практичній діяльності, мати навички щодо гнучкої адаптації до інноваційних технологій та інтегруватися із ними; формування середовища капіталізації інноваційних якостей людського капіталу у процесі економічної діяльності. Зазначені напрями впливають на вибір комплексу інструментів, які відповідають стратегічним пріоритетам розвитку людського капіталу, визначеним експертами ОЕСР: формування моделі активної споживчої поведінки; адресна підтримка бізнес-групами молодих науковців і фахівців у ключових видах економічної діяльності; цифровізація та віртуалізація галузей соціальної сфери; впровадження елементів новітньої індустріальної освіти; поширення системи державного замовлення та інфраструктурних проєктів у системі ключових видів економічної діяльності, гарантована закупівля інноваційних технологій та продуктів місцевими органами влади [215].

Відтворення людського капіталу розглядається нами як процес, що охоплює всі етапи життєвого циклу людини, на кожному з яких існують ключові фактори, що сприяють простому та розширеному відтворенню людського капіталу. Так, основні складові, наявні на кожному етапі, лише з іншим змістом та обсягом, – це інвестиції у людський капітал, наявність можливостей задовольнити потреби, розвиненість і доступність сфери освіти й реалізації соціальної політики бізнесу та держави. Інвестиції в людський капітал є однією з найбільш досліджуваних наукових проблем. Так, початкові інвестиції реалізуються у межах інституту сім'ї, далі людина реалізує їх на основі капіталізації свого потенціалу в сфері економічних відносин. Базисом можливостей та достатності інвестиційної складової відтворення людського капіталу є величина винагороди за капіталізований потенціал, а в умовах соціально-економічної трансформації та їх результативності визначається людським впливом і прямо пропорційна накопиченим знанням і можливостям капіталізації інноваційних компонент людського капіталу [216]. Слушною є думка, що «ті, хто вирощує свиней або виробляє балалайки та пілюлі, безперечно, продуктивні, але незрівнянно більш

продуктивними є вихователі юнацтва та вчителі дорослих людей … лікарі, судді та адміністратори. Перші виробляють мінові цінності, інші створюють продуктивні сили» [217].

В умовах реалізації політики нової індустріалізації, коли інноваційний розвиток є мультиплікативним ефектом здібностей людини перманентно нарощувати власний людський потенціал та творчі здібності до самореалізації, необхідно створювати продуктивні сили, в першу чергу за рахунок системи освіти, що сприятиме гнучкості державної політики, як вміння переорієнтувати ресурсні потоки із традиційних секторів економіки в пріоритетні галузі відповідно до змін довгохвильової динаміки світового господарства. Наведемо думку А. Сміта, який пояснював взаємозв'язок економічного розвитку та системи освіти наступним чином: економічний розвиток – це процес, який відбувається у свідомості людей, тобто це можна назвати процесом навчання [218], а перехід до нового технологічного укладу можливий лише за умови розвитку нових фахівців у поєднанні з інноваційними технологіями [219].

З метою забезпечення поступального соціально-економічного розвитку аграрного сектору України, підвищення конкурентоспроможності його аграрно-ресурсної складової та комфортності соціально-територіальної частини, а також посилення у реалізації таких заходів ролі випускників аграрних закладів необхідно прискорити інтеграцію науки, освіти й агробізнесу з інститутами організації українського суспільства і впровадження результатів наукових досліджень у господарську та соціальну діяльність. Провідна роль у цьому процесі відводиться розвитку інноваційної інфраструктури навчальних закладів та удосконалення системи підготовки професійних кадрів для всіх ланок корпоративного сектору аграрної економіки .

У світі набула визнання модель наукового співтовариства, у якій центральне місце посідають навчальні заклади освіти, що забезпечують зв'язок науки, освіти та інноваційного бізнесу. Університети перетворились у науково-технологічні центри в багатьох країнах Європи. Так, у країнах світу освітні заклади є повноцінними учасниками інноваційного процесу, внаслідок чого наявний класичний симбіоз: науково-освітні організації розробляють інноваційні продукти, придбання яких здійснюють бізнесові структури, а держава створює необхідну інфраструктуру для інноваційної діяльності. У процесі впровадження інновацій відбувається економічне зростання не лише для учасників процесу, але й держави в цілому.

За таких умов аграрний університет повинен забезпечити формування науково-інноваційного та освітнього простору з метою підготовки фахівців на рівні сучасних вимог, а держава має уможливити створення в сільському секторі умов, сприятливих для формування різних інноваційних структур, зокрема малих інноваційних підприємств, вертикально інтегрованих структур інноваційного типу, технопарків, структур із впровадження соціальних інновацій тощо. Водночас відсутність сучасних форм інноваційного підприємництва матиме своїм наслідком гальмування або ж унеможливлення появи нових інноваційних практик і реальних позитивних результатів.

Практика довела, що в Україні такою інноваційною формою можуть стати агротехнопарки або кластери, які дають змогу встановити економічні, технологічні, організаційні, соціальні, наукові зв'язки між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробно-харчовими підприємствами, аграрними освітніми закладами, науковими установами й інститутами організації українського суспільства. Отже, необхідні сучасні наукові дослідження, результати яких можливо впровадити в практику. Це дозволить покращити не лише матеріально-технічну базу наукових досліджень, але й скоротити час на впровадження інноваційних розробок, забезпечити конкурентоспроможність продовольчого комплексу та виробленої харчової продукції. Водночас впровадження соціальних інновацій сприятиме розвитку громадянського суспільства та підвищенню комфортності проживання в об'єднаних сільських громадах.

Зазначимо, що на відміну від провідних країн світу, в Україні значно нижчі обсяги державного фінансування закладів вищої освіти щодо витрат на наукові дослідження та інноваційні розробки. Вважаємо, що поточне фінансове забезпечення інноваційної діяльності у закладах вищої освіти не відповідає реальним можливостям їхнього наукового потенціалу. Така ситуація обмежує розвиток і результативність інноваційної діяльності, а також перспективи її комерціалізації. Унаслідок цього існує значний розрив у кількості створюваних інноваційних підприємств по групах класичних, технічних, технологічних, аграрних університетів.

Важливо зазначити, що результати інноваційної діяльності поки ще не широко затребувані бізнес-структурами реального сектору економіки, отже, слід відшукувати способи посилення інтеграційних зв'язків у ланцюжку «університет-бізнес». Проведений аналіз дає

підстави стверджувати про наявність таких основних гальмівних чинників: відсутність сучасного механізму, який забезпечує збалансування тривалих економічних інтересів розробників інноваційних продуктів та їхніх споживачів під час передачі нових технологій підприємствам; відсутність замовлення на їхню підготовку з боку бізнес-структур і держави; обмеженість економічних стимулів для підприємницьких структур при впровадженні інноваційних технологій значною мірою зумовлена дефіцитом інвестиційних ресурсів, необхідних для фінансування впровадження інноваційних розробок у виробничі процеси.

Крім того, ускладнено і процес створення сучасної інноваційної інфраструктури в кожному університеті. Очевидно, що для її створення слід досягти певних масштабів і доходів від інноваційної діяльності. Саме тому нині у країні розгортається процес створення і розвитку міжвузівських центрів колективного використання обладнання та устаткування з ініціативи Міністерства освіти і науки України.

Доцільно ідентифікувати чинники низької активності викладачів університету в процесах створення і функціонування наукових та інноваційних структур закладів вищої освіти. Ключовими серед них варто виділити: помітну інтенсифікацію освітньої діяльності викладачів упродовж останніх років; підвищення вимог до наукової друкованої продукції;з апровадження освітніх курсів англійською мовою; високі затрати праці, пов’язані з організацією роботи інноваційних підрозділів за низьких доходів або ж безоплатно на початковому етапі його життєвого циклу та ін.

При узагальненні зарубіжного досвіду комерціалізації вузівських інновацій варто сфокусувати увагу на організаційних формах, за допомогою яких здійснюється інтеграція ресурсів і діяльності, а також чинниках зовнішнього середовища, що сприяють розвитку інноваційної діяльності університетів. Проведений нами порівняльний аналіз сучасної практики розвитку інноваційної діяльності ВНЗ, процесів її комерціалізації свідчить про різноманітність підходів до вирішення названих завдань.

Так, характерними підходами у США є такі: розробка регіональними органами державної влади стратегічних планів розвитку територій, які включають такі головні та взаємопов’язані напрями: створення і розвиток інтелектуального капіталу в університетах штатів; формування кластерів; створення сприятливого податкового середовища; вдосконалення системи навчання підприємців [220]; активізація наукових досліджень в університетах,

використання їхніх результатів бізнесом пов'язано з прийняттям у 1980 р. Федерального Закону Bayh-Doas, відповідно до якого університети стають власниками винаходів, що фінансуються федеральним урядом [221]; принципово важливим моментом є орієнтація університетів на певні сектори бізнесу; створення в університетах дієвої інфраструктури інноваційної діяльності. Найбільш вдалим прикладом науковці вважають досвід Кентського державного університету штату Огайо [222]. Ще одним прикладом ефективної інфраструктури інноваційної діяльності можна назвати досвід Техаського університету в м. Остіні, де створено Управління комерціалізацією технологій з основними напрямами діяльності: оцінка, захист, маркетинг і ліцензування здійснених в університеті інноваційних розробок і програмного забезпечення; сприяння у створенні стартапів; розвиток співробітництва з компаніями, інвесторами й іншими стейкхолдерами у сфері комерціалізації технологій; консультування співробітників університету з питань захисту патентів і комерціалізації [223]; використання різних форм кооперації університетів із бізнесовими структурами у межах державно-приватного партнерства, які сприяють інноваційному розвитку економіки.

Заслуговує на увагу вітчизняної практики досвід взаємодії університетів і підприємств реального сектору економіки у Швеції, зокрема практика створення та розвитку сучасного інноваційного центру в м. Лінчепінг, що спеціалізується у сфері інформаційних технологій, медицини та фармакології [224].

Зазначимо, що університетам середнього рівня складно створювати й утримувати власні центри трансферу технологій або оплачувати послуги зовнішніх організацій. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми є створення центрів трансферу технологій на колективних засадах. У зв'язку з цим доцільно розглянути приклад Франції, де Національним агентством наукових досліджень сформовано спеціальний фонд для створення компаній-акселератів трансферу технологій з метою фрагментації подібних послуг на регіональному рівні. На сьогодні вже діє 11 таких підприємств, що належать консорціуму університетів і державних наукових організацій, які фінансують «обґрунтування концепції» і комерціалізацію об'єктів інтелектуальної власності [225].

Зауважимо, що і в інших країнах Західної Європи розвиток інноваційної діяльності в університетах пов'язується зі створенням техніко-впроваджувальних зон, у яких розробляються принципово нові технології, матеріали і продукти, здійснюється експериментал-

не малосерійне виробництво наукоємної продукції. Притік капіталу з-зовні, створення в технопарках інвестиційних фондів, які фінансують зусилля невеликих фірм, покликані сприяти ефективній передачі технологічних напрацювань для масового промислового використання. На пільгових засадах співробітникам фірм надаються приміщення в оренду, проводяться консультації за участі провідних вчених, надається відповідна апаратура та можливість користуватися бібліотечними фондами університетів.

Стримуючими чинниками й перешкодами в розвитку інноваційної діяльності університетів аграрного профілю та, відповідно, їх позитивного впливу на формування людського капіталу є: недосконалість законодавства у сфері регулювання малих інноваційних підприємств (МІП), а саме – зміна організаційно-правової форми освітнього закладу зумовлює втрату статусу суб'єктів малого підприємництва; складність процедури організації МІП та погодження напрямів діяльності; чинним законодавством не передбачено прозорі пільги для учасників інноваційної діяльності; проблеми пошуку інтелектуальної власності, яка має комерційний попит та може бути внесена до статутного фонду; кадрові питання; чинне податкове законодавство не адаптоване для інноваційних підприємств з участю освітніх закладів та не враховує їхні особливості; фінансові складнощі при створенні МІП; високий рівень підприємницького ризику в діяльності МІП; відсутність широкого кола споживачів інноваційних продуктів; недосконалість інформаційного забезпечення МІП; організаційні проблеми у процесі функціонування МІП (укладання договорів оренди площ, якщо підприємство зареєстровано на території університету; проблеми охорони інтелектуальної власності).

Вважаємо, що з метою подолання зазначених перепон і створення сприятливого інноваційного середовища для малих підприємств у сфері інновацій на базі ЗВО необхідна державна підтримка, яка може надаватись у таких формах: внесення поправок до чинного законодавства, щодо полегшення діяльності малих інноваційних підприємств, створення майданчиків з метою забезпечення підприємницьких комунікацій – інноваційно-технологічних центрів, бізнес-інкубаторів, технопарків; організація відповідних інвестиційних інститутів, які виявляють бажання та матимуть можливість інвестувати кошти в інноваційні підприємства на початкових стадіях їх створення.

Наступною важливою умовою підвищення потенціалу людського капіталу сільських територій є закріплення в освітніх стандартах вищої освіти, а саме в частині фахових компетенцій нинішнього часу – розвиток новаторських здібностей, тобто вміння продукувати нові наукові знання, та інноваторських – вміння передбачати у новітній розробці економічну вигоду та дотримуватися принципів сталого розвитку. Існує також потреба в закладах аграрної освіти розробити комплекс заходів з реалізації освітніх програм професій майбутнього. На сьогодні до переліку таких професій доцільно внести наступні: дизайнер віртуальної реальності, що дозволить створювати комфортні умови середовища закладів соціальної інфраструктури (музеїв, офісів, медичних закладів та ін.); фахівець із експлуатації робототехніки у сільськогосподарському виробництві, сфері послуг тощо з метою створення етичних норм раціонального поєднання роботів і людей; віртуальний екскурсовод; проєктувальник «розумної сільської території» та екологічно чистої; сітіфермер, тобто фахівець з організації виробництва фермерської продукції в умовах міста; фахівець з відновлення екосистем; фахівець з рециклінгу, як розробник нових екологічних і недорогих технологій.

Доведено, що умовою якісної характеристики зміни пріоритетів і напрямів структурних перетворень є наявність активної споживчої поведінки як вищої соціокультурної форми життєдіяльності, яка передбачає здатність задовольняти матеріальні потреби на відповідному рівні, а також когнітивні та соціальні. Очевидно, що активна споживча поведінка сприятиме створенню умов до самореалізації та саморозвитку людини та формує попит на товар або послугу, оскільки будь-який продукт буде затребуваним на ринку лише за наявності інтересу до нього з боку кінцевого споживача. Результатом активної споживчої поведінки стане позитивна інтегральна оцінка людиною свого рівня життя та належної його якості із неперервним трендом, який означає не фрагментарне досягнення людиною високих оцінок, а характеристика їх неперервності при віковій або статусній зміні. Отже, соціальне середовище для людини – це важлива інституційна структура, від якої залежить можливість трудової зайнятості та забезпечення високих стандартів життя [226], а його вплив на особу розглядається через призму людського потенціалу, який враховує самоцінність життя особистості та середовища її функціонування [227]. Аргументовано, що для більшості людей цінністю є довге та здорове життя, долучення до культури і науки, творча та суспільна

активність, збереження природного середовища і проживання з ним у злагоді. Активна участь держави як суб'єкта економічних відносин у стимулюванні залучення людського капіталу щодо реалізації принципів сталого розвитку сільських територій доцільна через системний розвиток інфраструктурних проєктів як у виробничій, так і соціальній сфері.

Результати угрупування даних суцільного обстеження сіл Київської області (2014 р.) характеризують і кількісно, і певною мірою якісно ті об'єкти соціального призначення та елементи інженерної інфраструктури і благоустрою населених пунктів, які не лише вдалося зберегти від фізичної руйнації та їх фінансування у складні 1990-ті роки, а по можливості приростити й частково оновити у 2000-ні та наступні роки (додаток Ш.1). Однак переважно на новій основі – шляхом активного включення у ці процеси приватного сектора та впровадження ринкових методів підприємницької діяльності.

Наведений перелік об'єктів різного функціонального призначення у цілому охоплює увесь спектр послуг соціального призначення, які повинні мати можливість отримати сільські жителі. Конкретні статистичні дані по кожному показникові розкривають рівень забезпеченості досліджуваного регіону об'єктами соціального призначення. Проте наведені дані не можуть відобразити реальний стан задоволення соціальних потреб. З урахуванням принципу економічності надання соціальних послуг не в кожному населеному пункті може бути розміщений весь набір об'єктів соціального призначення. Це залежить, насамперед, від розмірів населених пунктів та наявності необхідного контингенту споживачів послуг, а вже потім – від реальних можливостей держави та/або місцевих органів самоврядування щодо спорудження необхідних об'єктів за умови їх відсутності.

Виявлено значну невідповідність між показниками 2014 р. (практично у 3,5 раза), а саме: торгових закладів, зокрема: на початок року (додаток Ш.1) налічувалося 3704 торгові заклади, на кінець року (додаток Ш.2) – лише 1045 одиниць, з них магазинів – 838 од.

На нашу думку, пояснення такого стану полягає у відмінностях звітності: під час суцільного обстеження сіл враховувалися суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні особи, включаючи і зайнятих торгівлею сезонною продукцією, а згідно із статистичною звітністю – переважно лише підприємці – юридичні особи з наявністю стаціонарних приміщень, включаючи магазини. Із решти доступних показників статистичні дані зіставні, тобто зберігається певна динаміка, незалежно від форми звітності.

Проведений аналіз наведених статистичних і розрахункових даних доступного числа показників (додаток Ш.2) засвідчив, що здебільшого в останні чотири роки вони стабілізувалися, за винятком житлово-комунальної сфери та торгівлі. Зокрема, зменшилася кількість стаціонарних об'єктів торгівлі (на 3,5%), але водночас збільшилася їхня торговельна площа (на 10,5%), тобто фактично закриваються дрібні торгові точки, а в експлуатацію вводяться нові об'єкти з великою площею. Однак можна допустити, що торговельне обслуговування сільських жителів невеликих населених пунктів погіршується або ж вони залишаються взагалі без торгових точок.

Протилежна тенденція у сфері житлово-комунального господарства, зокрема загальна площа сільського житлового фонду за чотири роки, збільшилася на 2,1 млн м кв. (на 7%), а його частка у житловому фонді по області – на 0,5 в.п. Помітно зросла і частка сільського житлового фонду, який облаштовано водопроводом (на 6,5 в.п. – до 49,5%), каналізацією (на 6,3 в.п. – до 47,7%) та гарячим водопостачанням (на 5,2 в.п. – до 37,6%). Це свідчить про те, що переважна частина нового житла забезпечена основними комунальними зручностями. Оскільки житло споруджується не лише сільським населенням, але й мігрантами (чи внутрішніми переселенцями), жителями столиці й інших міських поселень пристоличного регіону, як «друге житло» для міських жителів чи переселенців, то це досить непросте питання потребує поглибленого аналізу.

Зазначимо, що спорудження житла різного функціонального призначення у сільській місцевості відбувалося за кількома напрямами, які можна систематизувати й виокремити наступним чином: традиційно, тобто сільським населенням на правах приватної власності, підприємствами та організаціями для своїх працівників, а також міськими жителями, які в різний спосіб набували права власності на земельну ділянку в межах населеного пункту і споруджували за власні кошти приватні житлові будинки садибного типу з дотриманням усіх архітектурно-будівельних вимог; будівництво дачних і садових будинків із господарськими спорудами й будівлями на землях садово-дачних кооперативів, яке проводилося виключно за рахунок власників та відповідно до їхнього розуміння проєктування та забудови, але пізніше почало набувати офіційних «прав громадянства» у сільському житловому фонді [194].

Зокрема, згідно із статистичними даними за 2018 р., практично шосту частину житла (493,9 тис. кв. м), введеного в експлуатацію в сільській місцевості, становили дачні та са-

дові будинки [195]. Водночас останній нормативний акт з цього питання був прийнятий в 2018 р., зокрема: Порядок проведення технічного обстеження та прийняття в експлуатацію індивідуальних житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських будівель і споруд, будівель і споруд сільськогосподарського призначення, що за класом наслідків належать до об'єктів з незначними наслідками, збудовані на земельній ділянці відповідного цільового призначення без дозвільного документа на виконання будівельних робіт [196]; спорудження сільських або котеджних містечок (КМ), яке широко розгорнулося з другої половини 2000-их років у приміських районах Київської області.

Значна частина сімей, які там проживають, займаються любительським присадибним сільським господарством, садівництвом або ж квітникарством, у розвитку яких велику роль відіграє розмір ділянки: від 4–5 до 18–20 сотих гектара. Реальну ситуацію в динаміці, що сформувалася у сфері сільського житлового будівництва упродовж останніх років, відображають дані додатоку Ш.3.

За розрахунками додатку Ш.3 можна зробити такі висновки: досліджувана нами область є безперечним лідером у спорудженні та введенні в експлуатацію житла у сільській місцевості (майже 29–41% від його обсягу у сільській місцевості України); частка введеного в експлуатацію житла у сільській місцевості регіону в його обсязі по Київській області становить 55–59% і майже удвічі перевищує аналогічний показник по Україні, який становить близько 29–35%; найбільше введено в експлуатацію житла у сільській місцевості регіону в 2016 р. (1176 тис. м кв. загальної площі), а потім висхідний тренд змінився на низхідний; зростання чисельності постійного сільського населення в регіоні почалося з 2014 р. і мало висхідний тренд (збільшилося на 21,9 тис. осіб, або на 3,3%). Зазначимо, що для постійного сільського населення України нині притаманний низхідний тренд, що, на нашу думку, буде спостерігатися і в оглядовій перспективі.

За спостереженнями, чисельність сільського населення зростає внаслідок впливу різних чинників, однак, на нашу думку, значною мірою це пов’язано із зміною чинного законодавства стосовно реєстрації місця проживання в дачних і садових будинках, але за умови їх переведення в житлові [230]. Унормування цієї проблеми дозволило вирішити значний комплекс питань, пов’язаних із реалізацією прав громадян, що стосувалися різнопланових фінансових аспектів, соціального обслуговування, голосування на виборах, військо-

вого обліку та ін. Порядок переведення дачних і садових будинків у категорію житлових унормовано відповідною постановою Уряду України [231].

Об'єднані громади у своїй діяльності поступово переорієнтовуються на управління ними з обласного центру, а роль районного згортається до реалізації лише обмежених державних функцій. Водночас районні ради будуть поступово переорієнтовані на забезпечення організації та виконання функцій міжмуніципального співробітництва; створення об'єднаної громади супроводжується не лише реальним розширенням її зовнішніх меж, а й ущільненням та збільшенням кількості покладених на Голову територіального об'єднання, спеціалістів і місцеву раду функцій, наділенням їх додатковими повноваженнями, посиленням відповідальності за розвиток територій і населених пунктів, що перебувають під їхньою юрисдикцією; створення та офіційна легалізація об'єднаної громади супроводжується збільшенням власних надходжень до місцевого бюджету за рахунок як розширення кола об'єктів оподаткування й коригування пропорцій розподілу відрахувань для різних рівнів бюджетів, так і капіталізації невикористовуваних ресурсів та об'єктів, акумуляції різних внутрішніх і зовнішніх активів; розширюється коло невідкладних завдань, для вирішення яких необхідно оперативно забезпечити відповідними ресурсами, що виступає об'єктивною передумовою для виокремлення, глибокого усвідомлення сучасних викликів і проблем та їх подолання, визначення і окреслення перспективних цілей з метою реалізації при розробленні Стратегії розвитку громади та ін.

Аналіз засвідчив, що до розроблення планів і програм соціально-економічного розвитку окремих населених пунктів, а переважно центрів ОТГ, долучається керівництво різних типів об'єднаних громад, які можна виокремити й охарактеризувати таким чином: віддаленість від важливих адміністративних і соціально-економічних центрів та часто ускладнена транспортна доступність; наявність в окремих випадках «неформального центру прийняття рішень», що повністю контролює і практично впливає на прийняття усіх важливих рішень місцевою владою та громадою; реальна автономія громади в самостійному вирішенні усіх життєво важливих питань як результат комплексної сформованості соціальної сфери та наявності достатнього виробничого потенціалу, що сукупно забезпечує її самодостатність.

Зазначимо, що в Київській області є приклади об'єднаних територіальних громад, які будуть відповідати наведеним характеристикам, і тому доцільно проаналізувати програми їхнього розвитку детальніше. Стосовно цього як показові можна навести програми соціально-економічного розвитку Дівичківської сільської ОТГ на 2018–2020 роки [232], Медвинської сільської ОТГ на 2019–2021 рр. [233], та Студениківської сільської ОТГ на 2019 р [234]. За низкою ключових показників вони дуже схожі між собою, відповідно: площа громади – 267; 133; 191 кв. км; входить у громаду сільських населених пунктів – 7; 6; 6 од.; чисельність жителів – 4,6; 4,8; 4,0 тис. осіб; людність населеного пункту-центру громади – 1492; 2845; 1911 осіб; відстань до районного центру – 17; 24; 21 км. Детальніше варто проаналізувати фінансову спроможність вказаних громад (табл. 3.3) [235].

Таблиця 3.3

Оцінка фінансової спроможності об'єднаних громад Київської області за 2018 р.

Показники	Одиниця виміру	Об'єднані територіальні громади:				
		Дівичківська	Медвинська	Студениківська	Калитянська (найменш спроможна)	Великодимерська (найбільш спроможна)
1. Власні доходи на одного мешканця	грн/ особу	6703,2	3627,8	8846,2	2722,8	5915,2
2. Рівень дотаційності бюджетів**	%	-17,5	-2,8	-8,6	+6,6	-6,6
3. Частка видатків на утримання апарату управління	%	19,6	19,5	18,5	31,1	12,7
4. Капітальні видатки на одного мешканця	грн/особу	921,4	631,2	1956,4	442,9	2243,2
5. Частка капітальних видатків у власних доходах	%	13,7	17,4	22,1	16,3	37,9

Джерело: складено і розраховано за [236].

** Дотаційність бюджетів: **базова (+) дотація** – перераховується з державного бюджету місцевим з метою підвищення їх фіскальної спроможності; **реверсна (-) дотація** – перераховується з місцевих бюджетів до державного з метою горизонтального вирівнювання податкового потенціалу територій.

Доцільно привернути увагу й до тих ключових індикаторів, досягнення яких буде свідчити про фінансову спроможність громад, а саме: чисельність громади не повинна бути меншою ніж 5–7 тис. жителів; частка базової дотації – не більше 30%

від суми власних доходів; витрати на утримання управлінського апарату – не більше 20–25% від обсягу власних доходів громади.

Щодо першого індикатора, то певною мірою дві громади відповідають вказаному критерію, однак третя помітно не відповідає йому, але для даного випадку, на нашу думку, це поки що не має критичного характеру. Значно складніше стане тоді, коли людність громади матиме спадний тренд, і це безпосередньо впливатиме як на масштаби зайнятості працівників у галузях соціального обслуговування, так і на оплату їхньої праці. Водночас за другим і третім індикаторами згадані три громади повністю відповідають наведеним кількісним значенням, тому загальна їх оцінка буде позитивною.

Зазначимо, що по дев'яти проаналізованих громадах Київської області (які функціонували увесь звітний період) середній показник надходжень власних доходів на одного мешканця склав 4,4 тис. грн (збільшення у 2,4 рази порівняно з 2017 р.), за цим параметром дещо відстає Медвинська ОТГ (на 17,4%), але перевищують навіть показник найбільш фінансово спроможної (5,9 тис. грн) інші, зокрема Дівичківська (6,7 тис. грн) та Студениківська (понад 8,8 тис. грн) громади. За оцінками експертів Програми «U-LEAD з Європою» та проєкту SKL International, структура доходів місцевих бюджетів громад України за січень – квітень 2019 р. була такою: ПДФО – 56,4%, плата за землю – 13,5%, акцизний податок – 6,7%, нерухоме майно – 2,3%, єдиний податок – 16,7%, інші – 4,4% [237]. Отже, наявність власних виробничих потужностей та інших місць (об'єктів, установ, організацій) зайнятості населення в економічно активному віці на території громади, а також плата за землю, як основний її природний ресурс, забезпечують надходження у межах 70% власних доходів місцевих бюджетів.

Похідна від власних доходів місцевих бюджетів – капітальні видатки на одного мешканця (без урахування власних надходжень бюджетних установ) становила в середньому по громадах Київської області 1,1 тис. грн, тобто практично чверть від власних доходів. Тож жодна із трьох вказаних громад не виходить на середньообласний рівень, і це можна пояснити лише тим, що більшість коштів спрямовується на вирішення поточних проблем некапітального характеру. За іншими критеріями вказані громади відповідають наведеним кількісним параметрам. Водночас найменш спроможна Калитянська ОТГ отримала базову дотацію з державного бюджету в розмірі 6,6% від власних доходів (ПДФО) до місцевого бюджету.

Аналіз показав, що практично всі громади досліджуваної області, які були сформовані до початку 2018 р., розробили Стратегії соціально-економічного розвитку на тривалу перспективу, а більш детально – комплексні Плани їх практичної реалізації на один-два роки або ж низку (10–30) суб'єктно-об'єктних деталізованих цільових програм. Досвід переконує, що на початковому етапі головними завданнями для нової команди Голови територіального об'єднання стала розробка Стратегічного плану економічного розвитку території об'єднаної громади та невідкладного проведення інвентаризації її земель, а вже у його межах – підготовка Генеральних планів розвитку населених пунктів. Водночас у контексті реалізації затверджених місцевими радами Генпланів, ключовим пріоритетом визначено розроблення планів розвитку соціальної і комунальної сфери та модернізації шляхово-транспортної інфраструктури з метою забезпечення надійного транспортного сполучення сільських населених пунктів із центром громади. Залежно від специфіки складу і тенденцій розвитку об'єднаної громади наведена черговість розроблення проєктів та їх реалізації може бути іншою.

Заслуговує на увагу досвід підготовки Стратегії розвитку Фурсівської ОТГ, де місією обрано «До затишної заможної громади шляхом єдності та кооперації», а стратегічними цілями виділено такі: 1. Безпека та комфорт населення. 2. Сприятливе середовище для розвитку малого і середнього бізнесу. 3. Чисте навколишнє середовище. Означені цілі розкривають ключові складові, спрямовані на вирішення невідкладних потреб перспективного розвитку розглянутої об'єднаної громади, забезпечення/створення/досягнення яких буде індикатором її реального переходу на новий рівень не лише в частині умов проживання місцевого населення, але й для відвідувачів та споживачів її туристичних і рекреаційно-оздоровчих послуг. Відповідно до обраних стратегічних цілей формується широкий спектр операційних цілей, а також по кожній із них деталізуються завдання, а за потреби визначаються кінцеві строки реалізації та відповідальні виконавці.

Показовим у цьому плані є приклад Тетіївської міської ОТГ, яка знаходиться на відстані 70 км від регіонального центру, 160 км від столиці області та 180 км від міжнародного аеропорту «Бориспіль». Вона об'єднує одну міську і 13 сільських базових громад (усього 20 поселень) на площі понад 440 кв. км, де проживає 21,4 тис. мешканців, з них 8,2 тис. – сільське населення. Об'єднана громада охоплює 58% від площі території та чисельності

населення Тетіївського району. Перші вибори голови ОТГ відбулися наприкінці 2017 р., а вже у грудні 2018 р. на обговорення громадськості було представлено ґрунтовно розроблений проєкт Стратегії перспективного розвитку об'єднаної громади. Аналіз Стратегії розвитку громади засвідчив, що її всебічна опрацьованість базується на проведенні соціологічного дослідження умов життя та якості соціальних послуг [238]. У результаті, при підготовці Стратегії розвитку громади було визначено чотири стратегічних цілі, які були конкретизовані в 11 операційних цілях і, відповідно, деталізовані в 45 комплексних завданнях. Для виконання останніх було сформовано перелік із 135 різнопланових проєктів та започатковано конкретні кроки і практичні дії щодо реалізації вищезгаданих як потенційних можливостей, так і конкретних пропозицій.

У процесі розроблення Стратегії розвитку Тетіївської міської ОТГ паралельно проводилась інвентаризація земель на її території, а також передача згідно з рішенням Уряду України земельних угідь, що перебували за межами населених пунктів. Це дало змогу на початок 2019 р. збільшити фонд сільськогосподарських земель, віднесених до комунальної власності громади, до 6,5 тис. га [239]. Зазначимо, що у 2017 р. земель комунальної власності не було взагалі, а в 2018 р. – 4,0 тис. га. Це стало ключовим чинником для розвитку фермерства, нових видів аграрної діяльності, а також організації кластера з виробництва органічної продукції.

Заслуговує на увагу й поширення досвіду Тетіївської міської ОТГ, яка стала переможцем конкурсів «Цифрова громада» й «Енергоефективність громад II» [240]. Завдяки реалізації низки проєктів з енергоефективності громада планує впровадити енергомоніторинг і вести облік усіх ресурсів, що дасть можливість не тільки їх ефективно використовувати, а й зберегти. У межах «Угоди МЕРів» громада взяла на себе зобов'язання зменшити викиди вуглекислого газу (CO2) в атмосферу. Зокрема, у громаді виділено земельну ділянку, на якій буде висаджено понад 120 саджанців павловнії – перспективної рослини, яка вбирає всі викиди CO2 з атмосфери і виділяє дуже багато кисню. Її можна використовувати як паливо або біопаливо, оскільки павловнія швидко росте: за 5 років до 5 м. Серед інших проєктів громади належне місце відводять розробленню плану енергетичного розвитку ОТГ з урахуванням змін клімату. Планується перевести все вуличне освітлення на LED-лампи, що також сприятиме енергозбереженню. Окрім того, в громаді протягом 2019 р.

розмістити на 70 га сонячну електростанцію. Для цього необхідно провести технічну оцінку проекту й розробити необхідну документацію. У подальших планах громади після запуску цієї електростанції – створення потужностей для монтажу сонячних модулів. Передбачається створити понад 100 робочих місць.

З метою прискорення економічного розвитку громади, активізації залучення інвестицій та участі місцевих підприємців, стимулювання зайнятості населення у травні 2018 р. місцевою радою було прийнято рішення «Про приєднання до Ініціативи Європейського Союзу «Мери за економічне зростання». Задля реалізації цієї амбітної мети було підготовлено відповідний План МЕРу [241], а в його межах виокремлено галузі й напрями перспективного зростання та акцентовано увагу на їхніх проблемах, а саме: ММСП (мікро-, малі та середні підприємства). Зменшення адміністративних перепон шляхом створення ЦНАПу за європейськими стандартами; для агросектору – налагодження ділових зв`язків можливе шляхом проведення інвестиційних форумів і ділових зустрічей з іноземними партнерами, сприяння участі місцевих виробників у міжнародних спеціалізованих виставках. Розвиток переробної галузі та створення додаткової вартості в агросекторі можливі за умови побудови індустріальних парків місцевою владою; у сфері туризму – поштовхом до його розвитку може стати формування туристичного кластера та маркетинговий супровід за сприяння місцевої влади. Для виконання цих завдань муніципалітет може створити Агенцію регіонального розвитку.

У контексті більш глибокої деталізації основних положень Стратегії підготовлено Програму розвитку громади на два роки (до 2021 р.) [242]. Для її реалізації було затверджено 37 суб’єктно-об’єктних цільових програм для м. Тетієва та об’єднаної громади, а з метою глибшої і предметної деталізації розроблено 88 різнопланових заходів. Зокрема, акцентується увага на розробленні Генпланів та уточненні меж (кордонів) населених пунктів громади, продовженні робіт з інвентаризації земель та їх оцінювання з метою введення в господарський обіг або зміни цільового призначення. Проведено підготовчий етап щодо створення агропромислового технопарку для розміщення 20 суб’єктів підприємництва. Створено Агенцію регіонального розвитку й налагоджено роботу ЦНАПу, на базі однієї із сільських шкіл відкрито аграрний ліцей та ін.

Отже, активна участь держави, сільських ОТГ як суб'єктів економічних відносин у стимулюванні розвитку людського капіталу та створення умов для залучення його в нових умовах передбачається реалізовувати через системне та неперервне практичне виконання інфраструктурних проєктів, що дозволить підприємницьким структурам, які функціонують у сільській місцевості, долучатися до виробничого процесу на базі п'ятого і шостого технологічних укладів. Однак, за наявності трансакційних витрат при формуванні й реалізації програм підвищення потенціалу людського капіталу в масштабах сільської території необхідного сільським ОТГ фінансувати дослідження інноваційного потенціалу людських ресурсів; моніторинг попиту агробізнесу на інновації для досліджень, розробників та організації, які спеціалізуються на впровадженні інновацій; моніторинг розроблених інновацій в академічних організаціях і факторів, які сприяють чи перешкоджають створенню та поширенню інноваційних розробок із подальшою публікацією результатів моніторингу, що призведе до зниженню трансакційних витрат розробки бізнес-планів і виробництва інноваційної продукції, а також до посилення ефективної співпраці між освітою, наукою, бізнесом, державою і кінцевим споживачем у моделі взаємодії.

3.3. Обґрунтування напрямів розвитку людського капіталу сільських територій на основі підприємницької ініціативи

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку сільських територій є випереджувальний приріст виробничо-економічних показників функціонування базової галузі економіки – сільського господарства на фоні погіршення загальних соціально-економічних параметрів функціонування сільських громад. Це явище детально досліджено науковцями ДУ «Інституту економіки та прогнозування» НАН України та обґрунтовано наслідки й загрози для стратегічного розвитку аграрного сектору економіки [243]. Людський капітал в даному аспекті нами розглядається як ресурсний фактор подолання негативних наслідків таких трендів у сучасному сільському співтоваристві. У зв'язку із цим, наукове обґрунтування напрямів перспективного використання людського капіталу та узгодження їх із пріоритетними життєво важливими векторами функціонування сільських територій постає значимим завданням для аграрної економічної науки.

Формування людського капіталу в нових економічних умовах повинно спиратися на пошук фахової та територіальної ідентичності особистості й одночасно позитивно впливати на територіально-галузеву сферу його використання, гнучко інтегруватися в економічні системи та інші суміжні сфери діяльності різного рівня. Це зумовлює необхідність набуття людським капіталом таких якостей, як позатериторіальна мобільність, транзитивність, а також галузева ексклюзивність. Отже, сучасний еволюційний етап розвитку суспільства нашої країни пропонує нові можливості для людського капіталу сільських територій на основі переоцінки його сутності, темпів формування, вимог до якісних характеристик. Він детермінує набуття нових властивостей і характеристик людським капіталом сільської території як рефлективної реакції на погіршення соціально-економічних показників сільської території. Саме тому на використанні цих якісних властивостей, на нашу думку, повинна базуватися модель реалізації політики використання людського капіталу на перспективних напрямах підприємницького розвитку сільської території (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Вплив нових тенденцій розвитку на формування характеристик людського капіталу сільських територій

Нові тенденції суспільного розвитку	Набуття нових характеристик людського капіталу	Пріоритетні напрями використання набутих властивостей людського капіталу в розвитку сільських територій
Зміна в оцінці системи знань	Необхідність в активізації пошуково-евристичних здібностей сільського населення	Використання нових знань при організації та реалізації бізнес-проектів у межах сільської території
Інновація, цифровізація агробізнесу	Бізнес-новаторство та креативність у господарській сфері сільської території	Розробка креативних бізнес-ідей, нових механізмів їх реалізації
Поява нових професій, модифікація компетенцій та поглиблення поділу праці	Необхідність в організації самонавчання, навичків цифрового підприємництва, економічна мобільність	Пошук і впровадження нових знань, технологій на території сільської території, диверсифікація цільових ринків
Пошук фахової та територіальної ідентичності особистості в нових умовах	Посилення позатериторіальної мобільності, транзитивність трудових ресурсів, а також галузева ексклюзивність людського капіталу	Інтеграція території у простір міжтериторальнихпроєктів, формування локальних професійних спільнот
Зниження якості життя в сільській місцевості, руйнування соціально-інфраструктурного забезпечення	Активізація адаптивних властивостей людського капіталу, здібностей до антикризового мислення	Реалізація комплексу ініціатив щодо збереження або покращення рівня соціально-економічного розвитку сільських територій

Джерело: узагальнено автором.

Узагальнюючи табличний матеріал, можна зробити висновок про те, що нові властивості людського капіталу сільських територій необхідно враховувати при розробці та реалізації комплексу бізнес-проєктів, пов'язаних із спеціалізацією – сільським господарством. Це пояснюється наступним: органи місцевого самоврядування сільських територій у межах реалізації людського капіталу створюють умови й ініціюють низку проєктів агробізнесу, які локалізуються на території села, використовуючи місцеву ресурсну базу та місцевий людський капітал; портфель проєктів доцільно розглядати через призму середньо- і довгострокового планування комплексного розвитку підприємницького середовища; проєкти доцільно розробляти з урахуванням місцевих умов, ресурсів і можливостей за профілем спеціалізації сільської території; у результаті реалізації комплексу проєктів розвитку сільського підприємницького середовища, спрямованого на використання людського капіталу території, органи місцевого самоуправління одержують імпульс у розвитку соціально-економічної сфери сільських поселень, приріст місцевих податкових і неподаткових надходжень, інтеграцію місцевої економіки в глобальний простір, створення умов закріплення людського капіталу на території.

Вважаємо, що в нинішніх умовах одним із кроків формування зайнятості в сільській місцевості є розвиток малого бізнесу, який матиме характер соціального підприємництва. Ефективність соціального підприємництва визначається тим, що приватні особи здебільшого глибше відчувають і сприймають будь-яку соціальну проблему, причини її прояву, тому можуть запропонувати раціональні рішення на основі створення додаткових робочих місць, покращення економічного, соціального розвитку сільських населених пунктів.

Поділяємо думку науковців, що роль соціального підприємництва сільських територій виконують представники малого та середнього агробізнесу, до яких відносять малі та середні сільськогосподарські підприємства і підприємців – фізичних осіб, які одночасно відображають формальний сектор зайнятості сільської місцевості [244]. Прикладом подібної практики є діяльність фермерських господарств, розташованих у с. Зоряне Бобринецького району Кіровоградської області, які взяли на себе відповідальність за соціально-економічний розвиток вищезазначеного сільського населеного пункту, здійснюючи за власний кошт поточний ремонт доріг, облаштування місць загального користування, співфінансування ФАПу, підвезення дітей дошкільного і шкільного віку тощо.

Встановлено, що правове визначення малого та середнього підприємництва (МСП) у національній практиці, запроваджене у 2012 р., не зазнало змін. Відповідно до нього, визначення мікропідприємств, малих і великих підприємств базується на критерії зайнятості та обороту, що загалом відповідає методичним підходам, використовуваним в ЄС (додаток Ш.4). При формуванні даних щодо МСП Державна служба статистики України використовує як існуюче правове визначення МСП, так і визначення, що базується лише на кількості працевлаштованих осіб, для забезпечення порівнянності з країнами ЄС [245].

У 2018 р. МСП становили 99,8% всіх підприємств у бізнес-секторі, при цьому 96% із них належали до категорії мікропідприємств, на які припадало 63% усіх робочих місць, створених бізнесом в Україні, і 49% доданої вартості у бізнес-секторі. Зазначимо, що в економічно розвинутих країнах частка малого бізнесу в структурі виробництва валової продукції досягає 40–60%, зокрема: у Великобританії – 50–53%, Німеччині – 50–52%; Франції – 50–62%; США – 50–2%; Японії – 52–55% і т. д. Частка малих підприємств у загальній чисельності зайнятих в Україні коливається в межах від 7,4 до 13,5%, а у Великобританії – 49%; Німеччині – 46%, Франції – 56%; США – 54% [246].

За статистичними даними, в суб'єктах малого агробізнесу – юридичних особах у 2018 р. було зайнято 224,6 тис. осіб, або 38,6 % від зайнятих у формальному секторі аграрної економіки, а частка в структурі виробленої продукції сільського господарства за аналізований рік становила 37,7 %. Аналіз дохідної частини ОТГ свідчить, що на частку суб'єктів малих суб'єктів агробізнесу припадає до 34–36 %. Це можна розглядати як позитивний вплив малого агробізнесу на розвиток сільських територій.

Обґрунтуємо пріоритетні напрями реалізації бізнес-ідей на сільських територіях, які будуть пов'язані із розвитком людського капіталу як одного з пріоритетів аграрної політики. Це такі бізнес-ідеї як виробництво нішевої продукції – горіхи, сухофрукти; насіння; олія (з виноградних кісточок, грецького горіха, кунжутна); ягоди (свіжі та сушені), збір лісових ягід, трав та виробництво спецій (харчового, косметичного та лікувального призначення), а також тваринницької продукції – вівчарства, буйволярства, вирощування равликів та ін. Виробництво цих продуктів харчування можуть швидко освоїти сільські домогосподарства в статусі самозайнятих або індивідуальних підприємців, оскільки воно не ви-

магає значних фінансових затрат на етапі організації такої діяльності, а сільськогосподарська сировина може поставлятися як на внутрішній, так і зовнішній ринки.

В аспекті використання природно-географічного й ресурсного потенціалу сільських територій доцільно активізувати підприємницькі сфери у напрямі реалізації туристично-рекреаційних можливостей сільської місцевості. Із зниженням реальних доходів сільського населення та обмеженням виїзного туризму в інші країни у зв'язку із поширенням пандемії будуть активізувати внутрішні напрями сільського відпочинку та туристично-рекреаційна діяльність. На сільських територіях можуть стати успішними проєкти у сфері сільського туризму, місцевої рекреології, сільських видів відпочинку й культурно-масових заходів. Цей перелік можна доповнити полюванням, риболовлею, орнітологічним і польовим туризмом вихідного дня, кінним та ремісничим туризмом, гастрономічним і етнологічними видами туризму тощо.

Важливо в у нинішніх умовах, не залишати поза увагою такі бізнес-ідеї на рівні сільських територій щодо залучення населення для проживання в сільській місцевості, його адаптацію до умов життя на селі. Без цих системних аспектів неможливо планувати перспективи розвитку безпосередньо сільських територій як зони використання людського капіталу, хоча вони й не є безальтернативними для цілей ефективного використання та реалізації людського капіталу (додаток Щ).

Отже, розвиток малих підприємницьких структур на рівні сільських територій буде сприяти вирішенню проблем незбалансованості внутрішніх продовольчих ринків, реалізації експортних можливостей, імпортозаміщення та продовольчої безпеки, або в цілому виконанню дорожніх карт, прийнятих урядом, щодо збільшення доходів на душу населення, оскільки діяльність малих суб'єктів ефективно включає в обіг ресурси сільських територій, збільшує рівень зайнятості й самозайнятості населення шляхом відродження народних промислів і ремісництва, нових напрямів аграрного туризму [247]. Малі форми організації виробництва і збуту аграрної продукції підтримують баланс між платоспроможним попитом населення та пропозицією продовольства на ринку.

Головна умова успішного розвитку малого бізнесу на селі – це бажання населення займатися власною справою. Як свідчать результати опитувань, проведені автором у Київській, Кіровоградській, Вінницькій та Хмельницькій областях (1230 респондентів), серед

активної частини населення у віці від 25 до 60 років 22,9 % опитаних вважають розвиток малого підприємництва на селі перспективним; ще 36,2 % готові займатися малим бізнесом; водночас 19,1 % опитаних оцінили мале підприємництво як безперспективний вид діяльності, а у 21,8 % думки щодо цих бізнес-проєктів поки що не сформувалися. Таким чином, можна вважати, що за певних умов близько 60 % респондентів можливо реально залучити до створення власного бізнесу, який забезпечить створення додаткових робочих місць.

Дослідження свідчить, що в Україні не сформувалися сприятливі умови для розвитку середнього і малого бізнесу в сільській місцевості. Підтвердженням цієї гіпотези є результати опитувань, одержані у процесі власних зустрічей з головами домогосподарств у п’яти областях України. Дані, отримані під час зустрічей експертів з представниками фокус-груп приватного сектору, дали змогу дійти до важливих висновків про основні бар'єри, перед якими постають МСП у діяльності в аграрному секторі України: ускладненість отримання фінансування. За допомогою механізму аграрних розписок, запровадженого в низці регіонів у 2014 р. для спрощення доступу МСП до фінансування, вдалося залучити лише 9% доступного фінансування у галузі. Незважаючи на наявність державних лабораторій з міжнародною акредитацією, що тестують різноманітну сільськогосподарську харчову продукцію, й досі не вистачає спеціалізованих лабораторій для певних продуктових груп, які переважно виробляються малими підприємствами, що змушує їх вдаватися до послуг закордонних сертифікаційних організацій, що призводить до більших витрат; відсутність можливостей для проходження МСП добровільної сертифікації. Нещодавними законодавчими змінами у сфері технічного регулювання запроваджено добровільну сертифікацію для великого переліку найменувань продукції. Після запровадження у 2018 р. добровільна сертифікація вимагає поінформованості та ретельного вибору стандартів якості, які можуть підвищити конкурентоспроможність продукції на ринку. Однак більшість МСП повідомляють про те, що у них відсутні знання, навики та ресурси для її успішного проходження; відставання МСП у плані навиків у сфері нетехнологічних інновацій. Зазначено про обмежені знання та ресурси для інвестицій в області маркетингу та менеджменту, що знижує конкурентний потенціал підприємства та продукції, яку воно реалізовує [248].

З метою з'ясування подальших перспектив формування зайнятості працездатного сільського населення в суб'єктах малого і середнього агробізнесу й, відповідно, відтворення людського капіталу сільських територій нами здійснено прогнозування кількості малих і середніх сільськогосподарських підприємств, а також фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу. Для прогнозування показників суб'єктів підприємницької діяльності та підприємців – фізичних осіб використано формулу:

$$KP = KP_0 \cdot SMA, \quad (3.13)$$

де KP_0 – кількість підприємств і фізичних осіб базового року, од.;SMA – середня трирічна ковзна темпів зміни кількості підприємств (окремо середні, малі, мікро, фізичні особи) за три роки, що передують відповідному року середньострокового періоду прогнозування.

Вибір трирічної ковзної середньої для прогнозу показників дозволяє враховувати специфічні властивості функціонування малих, середніх сільськогосподарських підприємств та фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу, зокрема, наявність саме трирічних циклів природних і, відповідно, виробничих умов. Формула ковзної середньої має наступний вигляд:

$$SMA = \sum_{i=1}^{n} T_i, \quad (3.14)$$

де T_i – темп приросту кількості підприємств (чисельності фізичних осіб) і-го періоду (до попереднього року); n –період SMA.

Як свідчать результати проведених досліджень, протягом 2018–2030 рр. буде знижуватися кількість середніх сільськогосподарських підприємств на 37,2 %, або 739 суб'єктів господарювання, що призведе до вивільнення 116,5 тис. працездатного сільського населення (додаток Ю.1). Прогнозну тенденцію можна пояснити нижчим рівнем конкурентоспроможності малих форм господарювання на ринку сільськогосподарської продукції порівняно з висококонцентрованими господарствами корпоративного сектору аграрної економіки. Зазначимо, що малі форми сільськогосподарських підприємств переважно мають однакову спеціалізацію, і саме тому вони потребують освоєння виробництва нішевих та унікальних видів сільськогосподарської продукції, що дозволить їм раціонально використати власні виняткові конкурентні переваги. Однак, перспективи розвитку малих форм господарювання будуть змінюватися в умовах запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення до 2030 р., якщо на законодавчому рівні буде дозволено концент-

рувати сільськогосподарські угіддя в обсягах понад 10 тис. га шляхом купівлі–продажу. На нашу думку, це призведе передусім до призупинення виробничо-господарської діяльності середніх господарств корпоративного сектору аграрної економіки, що зумовить переміщення значної кількості земельних паїв до суб'єктів господарювання холдингового типу.

Прогнозні розрахунки кількості малих сільськогосподарських підприємств до 2030 року свідчать, що вона буде зрости на 7 %, або 4,8 тис. суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу (додаток Ю.2). Вважаємо, що це призведе до очікуваного зростання зайнятих у даній категорії суб'єктів господарювання в 2,2 рази у 2030 р. Будуть працювати близько 212,3 тис. працездатних осіб, які проживають в сільській місцевості.

Пояснити таку тенденцію можна наступними аргументами. По-перше, малі суб'єкти у сфері агробізнесу працюють на різних сегментах ринку сільськогосподарської продукції та продовольства з висококонцентрованими сільськогосподарськими підприємствами. По-друге, на першому етапі запровадження ринку земель сільськогосподарських угідь дозволено концентрувати у власності фізичних осіб до 100 га. Вважаємо, що основними гравцями будуть фізичні особи, які здійснюватимуть купівлю сільськогосподарських угідь в інтересах приватних інвесторів – власників висококонцентрованих господарств корпоративного сектору аграрної економіки, так і жителі сільських поселень, які сформували капітал в інших галузях народного господарства України та на заробітках у країнах Європейського Союзу, мають певні підприємницькі здібності та практичні навички виробництва сільськогосподарської продукції, основою їх землеволодіння будуть земельні паї, які перейшли їм у спадок.

Вважаємо, що окрім виробництва сільськогосподарської діяльності малі суб'єкти у сфері агробізнесу займатимуться диверсифікованими видами виробничо-господарської діяльності, зокрема це сільський туризм, народні промисли, громадське харчування, переробка сільськогосподарської продукції тощо. Проте при цьому необхідно внести відповідні зміни до Податкового кодексу України щодо розширення переліку певних видів економічної діяльності і визнання їх як сільськогосподарську, що розглядається нами як варіант.

Поділяємо думку науковців про те, що розвиток суб'єктів малого і середнього бізнесу сільських територій створює широкі стратегічні можливості. По-перше, послуги громадського харчування, торгівля виробами місцевих промислів. По-друге, можливість залучення в село міських жителів – дачників або співробітників компаній із віддаленою зайнятістю.

По-третє, розвинена логістика створює можливості для розміщення заготівельної інфраструктури великих компаній, складських потужностей, налагодження місцевої переробки сільської продукції [249].

На основі використання економіко-математичних методів нами розраховано, що протягом досліджуваного періоду кількість фізичних осіб – підприємців, зайнятих у сфері агробізнесу зменшиться – з 20,9 тис. осіб у 2018 р. до 10,6 тис. осіб у 2030 р. (додаток Ю.3). Отже, спостерігається двократне їх скорочення, в основному за рахунок поглиблення трансформаційних процесів, що буде супроводжуватися створенням на їх основі малих суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – юридичних осіб. Також певна їх кількість у перспективі припинить свою діяльність і перетвориться в особисті селянські господарства. Вважаємо, що ця обставина буде зумовлена в першу чергу відміною системи пільгового оподаткування для суб'єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб, що вважаємо першою причиною. Друга – неможливість конкурувати в певному сегменті ринку сільськогосподарської продукції з малими, середніми та великими господарствами корпоративного сектору аграрної економіки.

За нашими розрахунками, зменшення кількості зайнятих у середніх сільськогосподарських підприємствах та фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу не компенсуватиметься зростанням кількості малих суб'єктів підприємницької діяльності.

Ці характерні особливості малих форм господарювання в більшості провідних країн світу, а основна частка господарств представлена індивідуальними або сімейними фермами [250]. Статистичні дані стосовно розвинених країн світу підтверджують теоретичні висновки про переважання сімейних форм малого бізнесу в сільському господарстві. Так, в ЄС і Канаді майже 99% господарств належать до малих форм, з яких майже 98% – сімейні; в Австралії майже 99,6% ферм спираються на сімейну форму власності і 20% на таку ж організацію виробництва; в США до сімейного сектору віднесено 98% від загальної кількості ферм, а на частку малого бізнесу припадає 90,5% усієї сукупної виручки [251].

Підприємницький потенціал сільських територій можна охарактеризувати як високий. По-перше, це пов'язано з невеликим вибором варіантів зайнятості населення. Найчастіше підприємницька діяльність стає єдино можливою або найбільш привабливою. По-

друге, сільське співтовариство володіє високим соціальним капіталом. Розвинені соціальні зв'язки створюють можливості для формування стійких клієнтських груп.

Однак існує ряд обмежень щодо його реалізації: висока частка населення старше працездатного віку і населення із низькою підприємницькою активністю, а також високий несистемний інвестиційний ризик (ризик, пов'язаний з реалізацією конкретного проєкту, а не з ринковою кон'юнктурою в цілому). Це пояснюється великою різноманітністю умов для підприємницької діяльності й відсутністю можливості стандартизації бізнесу. З метою стимулювання підприємницької діяльності в Україні можуть бути реалізовані напрями підтримки малого і середнього бізнесу на сільських територіях, наведені в додатку Я.1.

З огляду на вказані проблеми функціонування бізнесу в агросфері, зокрема малого, Уряд України має розглянути низку заходів щодо активізації бізнес-процесів: оновлення технічних та технологічних можливостей відповідно до експортних пріоритетів шляхом стимулювання науково-дослідних, конструкторських робіт (НДДКР), навчання та використання сучасних методів переробки й ведення сільськогосподарської діяльності; передбачення організації лабораторних тестів і бази для дієздатного ринку послуг тестування якості продукції шляхом стимулювання державних та недержавних організацій в отриманні статусу акредитованих лабораторій у певних галузях; удосконалення механізму аграрних розписок та стимулювання їх використання у практиці діяльності МСП; популяризація механізмів добровільної сертифікації серед підприємств шляхом проведення роз'яснювальної роботи та нарощування потенціалу для забезпечення відповідності стандартам якості ЄС; стимулювання галузевих бізнес-асоціацій до розробки шаблонів і переліків стандартів якості для різних видів продукції з метою ефективнішого використання конкурентних переваг продукції.

Одним із пріоритетних напрямів реформування вітчизняного аграрного сектору економіки країни залишається розвиток малого сільськогосподарського підприємництва, який потребує належної законодавчої, фінансової, організаційної та інформаційної підтримки з боку держави. Про це неодноразово вказували науковці, представники влади різних рівнів і громадських організацій. Проте практика переконує, що реалізувати намір щодо модернізації аграрної галузі у повній відповідності до сучасних вимог, створити всі умови для започаткування селянами малого бізнесу й успішного його ведення вкрай складно. Свідчен-

ням цього є програма державної підтримки сільського господарства, де отримувачами фінансових ресурсів будуть, як і протягом минулих років, висококонцентровані господарства корпоративного сектору аграрної економіки. Уряд України ухвалив постанову, положення якої визначають напрями державної підтримки АПК у 2020 р., що передбачає виділення 4,2 млрд грн за п'ятьма напрямами: здешевлення кредитів, підтримка галузі тваринництва, здешевлення компенсації техніки та обладнання вітчизняного виробництва; програма розвитку фермерства і кооперативів, підтримка садівництва, виноградарства та хмелярства – 1 млрд грн. Це відшкодування обсягів підтримки не виплачених у 2019 р. та збільшення обсягів реалізації вітчизняної техніки від 15% у 2020 р. Очікувані надходження податків і зборів у 2020 році від учасників програми та суміжних виробництв становитимуть близько 2342,3 млн грн, з яких більше 550 млн грн – це податки на фонд оплати праці [252].

Більш детально розглянемо програму державної підтримки розвитку фермерства і кооперативів, оскільки вона є дотичною до розвитку малих форм господарювання на селі. Програма передбачає часткову компенсацію витрат, пов'язаних із наданими дорадчими послугами – 10 млн грн та фінансову підтримку сільськогосподарським кооперативам – 30 млн грн для збільшення кількості об'єктів місцевої переробки сільськогосподарської продукції та зростання рівня зайнятості сільського населення. Так, на фінансову підтримку розвитку фермерських господарств передбачено направити 185 млн грн, сімейним фермерським господарствам через механізм доплати на користь застрахованих осіб – 215 млн грн. Окрім цього передбачається доплата за напрямами, які її не одержали у 2019 р.

Підтримка за цим напрямом спрямована на збільшення кількості об'єктів місцевої переробки сільськогосподарської продукції, рівня зайнятості сільського населення, його знань і вмінь у веденні сільськогосподарської діяльності.

Вважаємо, що підтримка розвитку малих форм господарювання аграрної сфери в сучасних економічних умовах повинна базуватися на відповідних державних програмах, які реалізуються державними та регіональними органами влади.

Досить жорсткі умови СОТ (скорочення зобов'язань держави щодо підтримки сільського господарства) зумовили необхідність перерозподілу фінансових ресурсів у межах «зеленої» та «жовтої» скриньок, вироблення державою таких важелів підтримки вітчизняного товаровиробника, які б не суперечили зобов'язанням, взятим Україною. Тут варто ро-

бити акценти на підтримку виробництв (продуктів), що забезпечують національну ідентифікацію країни у світовому співтоваристві [253].

Незважаючи на застосовані державою різні механізми підтримки, напрями їх залишаються недостатніми, а інструментарій реалізації часто не відповідає нинішнім реаліям. Відповідно постає невідкладна потреба удосконалювати підходи до державної підтримки малих форм господарювання в аграрному секторі економіки. З одного боку, держава часто базує свою підтримку на очікуванні швидкого отримання фінансової окупності, що в умовах сільського укладу не завжди можливо. З іншого боку, склалася ситуація, коли регіональні програми підтримки практично копіюють загальнодержавні.

Логічним продовженням державної підтримки є необхідність формування узгоджених державних і регіональних програм підтримки малих форм господарювання, які можливо буде реалізувати за допомогою наявної ресурсної бази. Це означає, що будь-яка програма повинна охоплювати два основних блоки: І. Блок інституційного розвитку – орієнтація на зміну існуючих механізмів використання ресурсів у сільській місцевості: створення регіонального фонду підтримки розвитку малих форм господарювання, що забезпечує комплексне обслуговування фермерських, особистих селянських господарств, а також сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; надання загальнодержавних і місцевих податкових преференцій малим формам господарювання, що забезпечує конкурентні переваги; надання консультаційної підтримки у вирішенні правових, податкових та інших питань, технологічної і маркетингової підтримки. ІІ. Блок інвестиційних заходів (розвитку) – обґрунтування нових напрямів використання ресурсів завдяки проведеним інституційним змінам: передбачення надання дотації і компенсації на виробництво одиниці продукції рослинництва і тваринництва за умови зростання конкурентоспроможності; компенсація частини цін на енергетичні ресурси; кредитування на пільгових умовах під заставу сільськогосподарської продукції та землі; гарантування місцевою владою мінімального рівня закупівельних цін при реалізації продукції через місцеві торгові мережі; розширення матеріально-технічного забезпечення на умовах лізингу; можливість реструктуризації заборгованості постачальникам ресурсів.

В основі запропонованої системи підтримки малих форм господарювання лежить твердження про те, що забезпечення базових ефектів (екологічна і продовольча безпека,

якість життя сільського населення) досягається за рахунок цілеспрямованої координації зв'язків елементів – цільових перевірок та визначення завдань, функцій управління, конкурентоспроможності, інституційного розвитку та принципу постійного поліпшення. Саме наявність загальнодержавних і регіональних програм, у межах яких можливо надавати довгострокову підтримку малому агробізнесу, може стати тим адекватним механізмом, який відповідає сучасним викликам і забезпечує ефективність державної участі в розвитку малих форм господарювання на селі.

Вважаємо, що по відношенню до сільськогосподарських товаровиробників, різних за розмірами і формами господарювання та незалежно від юридичного статусу, необхідно запроваджувати єдину ставку земельного податку в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь з урахуванням їх якості і відповідно нормативної грошової оцінки, що створить рівні умови їх функціонування та сприятиме певною мірою детінізації діяльності, особливо високотоварних особистих селянських господарств.

Земельний податок повинен сплачуватися незалежно від того, використовується або не використовується надана земельна площа. Він сплачується починаючи з місяця, наступного за місяцем надання земельної ділянки. У разі припинення права володіння або права користування земельною ділянкою земельний податок сплачується за фактичний період користування нею.

Як свідчить досвід провідних країн світу, зокрема, Німеччини, де земельним податком обкладаються земельні ділянки, що перебувають у власності юридичних та фізичних осіб, справляння податку здійснюється громадами та суб'єктами підприємницької діяльності. Ставка податку складається з двох частин, одна з яких встановлюється централізовано, інша – надбавка громади. Розмір централізованої ставки диференційований по землекористувачах, що отримує формальне відображення в існуванні двох видів земельного податку: вид А – для підприємств сільського і лісового господарства; вид В – для земельних ділянок незалежно від їх належності. Від сплати податку звільняються установи, що фінансуються з державної скарбниці, церкви, різні некомерційні підприємства, а також землі, які використовуються в наукових цілях, і громадського призначення [254].

Одним із напрямів легалізації діяльності суб'єктів малого бізнесу в сфері виробництва сільськогосподарської продукції є доступ до фінансових ресурсів, які виділяються на під-

ставі державних і регіональних програм підтримки. Вважаємо, що підставою для її отримання має слугувати пакет документів та аудиторський висновок фінансової звітності, що засвідчує законність здійснення господарських операцій. Подібного підходу слід дотримувати і при наданні банківського кредиту та виконанні процедури занесення в Аграрний реєстр. Зареєстровані агровиробники зможуть подавати заявки на виправлення помилок у кадастрі, документи на отримання державної підтримки та перевіряти інформацію про себе у чотирьох реєстрах. Він об'єднує інформацію із чотирьох реєстрів: Державний земельний кадастр, Реєстр юридичних та фізичних осіб, Реєстр речових прав і Реєстр тварин [255].

Очевидно, що чинний механізм оподаткування діяльності сільськогосподарських підприємств створює передумови до тінізації їх діяльності, особливо щодо сплати відповідних податків і зборів при використанні найманої робочої сили. Результати досліджень науковців доводять, що спільною рисою в оподаткуванні аграрного сектору України і розвинених країн слід визнати пільговий характер оподаткування галузі [256]. Цілком зрозумілим є те, що пільговий характер оподаткування в розвинених країнах виконує функцію конкретної мотивації, пільги поширюються на тих виробників, які, з огляду на специфіку організації виробництва, отримують менший порівняно з виробниками інших галузей виробництва дохід. Оскільки сільськогосподарське виробництво за кордоном в основному організовано за принципом сімейних ферм, то застосування пільг визначається саме цією специфікою. Пільговий характер оподаткування в розвинених країнах диференційований: дрібний виробник користується пільговим режимом, великий виробник знаходиться – на загальній системі оподаткування. Основні податкові пільги в сільському господарстві розвинених країнах: зменшення оподатковуваного доходу фермерів через прискорену амортизацію машин і обладнання; пільги, що звільняють від оподаткування або знижують податкові суми (податкові кредити, податкові знижки на прибуток дрібного бізнесу і збиткових підприємств); система податкових пільг ринку нової техніки і нових технологій; податкові пільги на інвестиційні ресурси в сільське господарство; податкові пільги на резервні й інші фонди [257].

Вважаємо, що подібний підхід прийнятний і до вітчизняних малих суб'єктів у сфері агробізнесу, оскільки їх діяльність здебільшого має характер соціального підприємництва. Зокрема, нами пропонується зниження податкової ставки на податок з доходів фізичних

осіб, для осіб, які працюють у малих сільськогосподарських підприємствах на умовах повної занятості в розмірі 10 %, за подібною ставкою повинен оподатковуватися дохід власників малого суб'єкта підприємницької діяльності – фізичної особи.

Важливим чинником легалізації діяльності малих сільськогосподарських підприємств є членство в кооперативному об'єднанні. Як свідчить досвід багатьох європейських країн, членами сільськогосподарського кооперативу можуть бути фермерські господарства, які ведуть прозору діяльність. Подібний підхід варто запровадити і в Україні. Сприяння розвитку цивілізованого кооперативного руху необхідно розглядати як один із перспективних шляхів детінізації сільських територій, сутність якого полягає у виборі кооперативного напрямку розвитку вітчизняного сільського господарства, оскільки саме Франція, Німеччина, Швейцарія та інші країни мають наднизький рівень тіньової економіки сільських територій і високий рівень кооператизації сільського господарства [258]. Зазначимо, що кооператив здійснює контроль за діяльністю своїх членів, зокрема щодо дотримання екологічних норм при виробництві (збереження агроландшафтів, чистоти водойм і лісів та ін.).

Ефективність малих і середніх форм господарювання провідні країни світу досягають за рахунок їх об'єднання з метою спільного виробництва, доступу до фінансових і матеріальних ресурсів та просування своєї продукції. Зазначимо, що однією із найбільш поширених і ефективних форм такого об'єднання є сільськогосподарські кооперативи, частка яких на аграрному ринку ЄС становить 40–50%, а в окремих державах і секторах досягає 70%. Обсяг річного обороту в 2017 р. 10-ти найбільших фермерських кооперативів у ЄС перевищив 93 млрд дол. США, що майже дорівнює річному ВВП України [259]. Ситуація з розвитком сільськогосподарської кооперації в Україні суттєво інша. Частка виробничих сільськогосподарських кооперативів у загальному обсязі виробленої сільськогосподарської продукції в Україні не досягає 1%, а кількість фізичних осіб – членів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів менша на 30 000 осіб, тобто на рівні майже 0,2% сільського населення нашої країни. За даними Державної служби статистики України, станом на 1 травня 2019 р. у державі зареєстровано 1023 сільськогосподарських обслуговуючих і 992 сільськогосподарських виробничих кооперативів, з яких функціонує не більше половини.

Сільськогосподарська кооперація є ефективним механізмом забезпечення конкурентоспроможності малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників, а також позитивно

впливає на розвиток соціальної інфраструктури населених пунктів. Постановою Кабінету Міністрів України від 9 березня 2011 р. № 272 затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів і механізм їх отримання [260].

Постановою Уряду від 7 лютого 2018 р. № 106 затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств, зокрема сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам молочарського і плодово-ягідного напрямів діяльності для придбання обладнання зі зберігання та переробки сільськогосподарської продукції [261].

Варто наголосити на наявності певних особливостей, які, можливо, не спонукають осіб об'єднуватися в кооперативи: законодавство визначає вимогу сплати вступних внесків у кооператив лише в грошовій формі, що може стати однією із перешкод при створенні та вступі в кооператив; кожний член кооперативу має один голос незалежно від розміру внесків у створення майна підприємства. Це положення зменшує зацікавленість членів кооперативу до додаткових внесків у його розвиток, оскільки такі внески не збільшують їхні права в управлінні кооперативом; виходячи з нього, член має право лише на повернення пайового внеску. Крім того, член кооперативу не може пропорційно розміру свого паю отримати частину майна кооперативу, що збільшується за рахунок приросту неподільного фонду. Не повертається також і вступний внесок. Частину майна підприємства, пропорційну вартості майнового внеску, член кооперативу може отримати лише в разі ліквідації кооперативу.

Стримуючими чинниками розвитку малих форм агробізнесу також є: складне податкове адміністрування; нестабільні нормативно-правові акти; недостатня інформаційна і правова обізнаність громадян; низький рівень ініціативності населення та відсутність досвіду в управлінні. Підсумовуючи, можна стверджувати, що розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні можливий за умови, що держава і населення докладатимуть спільних зусиль для ефективного використання ресурсного потенціалу сільського господарства та сільських територій.

Узагальнення досвіду країн Європи та кращого вітчизняного свідчить, що кооперація більш розвинена там, де активну участь у ній беруть не тільки фермери, а й ініціативне сільське населення, держава, місцеві органи самоврядування через голів ОТГ, старост сільських посе-

лень, громадські об'єднання. Нами узагальнено й обгрунтовано напрями та конкретні інструменти можливої державної участі в розвитку сільськогосподарської кооперації (додаток Я.2).

Реалізацію запропонованих заходів державної підтримки доцільно здійснювати на основі застосування програмно-цільового підходу, який являє собою сукупність методів, прийомів і засобів вирішення складних проблем щодо досягнення стратегічних цілей шляхом їх узгодження з ресурсним потенціалом сільських територій. При реалізації даного підходу можливо, що розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації є частиною комплексної програми соціально-економічного розвитку сільських територій, яка вирішує проблеми безробіття, комфортного проживання населення, а також проблеми ефективного функціонування малого бізнесу на селі.

Проведені дослідження переконують, що державна підтримка розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів має бути диференційована відповідно до етапів їх розвитку. Підвищення ефективності цього механізму можливо досягти тільки при поступальному русі від суцільної державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до приватно-державного партнерства і вибірковості фінансування. Вважаємо, що запропонований механізм підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів повинен запроваджуватися за рахунок коштів державного бюджету, об'єднаної територіальної громади, грантів громадських благочинних організацій. Об'єкт фінансування має бути відібраний на основі аналізу запропонованого пакета документів, зокрема бізнес-плану. Також повинен діяти гарантійний термін функціонування субсидування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК), інакше – повертаються кошти, одержані як фінансова підтримка.

Форми державної підтримки на кожному етапі життєвого циклу сільськогосподарського облслуговуючого кооперативу слід адаптувати до механізмів переходу по стадіях і відповідного переліку заходів. Етап занепаду або переходу в нову форму в життєвому циклі кооперативу не розглядається, тому що складно уніфікувати необхідні форми державної підтримки.

Так, моментом переходу на стадію зростання зі стадії становлення є досягнення таких критеріїв: отримання виручки; послуги повністю задовольняють потреби членів кооперативу; матеріально-технічна база достатня, потрібне оновлення та розширення; залучається наймана праця; продукція реалізується в районі функціонування кооперативу. Критеріями

досягнення кооперативом стадії зрілості можна вважати стабільний темп зростання виручки від 20% протягом двох років, надання послуг членам кооперативу, організаціям і населенню, що не є його членами. При цьому матеріально-технічна база має бути достатньою і з перспективою розширення у зв'язку з диверсифікацією послуг, а кадрове забезпечення в усіх напрямах діяльності – стабільне. Підсумком цього є те, що продукція сільськогосподарського споживчого кооперативу, який досяг у своєму розвитку стадії зрілості, реалізується на необмеженій території і переважно через торговельні мережі.

Розглянемо особливості стадій життєвого циклу сільськогосподарського кооперативу. Так, етап життєвого циклу кооперативу «Створення чи народження» характеризується ускладненим процесом формування статутного капіталу шляхом внесення паїв в натуральній та грошовій формі. Окрім того, неврегульованим є питання розрахунку тарифних ставок на послуги, що надаються членам кооперативу та стороннім контрагентам.

Відповідно до цього етапу необхідно реалізувати такі заходи державної підтримки: виділення субсидій і грантів на формування початкового статутного капіталу і матеріально-технічної бази; субсидування пайових внесків членів кооперативу; спрощення механізму передачі соціально-культурних об'єктів із балансу ОТГ обслуговуючим кооперативам; пріоритетне розміщення державного замовлення та об'єднаних територіальних громад у кооперативах; субсидування витрат на проведення семінарів і видавничої діяльності з питань розвитку системи обслуговуючих кооперативів на селі; виділення бюджетних місць освітнім установам для підготовки фахівців за кооперативним програмами.

На етапі життєвого циклу «Зростання» залишається невирішеною проблема залучення дороговартісних фінансових ресурсів, активізація розвитку матеріально-технічної бази кооперативу і підвищення кваліфікації кадрів. Водночас кооперативу необхідно конкурувати з бізнес-організаціями, що обслуговують сільські території, що вимагає введення таких форм державної підтримки: субсидування процентної ставки при одержанні кредитів і позик до рівня її конкурентоспроможності; передбачення дії інструментів по наданих кредитах; пріоритетне розміщення муніципального та державного замовлення на поставки продукції кооперативами; розміщення державного замовлення на обслуговування кооперативами суб'єктів власності ОТГ; субсидування діяльності інформаційно-консультаційних кооперативів та інших суб'єктів соціальної інфраструктури; субсидування діяльності малих форм гос-

подарювання через кооперативи; виділення бюджетних місць освітнім установам для підготовки фахівців за кооперативними програмами.

Державна підтримка на етапі «Зрілість» повинна здійснюватися на принципах приватно-державного партнерства, тобто на даному етапі кооперативи беруть на себе виконання частини державних соціально-економічних функцій з відшкодуванням їм витрат за рахунок бюджетів відповідного рівня.

Етап занепаду в життєвому циклі кооперативу не розглядається, тому, що складно уніфікувати необхідні форми державної підтримки. Розміри державної підтримки повинні визначатися індивідуально з урахуванням територіального розташування, матеріально-технічної бази та інших особливостей конкретного кооперативу.

Ґрунтуючись на запропонованих принципах і формах диференціації, необхідно розвивати систему державної підтримки малих форм господарювання і кооперативів за такими напрямами: надання кредитів малим формам господарювання і сільськогосподарським кооперативам за конкурентними відсотковими ставками з учасниками СОТ; стосовно довгострокових інвестиційних кредитів необхідно перейти від надання субсидій особистим селянським і фермерським господарствам до субсидування СОКів, членами яких вони є. Це сприятиме залученню додаткових членів у кооперативи, а також зміцненню їх матеріально-технічної бази та зниженню трансакційних витрат; надання державних гарантій щодо реалізації послуг сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; отримання пріоритетного права на розміщення замовлень за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів на послуги сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, залучення їх для забезпечення об'єктів власності ОТГ послугами підтримки інженерної інфраструктури; розширення напрямів субсидування витрат СОКів відповідно до виконуваних ними соціально й економічно значимих функцій; пряме фінансування за рахунок бюджету витрат капітального характеру з подальшою передачею в довгострокову оренду ефективно працюючим кооперативам; відродження кооперативної науки та освіти, удосконалення інфраструктури підтримки малих форм господарювання та кращих організаційних форм сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Узагальнення наведених бізнес-проєктів, орієнтованих не лише на соціально-економічний розвиток сільських територій, але й на різнобічне використання та відтворення

людського капіталу, передбачає створення сприятливих умов середовища. Одним з інструментів планування розвитку сільських територій може бути розробка «Паспорта комплексного розвитку підприємницького середовища в напрямі використання людського капіталу», який об'єднуватиме в собі всі вищенаведені бізнес-напрями. Цей документ дозволить використати можливості проєктного управління розвитком сільських територій для багатоаспектного використання та відтворення потенціалу людського капіталу (додаток Я.3).

Вважаємо, що практична значимість даного документа полягає в синхронному охопленні таких складових: органи самоуправління сільських ОТГ одержують можливість оцінити уточнену послідовність дій з формування сприятливого підприємницького середовища, орієнтованих на ефективне використання людського капіталу; сільські території одержують явніих та латентних ефектів для соціо-еколого-економічного середовища за рахунок розвитку інфраструктури та загального пожвавлення сільської економіки та соціальної сфери, зокрема за рахунок залучення нових жителів для проживання в сільській місцевості; формування умов для реалізації креативного та підприємницького потенціалу людського капіталу сприятиме формуванню передумов щодо утримання населення на селі, залучення міських жителів, зниження відмінностей у соціально-економічних умовах проживання, а також виникненню передумов для створення прообразу «нового» села.

Органи самоуправління сільських ОТГ розробляють, фінансують і контролюють адресні заходи щодо формування організаційних та інфраструктурних умов для реалізації бізнес-проєктів у сільській місцевості; надають всебічне сприяння в реалізації цих проєктів та формуванні людського капіталу; підтримують і модернізують соціально-економічну інфраструктуру сільського поселення; формують підприємницький імідж та бренд території як нематеріальний актив.

Суб'єкти підприємницької сфери сільських територій надають послуги для нових бізнесових структур; беруть участь у формуванні горизонтальних і вертикальних ланцюгів поставок продукції; утворюють альянси з іншими підприємницькими структурами, зокрема із новоствореними; беруть участь у спільних PR-компаніях на внутрішніх і зовнішніх ринках. Нами розроблено схему, яка наочно відображає перспективні напрями використання людського капіталу із підприємницько-орієнтованим розвитком сільських територій на основі урахування їх спеціалізації. Також практично адаптовано проєктний підхід до підп-

риємницького розвитку сільської місцевості в аспекті розширення сфери зайнятості людського капіталу шляхом розробки паспорту комплексного проєкту розвитку сільського підприємницького середовища, орієнтованого на використання внутрішніх резервів сільських поселень (додаток Я.4). Таким чином, запропоновані принципи та окремі напрями державної підтримки малих форм господарювання і кооперативів дозволять відродити кооперативну систему країни з урахуванням різноманітності організаційних форм сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а також сприяти збереженню сільських територій.

Авторський аналіз теоретико-практичних аспектів, закономірностей, масштабів і наслідків поширення тіньової економіки на сільських територіях свідчить про необхідність одночасної зміни чинного законодавства та посилення відповідальності за його невиконання. В Україні потрібно створювати комплексні програми боротьби з тіньовою економікою, синтезувавши адміністративно-територіальний і галузевий підходи. Виведення із «тіні» економічної діяльності на сільських територіях дозволить не тільки збільшити розміри державного та місцевого бюджетів а й покращити соціально-економічне становище українського населення, а головне, – створити більш сприятливий інвестиційний клімат для іноземних компаній, що створюватиме передумови до сталого розвитку сільських територій та економіки нашої країни.

Висновки до третього розділу

1. Обґрунтовано напрями поліпшення умов для формування та розвитку людського капіталу сільських територій у стратегічній перспективі: покращення життєвого середовища проживання сільського населення; забезпечення демографічного зростання у сільській місцевості; підвищення якості освітніх послуг на селі; одержання своєчасної та якісної медичної допомоги; забезпечення високого рівня заробітної плати; інтеграція сільського населення в економіку, що базується на знаннях. Стратегічний розвиток сільських територій та сільського соціуму повинен базуватися на збереженні традиційної культури та її відтворення, збереження національних витоків та релігійних традицій, які забезпечують соціальну, професійну та культурну самоідентифікацію індивідів в умовах децентралізації сільських громад.

2. На основі узагальнення розроблених Стратегій розвитку сільських територій новостворених сільських ОТГ виділено три головні напрями розвитку людського капіталу сільських територій: стійке економічне зростання на основі інноваційного розвитку багатогалузевої економіки; висока якість життя людини; збереження та розвиток територій. Очікуваними результатами втілення Стратегії повинні стати: поліпшення комфортності громадського середовища та якості надання адміністративних, соціальних, консультаційних та інших послуг; посилення бізнесової, соціально-культурної та туристичної привабливості громад; підвищення рівня доходів домогосподарств; збільшення кількості робочих місць; зростання доходів місцевих бюджетів тощо.

3. Розраховано, що зі збільшенням сукупного капіталу в сільськогосподарському виробництві на 1% випуск продукції зросте на 0,7156%, зі збільшенням вартості трудових ресурсів на 1% зростатиме випуск продукції підприємств щорічно на 0,4899%. Встановлено, що вартість задіяних трудових ресурсів підвищується лише завдяки зростанню оплати праці, яка за досліджуваний період зросла у 10 разів, при цьому чисельність зменшилася майже втричі, а середньомісячна оплата праці підвищилася в 32 рази. Очевидно, що така тенденція буде спостерігатися і в майбутньому, що актуалізує питання диверсифікації сфер зайнятості сільського населення.

4. Запропоновано методичний підхід до розрахунку інтегральних індексів формування та використання людського капіталу сільського господарства, за допомогою якого проведено ранжування областей країни та відповідно до їхніх позицій розроблено дієві інструменти на рівні сільської ОТГ, регіону й держави. Встановлено, що кількісні зміни окремих його індикаторів та соціально-економічних показників сільськогосподарського виробництва та сільської території дозволяють оптимізувати систему розширеного відтворення, а якісні зміни визначають величину сукупних ресурсів сільської території та динаміку зміни соціально-економічних показників.

5. Формування людського капіталу в нових економічних умовах повинно спиратися на пошук фахової та територіальної ідентичності особистості, а також одночасно позитивно впливати на територіально-галузеву сферу його використання та гнучко інтегруватися в економічні системи й інші суміжні сфери діяльності різного рівня. Виділено пріоритетні напрями реалізації бізнес-ідей з метою розвитку людського капіталу сільських територій, а

саме: виробництво та переробка сільськогосподарської продукції, виробництво нішевої продукції – горіхи, сухофрукти; насіння; ягід; збирання лісових ягід, спеції та трави, а також тваринницької продукції – вівчарства, вирощування равликів та ін.; активізація реалізації туристично-рекреаційних можливостей сільської місцевості (полювання, риболовля, орнітологічний та польовий туризм вихідного дня, кінний та ремісничий туризм, гастрономічний і етнологічний види туризму та ін.); реалізація креативного потенціалу сільського населення; залучення міського населення до проживання в сільській місцевості.

6. Доведено, що близько 60% економічно активного сільського населення на сьогодні готові до створення власного бізнесу, що забезпечить нові додаткові робочі місця. Виявлено стримуючі чинники розвитку малих форм бізнесу на селі, серед яких виділено: ускладненість процесу отримання фінансування на основі аграрних розписок; низька продуктивність за високої собівартості продукції; відсутність можливостей для проходження малих та середніх підприємств добровільної сертифікації: відставання в аспекті формування навиків у сфері інновацій. З метою розвитку малих суб'єктів агробізнесу, які займатимуться диверсифікованими видами виробничо-господарської діяльності, необхідно внести зміни до Податкового кодексу України щодо розширення переліку певних видів економічної діяльності та визнання їх як сільськогосподарська, а також передбачити відміну 4 групи платників податків і перехід всіх суб'єктів підприємницької діяльності на загальну систему оподаткування.

7. Одним з інструментів планування розвитку сільських територій може бути розробка «Паспорту комплексного розвитку підприємницького середовища в напрямі використання людського капіталу», який буде об'єднувати комплекс диверсифікованих бізнес-напрямів. Практична значимість даного документа полягає в одночасному охопленні таких складових: органи самоуправління сільських ОТГ одержують можливість оцінити розгорнуту послідовність дій з формування сприятливого підприємницького середовища, орієнтованих на ефективне використання людського капіталу; сільські території одержують явні та латентні ефекти для соціо-еколого-економічного середовища за рахунок розвитку інфраструктури та загального пожвавлення сільської економіки та соціальної сфери, в т.ч. за рахунок залучення нових жителів для проживання в сільській місцевості; формування умов для реалізації креативного та підприємницького потенціалу людського капіта-

лу дозволить створити передумови до утримання населення на селі, залучення міських жителів, зниження розривів в умовах проживання, а також створити передумови до створення прообразу «нового села».

8. Встановлено, що у вітчизняній практиці інноваційний ланцюжок між наукою, виробництвом та суспільною практикою не суцільний, оскільки у ньому відсутні або ж недостатньо представлені такі важливі ланки, як сучасні технології освоєння навчальних дисциплін і спецкурсів, навчальні програми підготовки фахівців із урахуванням реальних зрушень у сільському секторі, розробка інноваційних проєктів щодо модернізації потужностей для випуску високоякісної харчової продукції суб'єктами підприємницької діяльності, а також підготовка соціальних інновацій для реалізації в об'єднаних територіальних і сільських громадах, створення різних інноваційних структур, спроможних забезпечити впровадження розроблених проєктів на практиці. Обґрунтовано необхідність формування інноваційної інфраструктури на рівні регіону на основі створення підприємств інноваційного типу на базі закладів аграрної освіти, діяльність яких буде спрямована на освоєння інноваційних розробок в практичній діяльності. Досвід функціонування зазначених підприємств накопичено у провідних країнах світу, де ключову роль відіграють інноватори, завданням яких є генерування інноваційних ідей, розробка бізнес-плану і, за умови його доцільності, переміщення в бізнес-інкубатор для виконання досліджень та впровадження одержаних результатів у практику з відповідною підтримкою на всіх етапах інноваційного процесу.

9. Доведено необхідність формування компетенції інноваційної культури харчування – «зеленого» споживання, як здатності до зменшення несприятливого впливу від споживання інноваційних товарів або послуг на людину і навколишнє середовище, а також навичок активного використання інформації, що дозволить вести раціональний пошук та синтез інформаційних джерел із подальшою генерацією інноваційних ідей, а в цілому сприятиме виходу на ринок праці конкурентоспроможних фахівців. Важливою умовою підвищення потенціалу людського капіталу сільських територій є закріплення в освітніх стандартах вищої освіти в частині фахових компетенцій нинішнього часу таких компонентів: розвиток новаторських здібностей та вміння передбачати у новизні економічну вигоду із додержанням принципів сталого розвитку. Виділено професії майбутнього, до яких включено нижче пе-

рераховані: дизайнер віртуальної реальності; фахівця із експлуатації роботехніки у сільськогосподарському виробництві, сфері послуг; віртуальні екскурсоводи; проєктувальник «розумної сільської території» та екологічно чистої; сітіфермер, тобто фахівець з організації виробництва фермерської продукції в умовах міста; фахівець з відновлення екосистем; фахівець з рециклінгу, як розробник нових екологічних та дешевих технологій.

10. Соціальне середовище для людини – це важлива інституційна структура, від якої залежить можливість трудової зайнятості та досягнення високих стандартів життя, а його вплив на людину розглядається через призму людського потенціалу, який враховує самоцінність життя людини та середовище її функціонування. Аргументовано, що для більшості людей цінністю є довге та здорове життя, долучення до культури і науки, творча й суспільна активність, збереження природного середовища та проживання в злагоді з ним. Активну участь держави як суб'єкта економічних відносин у стимулюванні залучення людського капіталу до реалізації принципів сталого розвитку сільських територій доцільно здійснювати через системний розвиток інфраструктурних проєктів як у виробничій, так і соціальній сферах.

11. Одним із важливих напрямів формування сприятливого життєвого середовища для розвитку людського капіталу на селі після створення об'єднаної громади є формування стратегічних планів і програм соціально-економічного розвитку населених пунктів, а також розроблення комплексу заходів з метою їх реалізації. Активну участь держави, сільських ОТГ як суб'єктів економічних відносин у стимулюванні розвитку людського капіталу та створення умов для залучення його в новітніх умовах передбачається забезпечувати через системну та неперервну реалізацію інфраструктурних проєктів, що дозволить підприємницьким структурам, які функціонують у сільській місцевості, брати участь у виробничому процесі на базі п'ятого і шостого технологічних укладів.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення важливого наукового завдання щодо обґрунтування засад та заходів відтворення людського капіталу сільських територій. Проведене наукове дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Категорія «людський капітал» розглядається як успадковані та набуті здібності індивідуумів у результаті взаємодії із природним, кліматичним, біологічним, агрохімічним, соціальним, економічним, технологічним, інноваційним потенціалом середовища проживання, які характеризуються сукупністю знань, умінь, навичок, творчих здібностей, здоров'я, культури, традицій, досвіду, використання яких здійснюється у сільському господарстві та інших видах підприємницької діяльності, функціонуванні соціальної сфери та збереженні навколишнього природного середовища, що забезпечують прояв синергетичних ефектів та доходу її індивідуумами, окремими виробничими структурами та сільськими територіями, галуззю і суспільством в цілому.

Відтворення індивідуального людського капіталу повинно базуватися на таких положеннях: об'єднує стадії виробництва, обміну та споживання; відбувається у вигляді неперервного процесу його формування та використання; розглядається як процес створення продуктивних здібностей людини, а використання – як участь людини у процесі суспільного відтворення; формування здійснюється за рахунок інвестицій, спрямованих на розвиток окремих елементів людського капіталу індивідуумом, його родиною, господарюючим суб'єктом, територіальною громадою, суспільними організаціями та державою.

2. Людський капітал сільських територій як складну категорію доцільно вивчати з позиції соціальної (місця формування – сільські території) та економічної (джерела використання – характерні види діяльності в сільській місцевості) природи. Специфіка людського капіталу сільських територій визначається характерними ознаками, які актуалізуються лише в умовах соціально-економічного та культурного середовища, а саме: носій – сільське населення; є фактором подолання негативних наслідків деструктивного впливу руйнівних явищ і процесів на соціально-економічну та екологічну сфери сільської території; виконує стабілізуючу функцію; однорідний за своїми якісними параметрами та за здатністю гнучко адаптуватися до кризових умов і процесів; статичний, незмінний, відносно повільна оновленість, що впливає на формування структури зайнятості, обмежує сферу професійних інтересів та галузеву орієнтацію території; інвестиційний період його функціонування більш тривалий порівняно з іншими видами; підвищений рівень ризику, а також відсутні дієві інструменти управління ним; тісний зв'язок із сільським укладом життя; значна соціальна та фахова однорідність; залежність від природних ритмів і циклів; значна тери-

торіальна розосередженість; низька мобільність; обмежені можливості внаслідок нижчого рівня та якості життя; має високу життєздатність, які дозволили зберегти село в умовах тривалих негативних впливів та відсутності дієвої заінтересованості держави в їх розвитку.

3. Запропоновано індикаторний підхід до оцінки людського капіталу сільських територій на основі розрахунку індивідуальних та групових індексів оцінки факторів, які впливають на формування та його використання. Чинники, від яких залежить формування людського капіталу, об'єднано у чотири групи, що характеризують демографічну ситуацію, добробут сільського населення, рівень освіти, благоустрій життєвого середовища. За чинниками використання виділено три групи: розвиток сільського господарства, зайнятість сільського населення, ефективність зайнятості в сільському господарстві. Індикаторний підхід дає змогу визначити ступінь впливу факторів на формування та використання людського капіталу сільських територій за результатами ранжування окремих регіонів, ОТГ, дозволяє визначити нереалізовані можливості за цими напрямами, а також спрогнозувати їх зміну на перспективу.

4. За результатами аналізу встановлено певні тенденції за період 2010–2018 рр. у розвитку сільського населення: зниження чисельності на 19%, у 2018 р. його кількість становила 12,9 млн осіб; порушення вікової структури; чисельність людей старшого працездатного віку перевищує число осіб молодого віку; перевищення у статевій структурі чисельності жінок; зниження частки населення працездатного та відповідно збільшення частки безробітних у групі працездатного населення. Така ситуація зумовлює «старіння» сільського населення, що навіть за умов оптимістичного сценарію розвитку сільських територій чисельність працездатного населення буде знижуватися, а старших людей – зростати, що в майбутньому не зможе компенсувати втрату працездатного населення.

Сформовано обрис сільського населення, задіяного у неформальному секторі: третина зайнятих мають вищу або середню спеціальну освіту, більшість (69,0%) – професійно-технічну, неповну середню і середню освіту; за гендерним складом – до 60% залучені чоловіки, що потребує на державному рівні розробки дієвих заходів щодо легалізації їх діяльності, які б зумовили прояв синергетичного ефекту як на рівні держави, сільської території, так і сільського домогосподарства.

5. Встановлено динамічність умов пошуку сфери зайнятості та використання сільської робочої сили, її правовий статус і соціальну захищеність, а саме: домінує зайнятість у приватному секторі, яка поєднується із нестандартною (нетрадиційною), а також із використанням різних форм вторинної і навіть третинної зайнятості чи зайнятості економічно активного населення у неформальному секторі; погіршення економічного стану сільського населення, розширюється масштаб бідності на селі, зростає частка жителів, які перебувають у статусі безробітних; обвальне зменшення зайнятості сільського населення у тих сільських районах, на базі яких формувалися земельні банки агрохолдингів; згортання зайнятості у соціальній сфері села внаслідок зменшення чисельності сільського населення, закриття значної кількості об'єктів соціального призначення, скорочення контингенту споживачів соціальних послуг та ін.; поширення тіньової зайнятості серед сільського населення; поглиблення розшарування (фінансової та майнової нерівності) між різними верствами сільських жителів через помітне зменшення зайнятості економічно активного населення та його переходу в сектор неформальної зайнятості тощо.

6. Систематизовано соціально-економічні умови відтворення людського капіталу сільських територій, які характеризуються наступним: збереження пріоритетності аграрного виробництва в сільській економіці; підвищення якості відтворення людського капіталу сільських територій визначається спроможністю органів влади формувати відносини державно-приватного партнерства; перехід на інноваційні технології в агровиробництві та розвиток агрохолдингів зумовлює стійке зменшення зайнятості сільського населення та зниження рівня його сукупних реальних доходів; підвищення рівня самозайнятості сільського населення; відтік сільського населення пов'язаний із «вимиванням» підприємницько-активного населення та зниження якості людського капіталу; оптимізація мережі медичних та освітніх закладів у сільській місцевості, низькі темпи розвитку соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій істотно знижує їх привабливість, а скорочення пропозиції робочих місць посилює міграційні настрої та відтік молоді із села; ріст диференціації сільського населення за рівнем доходів та якістю життя; підвищення соціальної напруги, люмпенізації, посилення соціальної ексклюзії сільського населення; зниження якості життя, скороченням економічних та соціальних потреб, спрощення їх структури та якості та ін., що зумовлює деформацію процесу відтворення людського капіталу.

7. Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу повинні визначатися на основі потенціалу розвитку сільських територій, цілей розвитку, інвестиційних можливостей суб'єктів сільського розвитку й дієвості механізму поєднання їхніх економічних та соціальних інтересів, якості людського капіталу територіальних утворень та інших чинників. Основним документом, регламентуючим перспективні напрями розвитку людського капіталу сільської місцевості, повинна стати Стратегія розвитку сільської території, одним із завдань якої є визначення напрямів сприяння підвищенню економічної та соціальної ефективності використання людського капіталу й підвищення його якості.

Створення умов для розширеного відтворення людського капіталу сільських територій доцільно формувати на основі взаємодії таких елементів: активізація підприємницького ресурсу; підвищення якості трудового потенціалу сільського населення; розвиток соціальної інфраструктури, а також виробничої та ринкової для малого бізнесу. Існує необхідність у розробці інструментів і заходів активізації відтворення людського капіталу на основі урахування показників досягнутого рівня його формування та використання, а також прогнозування їх зміни у регіональному аспекті та на рівні окремої сільської території, реалізувати які можливо із застосуванням розробленого методичного підходу.

8. Встановлено, що лише 22,9 % активної частини сільського населення вважають розвиток малого підприємництва на селі перспективним; 36,2 % – охоче вели власну справу; 19,1 % – розглядають як безперспективний; 21,8 % – не визначилися, що свідчить про недостатній рівень готовності сільського населення вести підприємницьку діяльність. Однак існуючі умови розвитку сільськогосподарського виробництва зумовлюють прояв тенденції до зниження кількості середніх за розміром сільськогосподарських підприємств на 37,2 % та вивільнення 116,5 тис. осіб працездатного сільського населення, що зумовлюватиме необхідність до самозайнятості людського капіталу на селі та як наслідок збільшення кількості малих суб'єктів господарювання на 7 %, забезпечить збільшення зайнятих у 2,2 рази.

З метою легалізації діяльності суб'єктів малого агробізнесу на селі необхідно передбачити: узгодження державних і регіональних програм підтримки; створення регіонального фонду підтримки, що забезпечує комплексне обслуговування фермерських, особистих селянських господарств, а також СОКів; надання загальнодержавних і місцевих податкових преференцій та консультаційної підтримки; передбачення надання дотації і компенса-

ції на виробництво одиниці продукції рослинництва і тваринництва; компенсація частини цін на енергетичні ресурси; кредитування на пільгових умовах під заставу сільськогосподарської продукції та землі; гарантування сільською ОТГ мінімального рівня закупівельних цін при реалізації продукції через локальні торгові мережі; запровадження єдиної ставки земельного податку в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь; внесення змін до Податкового кодексу щодо обкладання транспортним податком суб'єктів підприємницької діяльності у сфері малого бізнесу; оподаткування осіб, які працюють в малому агробізнесі на умовах повної занятості, та доходу власників малого суб'єкта підприємницької діяльності в розмірі 10 %. Для підсилення привабливості сільської громади конче потрібна активізація аматорської творчості, розвиток духовних здобутків, звичаїв і традицій, відродження місцевих промислів з виробництва товарів масового споживання, створення малих і мікропідприємств з метою перероблення сільськогосподарської сировини та випуску харчової продукції.

9. Пріоритетні напрями формування та використання людського капіталу сільських територій доцільно реалізовувати на основі їх підприємницьких бізнес-проєктів відповідно до стратегічних завдань аграрного та сільського розвитку, а також особливостей території. На сьогодні особливої ваги набуває сприяння розвитку сімейних ферм і фермерських господарств, організації сільськогосподарських кооперативів, поглибленню галузевої та продуктової диверсифікації, формуванню агропродовольчих ланцюгів із закінченим циклом виробництва та створенню додаткової вартості за участю особистих селянських господарств.

Обґрунтовано складові планування комплексного проєкту розвитку сільського підприємницького середовища для реалізації перспективних бізнес-ідей для малого аграрного підприємництва в сільській місцевості. Доведено, що системні перетворення в сільських територіях з метою забезпечення розширеного відтворення людського капіталу доцільно здійснювати в межах відповідного організаційного забезпечення, яке включає в себе наукову, інституціональну, адміністративно-організаційну, фінансову та інформаційну складову, що дозволить надати проєктам розвитку та використання людського капіталу системного характеру, органічно включити їх в діючі програми соціально-економічного розвитку сільських територій, оптимізувати часові та фінансово-економічні витрати.

10. Активізацію інструментів відтворення та стимулювання залучення людського капіталу сільських територій доцільно орієнтувати на формування та капіталізацію людського потенціалу на основі розвитку інноваційних компонент людського капіталу та формування середовища їх капіталізації в межах економічної діяльності на селі. Доведено, що інноваційні компоненти людського капіталу характеризуються креативними рішеннями опрацювання великих масивів інформації, генеруванням нових знань та впровадження новітніх розробок в практичну діяльність, адаптивністю до нових технологій. Їх формування забезпечується на основі удосконалення інструменту освіти, який передбачає: закріплення в освітніх стандартах компетенцій, які формують креативне мислення, навички перманентного прирощення знань та інноваційну культуру споживання, як «зеленого» споживання; гуманізація фахової освіти; орієнтація аграрних закладів освіти до реалізації освітніх програм професій майбутнього, підтримки інноваційної діяльності в межах довгострокових інвестиційних проєктів на основі державно-приватного партнерства.

11. Обґрунтовано, що забезпеченню розширеного відтворення людського капіталу сільських територій сприятиме поліпшення життєвого середовища для проживання носіїв людського капіталу на основі цілеспрямованого розвитку об’єктів соціальної інфраструктури сільських територій шляхом забезпечення персоналізованого характеру потреб, цифровізації та віртуалізації галузей соціальної сфери, що сприяє соціалізації та адаптації всіх соціальних груп сільського населення і їх активному залученню до економічних відносин. Встановлено, що у стратегіях соціально-економічного розвитку сільських територій виділяють такі напрями об’єктів соціальної інфраструктури: розвиток соціальної і комунальної сфери, модернізація шляхово-транспортної інфраструктури з метою забезпечення надійного транспортного сполучення сільських населених пунктів з центром громади, благоустрою та озеленення населених пунктів, проведення різних організаційних заходів, соціального захисту населення з низькими доходами й обмеженими фізичними можливостями, що передбачає відкриття інклюзивно-ресурсних центрів, а також створення комфортних умов для життя і діяльності мешканців об’єднаних громад, пріоритетність яких визначається специфікою складу і тенденціями розвитку об’єднаної громади, її фінансовими можливостями.

12. Розраховано інтегральний індекс формування та використання людського капіталу сільських територій та проведено регіональне ранжування областей за прогнозними його значеннями. Визначено, що у перспективі буде спостерігатися міграційний приріст сільського населення та підвищення тривалості життя сільських жителів при вирівнюванні заробітної плати в сільському господарстві порівняно з іншими секторами економіки при незначному зменшенні чисельності найманих працівників господарств корпоративного сектору внаслідок впровадження інноваційних технологій. Передбачено певні трансформаційні процеси в поселенській мережі, які зумовлять зростання концентрації сільського населення в населених пунктах із чисельністю понад 500 осіб при одночасному скороченні кількості дошкільних закладів, що вимагає від місцевих органів самоврядування практичної реалізації відповідних заходів для залучення приватних інвестицій з метою створення додаткових робочих місць, розробки й виконання проєктів щодо розвитку елементів соціальної інфраструктури на принципах державно-приватного партнерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петти У. Экономические и статистические работы. Москва: Соцэкгиз, 1940. С. 17–81

2. Петті В. Трактат про податки і збори. Антологія економічної класики /В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо. Київ: Економ, 1993. 281 с.

3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / пер. с англ., предисл. В.С. Афанасьева. Москва: Эксмо, 2007. С. 294–295.

4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / пер. с англ., предисл. В.С. Афанасьева. Москва: Эксмо, 2007, С. 103–149.

5. Милль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями социальной философии / пер. с англ., биограф. очерк М.И. Туган-Барановского. Москва: Эксмо, 2007. С. 114–121.

6. Милль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями социальной философии / пер. с англ., биограф. очерк М.И. Туган-Барановского. Москва: Эксмо, 2007. С. 124–125.

7. Милль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями социальной философии / пер. с англ., биограф. очерк М.И. Туган-Барановского. Москва: Эксмо, 2007. С. 183–184.

8. Рикардо Д. Сочинения. Т. 1. Начала политической экономии и налогового обложения / пер. под ред. М.Н. Смит. Москва: Госполитиздат, 1955. 353 с.

9. Рикардо Д. Сочинения. Т. 1. Начала политической экономии и налогового обложения / пер. под ред. М.Н. Смит. Москва: Госполитиздат, 1955. Гл. V. С. 85–86.

10. Маркс К. Капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. Т. 46, ч. 1. Москва: Политиздат, 1968. С 221–222.

11. Маркс К. Капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. Т. 46, ч. 1. Москва: Политиздат, 1968. С 223–224.

12. Маркс К. Капитал: в 4 т. Т. 1. Критика политической экономии. Кн. 1. Процесс производства капитала. Гл. 4. Превращение денег в капитал. Москва: Политиздат, 1983. С. 46–47.

13. Маркс К. Капитал: в 4 т. Т. 1. Критика политической экономии. Кн. 1. Процесс производства капитала. Гл. 4. Превращение денег в капитал. Москва: Политиздат, 1983. С. 48–49.

14. Маркс К. Капитал: в 4 т. Т. 1. Критика политической экономии. Кн. 1. Процесс производства капитала. Гл. 4. Превращение денег в капитал. Москва: Политиздат, 1983. С. 181–183.

15. Маркс К. Капитал. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1960. Т. 23. 920 с.

16. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. Т. 1 / пер. с англ. Москва: «Прогресс», 1993. С. 208–209.

17. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. Т. 1 / пер. с англ. Москва: «Прогресс», 1993. С. 284–285.

18. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. Т. 1 / пер. с англ. Москва: «Прогресс», 1993. С. 300–301.

19. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда / за ред. Сонин М.Я. Москва: Наука, 1982. С. 5–6.

20. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда / за ред. Сонин М.Я. Москва: Наука, 1982. С. 61–111.

21. Schultz, T. W. (1963). The Economic Value of Education. New York: Columbia University Press. 92 p.

22. Schultz, T.W. (1971). Investment in Human Capital // The Role of Education and of Research. No 1. 272 p.

23. Becker, G. S. (1975). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. New York: National Bureau of Economic Research. 264 p.

24. Schultz, T.W. (1992). Prize Lecture: The Economics of Being Poor. Nobel Lectures, Economics 1969–1980 / Editor Assar Lindbeck, World Scientific Publishing Co. Available at: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/ economic-sciences/laureates/1979/schultz-lecture.html.

25. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / пер. с англ; сост., науч. ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М. И. Левин. Москва: ГУ ВШЭ, 2003. 672 с.

26. Эдвинсон Л. Мэлоун М. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании. Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В.Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 434–436.

27. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния. Новая постиндустриальная волна на западе: антология / под ред. В.Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 129–130.

28. Экономика / пер. с англ. С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи; общ. ред. и предисл. Г.Г. Сапова. Москва: Дело, 1993. 829 с.

29. Thurow, L. (1970). Investment in Human Capital. Belmont, pp. 15–16.

30. Thurow, L. (1970). Investment in Human Capital. Belmont, pp. 48–49.

31. Thurow, L. (1970). Investment in Human Capital. Belmont, pp. 73–74.

32. Machlup, F. (1984). The Economics of information and Human Capital. Princeton, pp. 19–20.

33. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы, политика / науч. конс. В.С. Автономов. Пер. с англ., изд. 14-е. Москва: ИНФРА-М, 2002. С. 39–40.

34. Хейнс П. Экономический образ мышления. Москва: Новости, 1991. С. 359–360.

35. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки: монографія. Київ: «Знання», 2001. С. 7–8.

36. Михайлова Л.І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2008. С. 36–37.

37. Мандибура В. Людський капітал: об’єктивна економічна реальність чи ідеологема? Україна: аспекти праці, 2009. № 2. С. 26–33.

38. Лібанова Е.М. Соціальні проблеми модернізації української економіки . Демографія та соціальна економіка. 2012. № 1(17). С. 5–22.

39. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Сучасні економічні теорії: підручник. Київ: Знання, 2007. С. 86–87.

40. Асалиев А.М., Шубенкова Е.В. Современные тенденции трансформации социально-трудовых отношений. Формування ринкової економіки: зб. наук. праць, спец. вип.

«Праця в XXI столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток»: у 2 т. Київ: КНЕУ. 2012. Т. 1. С. 74–83.

41. Koţená, M. (2010). Globalizace a její vliv na konkurencieschopnost podniku. In: Proceedings of International science conference Globalizácia a jej sociálno-ekonomické dôsledky. Rajecké Teplice. University of Ţilina, pp. 266–269.

42. Edvinsson, L., Malone, M.S. (1997). Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding its Hidden Roots. New York. Harper Collins Publishers.

43. Bontis, N., Dragonetti, N. C., Jacobsen, K., Roos, G. (1999). The Knowledge Toolbox: A Review of Tools Available to Measure and Manage Intangible Resources. European Management Journal. No 17 (4), pp. 391–402.

44. Bontis, N. (2001). Assessing Knowledge Assets: A Review of the Models Used to Measure Intellectual Capital. IJMR.

45. Koubek, J. (2007). Human Resources Management. Praha. Management Press. 400 p.

46. Vodák, J., Kucharčíková, A. (2011). Efektivní vzdělávání zaměstnanců. Praha. Grada Publishing. 240 p.

47. Davenport, T.H., Prusak, L. (1998) Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know. Chapter 6. Knowledge Roles and Skills. Harvard Business School Press, Boston. pp. 107–122.

48. Sveiby, K.E. (1997). The New Organizational Wealth: Managing and Measuring Knowledgebased Assets. San Francisco. Barrett-Kohler Publishers.

49. Sveiby, K.E. (1998). Measuring Intangibles and Intellectual Capital – An Emerging First Standard. Available at: http://www.sveiby.com/articles/EmergingStandard.html

50. Armstrong, M. (2006). A Handbook of Human Resource Management Practice. London.

51. Drucker, P. F. (1999). Knowledge-Worker Productivity: The Biggest Challenge. California Management Review. Vol. 41. No. 2, pp. 79–94.

52. Nonaka, I., Takeuchi, H. (1995). The Knowledge-Creating Company. New York. Oxford University Press. 295 p.

53. Davenport, T. H., Prusak, L. (1998). Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know. Chapter 1. What Do We Talk about When We Talk about Knowledge?. Harvard Business School Press, Boston. pp. 1–24.

54. FAOSTAT: Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций (ФАО)., URL: http://faostat.fao.org/

55. Риковська О.В. Людський капітал сільської місцевості: сучасний стан, напрями якісного вдосконалення. Механізм регулювання економіки. № 4(64), 2012. 6 с. URL: http://www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/eu124_64/e124ryk.pdf

56. Свистунова И.Г. Формирование и использование человеческого капитала сельских территорий: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05. Ставрополь, 2013. 23 с.

57. Якимова Л.А., Колоскова Ю.И. Механизм формирования человеческого капитала сельских территорий. Вестник КрасГАУ, 2015. № 4. С. 220–223.

58. Тихонов Е.И. Развитие сельских территорий в системе воспроизводства человеческого капитала аграрной сферы: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05. Воронеж, 2017. 23 с

59. Крупін В.Є., Злидник Ю.Р. Людський капітал в інноваційному розвитку сільських територій України: ментальні аспекти. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2013. № 778. С. 238–244.

60. Савіцька І. М. Відтворення людського капіталу сільської місцевості: сучасний стан та тенденції розвитку. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 8. Ч 2. 2016. С. 75–78.

61. Зінчук Т.О., Куцмус Н.М. Роль сільської економіки в економічному зростанні країни. С. 212–214. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/1989/3/Nauk_chut_2014_3_212-214.pdf

62. Рісна Р.Р. Трудова рееміграція в системі забезпечення соціально-економічного розвитку регіону: дис. канд. екон. наук. Львів, 2016. 256 с. URL: http://ird.gov.ua/irdd/d20170217_a807_RisnaRR.pdf

63. Корицкий А. В. Влияние человеческого капитала на экономический рост: учеб. пособие. Новосибирск: НГАСУ (Сибстрин), 2013. 244 с.

64. Линдюк А.О., Липчук Т.В. Сільське середовище як чинник формування людського капіталу у сільському господарстві. Агросвіт. № 13–14, липень 2011 р. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/13-14_2011/6.pdf

65. Зінчук Т.О., Котенко Н.М., Прокопчук О.А. Еволюційність пріоритетів інвестування розвитку сільських територій України. Журнал "Глобальні та національні проблеми економіки". Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського. Вип. 16. 2017. С.139–144.

66. Гальків Л.І., Галаз Л.В. Мотивація капіталізації людського потенціалу сільських поселень. Проблеми економіки та управління, 2018. № 897. С. 49–56.

67. Напрями та засоби розвитку сільських територій в контексті зміцнення соціально-економічної безпеки України: монографія / за ред. Т.Г. Васильціва, В.В. Бойка. Львів: Ліга-Прес, 2016. 260 с.

68. Боднар О.А. Формування стратегічних напрямів регіонального сільського розвитку: дис. канд. екон. наук: 08.00.05 / Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Одеська національна академія харчових технологій. Одеса, 2019. 236 с. URL: https://card-file.onaft.edu.ua/bitstream/123456789/8753/1/disser_Bodnar.pdf

69. Шепотько Л.А., Прокопа И.В., Плонский В.Я., Скурская Н.М. Сближение социально-экономического развития города и села. Киев: Наукова думка, 1981. С. 31–34, 228–230.

70. Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: у 3 томах.Т.3. Преодоление существенных различий между городом и селом. Киев: Наукова думка, 1986. С.11–28.

71. Человек в аграрной сфере. Киев: Наукова думка, 1991. С. 235–267.

72. Українське село: проблеми і перспективи. Київ: Урожай, 1991. 236 с.

73. Крисанов Д.Ф. Динаміка сільського розселення і проблеми регулювання розселенського процесу. Економіка Радянської України, 1991. № 11. С. 19–27.

74. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О.М. Бородіної, І.В.Прокопи. НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 384 с.

75. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С. О., Яровий В.Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2 томах. Т.2. Соціальні ресурси сільських територій. Київ: Інститут економіки НАН України, 2003. С. 47–50

76. Економічна активність населення України: статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2011. С. 120–196.

77. Сільське господарство України за 2000-2017 роки. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. С. 38.

78. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С. О., Яровий В.Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: 2 томах. Т 2. Соціальні ресурси сільських територій. Київ: Інститут економіки НАН України, 2003. 467 с.

79. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О.М. Бородіної, І.В.Прокопи. НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. С. 20–21.

80. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О.М. Бородіної, І.В.Прокопи. НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. С. 16–17.

81. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О.М. Бородіної, І.В.Прокопи. НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. С. 21–22.

81. Баланюк С.І. Системна єдність розвитку господарств населення і сільських територій: монографія. Івано-Франківськ: ЛІК, 2014. 216 с.

82. Онищенко О.М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи. Київ: Ін-т екон. НАНУ, 2003. 100 с.

83. Прокопа І.В., Беркута Т.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку. НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. 240 с.

84. Свиноус І.В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств. Київ: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2010. 414 с.

85. Юрчишин В.В. Господарства населення: проблеми майбутнього. Економіка України. 2003. № 9. С. 67–72.

86. Агрохолдинги в Україні та їх вплив на розвиток сільських територій / С.І.Дем’яненко, О.О.Єранкін, М.М.Коцупатрий та ін. Київ: КНЕУ, 2013. 350 с.

87. Онищенко О.М., Юрчишин В.В. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики. Економіка України. 2006. № 1. С. 4–14.

88. Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 360 с.

89. Павлов А.И. Руралистика: теория, методология, научные направления: монография. Одесса: Астропринт, 2018. 408 с.

90. Ключник А.В. Формування і розвиток економічного потенціалу сільських територій України: монографія. Миколаїв. держ. аграр. ун-т. Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2011. 467 с.

91. Крисанов Д.Ф., Удова Л.О. Нові виклики перед сільськими територіями і нові підходи та інструменти по їх подоланню. Агросвіт. 2009. № 11. С. 2–7.

92. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки. Економіка АПК. 2005. № 3. С.3–10.

93. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін. За ред. О.М. Бородіної. НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 212. С.178–212.

94. Губені Ю.Е. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики. Економіка України. 2007. № 4. С. 62–70.

95. Зінчук Т.О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки України: монографія. Житомир: ДВНЗ "Держ. агроекол. ун-т", 2008. 384 с.

96. Кіреєва Е.А., Костюченко Д.Л. Політика розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу. Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2017. № 8. С. 68–79.

97. Мантино Ф. Сельскоеразвитие в Европе. Политика, институты и действующие лица на местах с 1970-х годов до наших дней / пер. с итальян. И. Храмовой. 2010. 272 с. URL: http://www.eastagri.org/publications/pub_docs/Mantino.pdf

98. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / О.М.Бородіна, І.В.Прокопа, В.В.Юрчишин та ін. За ред. О.М. Бородіної. НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 212. С.10–11.

99. Економіка України за 2018 рік. Урядовий кур'єр. 13 лютого 2019. № 29 (6392). С. 6.

100. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України №1158 від 19.09.2007 р. Офіційний вісник України. 2007. № 73. Ст. 2715.

101. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки. Міністерство аграрної політики та продовольства. України. Проект. Інформаційно-правова система ЛІГА:ЗАКОН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/NT1978.

102. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наукова доповідь / за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи, О.Л. Попової. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. С. 3–5.

103. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наукова доповідь / за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи, О.Л. Попової. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. С. 63–64.

104. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. Станом на 10 лютого 2019 року. Сайт "Децентралізація". Детальніше на сайті - Хмельницька обласна рада URL: https://km-oblrada.gov.ua/minregion-oprilyudniv-monitoring-pro/

105. Туглук В. Головне – прогрес, а не процес. Громади, які об'єдналися, демонструють сталий поступ в економічній і соціальній сферах. Урядовий кур'єр. 2019. № 76. С. 8–9.

106. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін. За ред. О.М. Бородіної. НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. С. 214–257.

107. Іванчук Р.М., Іванчук О.А. Методи оцінки людського капіталу. Економічний вісник Донбасу. 2008. № 2(12). С. 48–51.

108. Гвоздик Н.М. Ефективність інвестицій в людський капітал на підприємствах: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.07. Київ, 2011. 20 с.

109. Гринкевич С.С. Методи дослідження компонентної структури трудового потенціалу. Економіка і регіон, 2011. № 3. С. 166–171.

110. Мякотіна Н.А. Людський капітал: індикатори та модель оцінювання. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво, 2014. № 1. С. 85–89.

111. Осійчук О. А.Проблеми інтегральної оцінки людського капіталу. Вісник соціально-економічних досліджень, № 2 (53), 2014. С. 226–231.

112. Огієнко М.М.Методичні засади оцінки людського потенціалу регіональних соціо-економічних систем. Агросвіт. № 4, 2018 С. 33–40.

113. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: колективна монографія / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 367 с.

114. Макарова О.В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України : методологічні аспекти та оцінка результатів. Економіка України, 2015. № 3 (640). С. 41–53.

115. Грішнова О., Дмитрук С. Людський капітал в умовах кризи: оцінка і пошук можливостей збереження. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Економіка, 2015. Вип. 5. С. 11–16.

116. Volejníková, J. (2008). Moderní kompendium ekonomických teorií. Od antických zdrojů po 3. tisíciletí. Praha. Profess Consulting, 378 p. ISBN 80-7259-020-0.

117. Lisý, J. (2005). Výkonnosť ekonomiky a ekonomický rast. Bratislava: IURA EDITION. 132 p. ISBN 80-80 780-35-8.

118. Mankiw, N. Gregory, Romer, David, Weil, David N. A Contribution to the Empirics of Economic Growth. The Quarterly Journal of Economics. Vol. 107, No. 2. May, 1992), pp. 407–437.

119. Schulz T.W. (1981). Investingin People. The Economics of Population Quality. Berkeley. University of California: Press. 173 p.

120. Tokarčíková, E. The Main Issue sof Marketing Strategy for 3G Mobile Services. In: Economy and Management 4/2004, pp. 90–96. Liberec. Technical University of Liberec. ISSN 1212-3609, 2004.

121. Лукашевич В.М. Сучасні технології підвищення економічної і соціальної ефективності управління персоналом організації. Розвиток методів управління та господарювання на транспорті, 2015. Вип. 3. С. 88–106.

122. Капелюшников, Р.И. Сколько стоит человеческий капитал в России? Москва: Изд. дом ВШЭ, 2012. С. 50–51.

123. Капелюшников, Р.И. Записка об отечественном человеческом капитале: Препринт WP3/2008/01 Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. С. 23–24.

124. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ / Пищуліна О., Юрочко Т., Міщенко Л., Жаліло Я. Київ: «Заповіт», 2018. С.122–123.

125. Як Фитц-енц. Рентабельность инвестиций в персонал. Измерение экономической ценности персонала. Москва: Вершина, 2006. 320 с.

126. Тимошенко К.В. Аналіз методик оцінки людського капіталу на підприємстві. Вісник економіки транспорту і промисловості. № 44, 2013. С. 192–197.

127. Mayo, E. (2007). The Social Problems of an Industrial Civilisation. Routledge is an imprint of Taylor & Francis, an informa company. 200 p.

128. Kaplan, R. S., Norton, D. P. (1992). The Balanced Scorecard – Measures then drive Performance. Harvard Business Review. Vol. 70. No 1, pp. 71–79.

129. Формування європейської системи Q-менеджменту в децентралізованих громадах / Є.І. Ходаківський та ін. Наукові горизонти, 2019, № 3 (76). С. 10–18. Doi: 10.33249/2663-2144-2019-76-3-10-18.

130. Мельничук Д.П.,Шпиталенко Г. А. Трудовий потенціал населення сільських територій: соціально-демографічні передумови та проблеми розвитку. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки, 2017. № 1. С. 113–117.

131. Статистична інформація. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/

132. Воловик Л.М. Зайнятість та проблеми безробіття населення як важливий чинник розвитку сільських територій України (на прикладі Згурівського району Київської області). Економічний вісник університету, 2017. Вип. 32(1). С. 45–51.

133. Притула Х.М. Якість життя населення як основна детермінанта розвитку сільських територій. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України, 2014. Вип. 3. С. 408–417.

134. Калініна С.П., Ланська С.П. Зайнятість сільського населення: проблеми і виклики на сучасному етапі економічного розвитку України. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Економіка, 2019. Вип. 17. С. 11–18.

135. Нефедова Т.Г. Современное крестьянское хозяйство в сельско-городской среде. Крестьяноведение, 2018. Т 3, № 1. С. 111–134.

136. Ключник А.В. Зайнятість населення сільських територій: проблеми та стратегічні напрями їх вирішення. Регіональна економіка, 2011. № 1. С. 134–139.

137. Морозова Г.С.Сільські території: науково-теоретичні основи сутності та сучасні проблеми їх сталого розвитку. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки, 2018. № 4. С. 253–260.

138. Трансформація сільського розселення в Україні : кол. моногр. / за ред. Т.А. Заяць. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 298 с.

139. Про статистику праці № 160: конвенція Міжнародної організації праці від 03.05.1990. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_055

140. Рекомендація щодо статистики праці N 170 від 25.06.1985. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_279

141. Методологічні положення щодо класифікації та аналізу робочої сили й окремих форм трудової діяльності. Державна служба статистики. Київ, 2017. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2017/22/mp_rs.zip

142. Тужик К.Л.Аграрна освіта в забезпеченні сталого розвитку сільського господарства з використанням міжнародного досвіду. Агросвіт, 2018. № 5. С. 68–73.

143. Інформаційне агентство «УНІАН». Понад 3 мільйони українців працездатного віку перебувають на заробітках за кордоном. 2019. URL: https://www.unian.ua/society/10634001-ponad-3-milyoni-ukrajinciv-pracezdatnogo-viku-perebuvayut-na-zarobitkah-za-kordonom-uryad.html

144. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text

145. Ігнатоля Н.І., Рюль В.О. Вплив соціального середовища на розвиток економічних практик самозабезпечення (неформальне підприємництво і трудова міграція) населен-

ня Закарпатського регіону. Вісник Львівського університету. Серія: Соціологія. 2010. Вип. 4. С. 126–134.

146. Лисак В.Ю., Хомин О.Й. Міграція населення як один з чинників економічної безпеки. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. 2017. Вип. 12(2). С. 130–134.

147. Безтелесна Л.І. Міграція населення як індикатор інноваційного розвитку регіонів України. Актуальні проблеми економіки, 2017. № 2. С. 169–175.

148. Про державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від № 14.11.2019 294-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20/ed20191114#Text

149. Махсма М.Б. Неформальна зайнятість селян України. Бізнес Інформ, 2013. № 7. С. 175–180.

150. Про затвердження Методики формування вибіркових сукупностей для проведення у 2019-2023 роках вибіркових обстежень населення (домогосподарств): умов життя домогосподарств, економічної активності населення та сільськогосподарської діяльності населення у сільській місцевості: Наказ від 01.03.2018 № 39. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0039832-18#Text.

151. Статистичний словник /О. Г. Осауленко, О. О. Васєчко, М. В. Пугачова та ін. / за ред. О. Г. Осауленка. НТК статистичних досліджень. Київ: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2012. 498 с.

152. Ткаченко Є. О. Безробіття та проблеми сталого розвитку сільських територій України. Молодий вчений, 2017. № 9. С. 567–571.

153. Лагодієнко В.В., Лагодієнко Н.В. Депопуляція сільських територій та мотивація найманих працівників у сфері сільськогосподарського виробництва України. Бізнес-навігатор, 2019. Вип. 5-1. С. 54–61

154. Баранов А. Б. Социально-экономические проблемы депопуляции и старения населения. Москва, 2010. 250 с.

155. Ринок праці: Збірник «Економічна активність населення України» стат. Державна Служба Статистики України. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

156. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб. Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 39–40.

157. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб. Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 40–41;

158. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. зб. Державна служба статистики України. Київ, 2014. С. 32–34.

159. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб. Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 10–43.

160. Сільське господарство України. 2005,2010, 2014, 2015, 2016, 2017 роки: стат. зб./ відп. за вип. О.М. Прокопенко. К. : Державна служба статистики України URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_sg_zb.htm;

161. Єрмаков О.Ю., Жибак М.М., Величко О.В. Трудові ресурси сільських територій та ефективність їх використання в сільськогосподарських підприємствах. Агросвіт, 2009. № 17. С. 15–19.

162. Єрмаков О.Ю., Величко О.В. Формування ефективність використання трудових ресурсів сільськогосподарських підприємствах: монографія. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ: АграрМедіаГруп, 2010. 172 с.

163. Ю. Осіння. Педагогічна преса: Все про освіту в Україні. 2018. URL: https://pedpresa.com.ua/196641-na-cherkashhyni-vidkryly-regionalnyj-navchalno-praktychnyj-tsentr-silskogospodarskogo-spryamuvannya.html

164. Юридична газета online: Всеукраїнське щотижневе юридичне видання. Реєстраційне свідоцтво КВ № 11259-139ПР від 24.05.2006 р URL: //yur-gazeta.com/golovna/kozhen-pyatiy-ukrayinec-pracyue-neoficiyno.html

165. Мазана Т.В., Ткаченко В.П. Трудові ресурси сільського господарства та ефективність їх використання в ринкових умовах. Ефективна економіка, 2011. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=840

166. Швець І.Б., Следь О.М. Оцінка внутрішньої вимушеної міграції в Україні та її вплив на ринок праці. Бізнес Інформ, 2018. № 11. С. 272–278.

167. Камінська А., Скиба Т. Молодіжний ринок праці в Україні, проблемний аспект. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій, 2015. Вип. 2. С. 20–21.

168. ТОП-5 регіонів за вакансіями в агросекторі: Agravery.com. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/top-5-regioniv-za-vakansiami-v-agrosektori

169. Гриневич Л.М. Цьогоріч збільшено держзамовлення на вчителів, фахівців з ІТ та аграрних наук, але взагалі не буде замовлення на «право» для заочної форми. Міністерство освіти і науки України. 2018. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/liliya-grinevich-cogorich-zbilsheno-derzhzamovlennya-na-vchiteliv-fahivciv-z-it-ta-agrarnih-nauk-ale-vzagali-ne-bude-zamovlennya-na-pravo-dlya-zaochnoyi-formi

170. Статистика вакансій по Україні. Статистика зарплат по Україні. Work.ua. Сайт пошуку роботи №1 в Україні. URL: https://www.work.ua/jobseeker/resources/

171. Від 5 до 60 тис. грн – хто в агро заробляє найбільше. Landlord. 2018. URL: https://landlord.ua/news/hto-v-agro-zaroblyaye-naybilshe/

172. Про державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 13.12.2018. № 2246-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19

173. Конституція України. Стаття 43. 01.01.2020. №254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

174. Лопотан Л.В. Продуктивність праці та її оплата в сільськогосподарських підприємствах Одеської області: стан, тенденції і співвідношення. Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні науки, 2014. Вип. 75. С. 162–169.

175. Дідур К.М. Продуктивність праці та її оплата в сільськогосподарських підприємствах. Агросвіт, 2013. № 7. С. 60–67

176. Гастев А.К. Наши задачи: У истоков НОТ. Забытые дискуссии и нереализованные идеи / ред. Э.Б. Корицкий. Серия: Социально-экономическая литература 20-30 годов. Ленинград: Ленинградский университет, 1990. С. 54–56.

177. Концептуальні основи сталого розвитку агросфери: Навчальний посібник / О.М. Варченко, А.С. Даниленко, Д.Ф. Крисанов та ін. За ред. О.М. Варченко. Білоцерківський національний аграрний університет. Біла Церква, 2010. 184 с.

178. Христова Г.О., Кочемировська О.О. Позитивні дії в механізмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: міжнародний досвід та українські перспективи. Харків: Райдер, 2010. 200 с.

179. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 288 с.

180. Курило І.О., Аксьонова С.Ю., Крімер Б.О. Народжуваність та материнство в Україні: регіональний аспект. Демографія та соціальна економіка, 2016. № 1. С. 65–79.

181. Тітенко Л.В., Кушнір Л.Л. Вітчизняна демографічна криза з погляду політекономії. Проблеми економіки, 2019. № 1. С. 141–148.

182. Про державну допомогу сім’ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12/ed19921121#Text

183. Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001. № 1751-2001-п. Дата оновлення: 06.02.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF

184. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t012402

185. Організація первинної медико-санітарної допомоги в Україні і нормативно-правові документи, які регламентують роботу сімейного лікаря. Медпросвіта. Організація охорони здоров'я. 19 січня 2017. URL: https://medprosvita.com.ua/organizaciya.

186. Про затвердження Положення про центр первинної медичної (медико-санітарної) допомоги та положень про його підрозділи: Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1167-16;

187. Положення про амбулаторію: Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16;

188. Положення про фельдшерсько-акушерський/фельдшерський пункт: Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16.

189. Шатковський Я.М. Сучасна українська медична реформа крізь призму захисту прав пацієнтів. Публічне право, 2019. № 2. С. 120–125.

190. На київщині запрацювали дві новозбудовані амбулаторії сімейної медицини. Київська обласна державна адміністрація. 19 березня 2019. URL:http://koda.gov.ua/news/na-kiivshhini-zapracyuvali-dvi-novozbud/

191. Держава спрямувала 500 млн гривень для закупівлі шкільних автобусів і машин для ірц – рішення уряду. Міністерство освіти і науки України. 03 квітня 2019 р. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/derzhava-spryamuvala-500-mln-griven-dlya-zakupivli-shkilnih-avtobusiv-i-mashin-dlya-irc-rishennya-uryadu

192. Нехаєнко О., Яшкіна Д. Реформа освіти у передвиборчому дискурсі України. Соціологічні студії, 2019. № 2. С. 82–89.

193. Богдан О. Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України: результати всеукраїнського опитування (за даними Київського міжнародного інституту соціології). Одеса: ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», 2019. 75 с.

194. Тимчасовий порядок прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом приватних житлових будинків садибного типу, дачних та садових будинків з господарськими спорудами і будівлями, споруджених без дозволу на виконання будівельних робіт: постанова Кабінету Міністрів України від 09.09.2009 №1035. Офіційний вісник України, 2009. № 75.

195. Діденко С. Будівництво в Україні: оцінка та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний портала UA.NEWS2 травня 2019. URL: https://ua.news/.../budivnytstvo-v-ukrayini-otsinka-ta-perspe..

196. Про затвердження Порядку проведення технічного обстеження і прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків,

господарських (присадибних) будівель і споруд, будівель і споруд сільськогосподарського призначення, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з незначними наслідками (СС1), збудовані на земельній ділянці відповідного цільового призначення без дозвільного документа на виконання будівельних робіт: Наказ Мінрегіонбуду України від 03.07.2018 № 158. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0976-18#Text.

197. 5 необхідних кроків для проведення реформи. Швейцарсько-український проєкт DESPRO. Інфографічний відеофільм "Час робити великі зміни". URL: https://despro.org.ua/pidtrymka-reformy/pro-reformu/

198. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10.01.2019. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Національний проект Децентралізація. 40 с. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2018/12/10.01.2019.pdf

199. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 № 157-УІІІ. Офіційний вісник України. 2015. №18. Ст. 471.

200. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-ХІУ. Офіційний вісник України. 9.04.1999. №18. С. 3–10.

201. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Офіційний вісник України. 1997. № 25. 20–30.

202. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23.03.2000 № 1602-ІІІ. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2000. № 25, ст.195.

203. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 № 156-УІІІ. Офіційний вісник України. 2015. №18. Ст. 470.

204. Про стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 05/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 4. Ст. 67.

205. Стратегія розвитку Київської області на період до 2020 року: рішення Київської обласної ради від 04.12.2014 № 856-44-VI. URL: https://surdp.eu/uploads/files/Kyivska_RDS_FINAL_UA.pdf;

206. Про затвердження державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385. Офіційний вісник України. 2014. №70. Ст. 1966.

207. Про затвердження Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.11.2015 № 932. Офіційний вісник України. 2015. № 92. Ст. 3130.

208. Методичні рекомендації щодо формування і реалізації прогнозних та програмних документів соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30.03.2016 № 75. URL: https://zakon.ra-da.gov.ua/go/932-2015-п;

209. Програма ЄС «Підтримка політики регіонального розвитку України» . Основні двосторонні проекти підтримки Європейським Союзом України у сфері децентралізації та регіональної політики. URL: www.surdp.eu, http://dfrr.minregion.gov.ua/, http://regionet.org.ua/.

210. Стратегія розвитку Великодимерської об’єднаної територіальної громади на період до 2027 року: рішення великодимерської селищної ради №370 XVIII-VII від 20.12. 2018 року. 42с. URL: https://vdsr.gov.ua/.

211. Стратегії перспективного розвитку ОТГ Київської області. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/strategiya-rozvytku-kyyivskoyi-oblasti-na-2021-2027-roky.pdf

212. Уряд передав ОТГ понад 500 тис. га сільськогосподарських земель у комунальну власність 165 ОТГ. Департамент інформації та комунікацій з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України. 22 грудня 2018 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-peredav-ponad-500-tis-ga-silskogospodarskih-zemel-u-komunalnu-vlasnist-174-otg

213. Cobb, C.W., Douglas, P.H. (1928). A Theory of Production. American Economic Review. Vol. 18, No1, pp. 139–168.

214. Ночевкина Л.П. Интенсификация производства и структура экономики в капиталистическихстранах: научное издание АН СССР. Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. Москва: Наука, 1982. 272 с.

215. Better Skills, Better Jobs, Better Lives (2012). A Strategic Approach to Skills Policies. OECD. 21 May 2012. 120 p. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/education/better-skills-better-jobs-better-lives_9789264177338-en

216. Світлична В.Л. Теоретичний базис нової парадигми суспільства – економіки знань. Економіка: реалії часу. 2015. № 3. С. 184–193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econrch_2015_3_29.

217. Лист Ф. Национальная система политической экономии / пер. В. Изергин. Социум. С. 129–130.

218. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Эксмо, 2016. 1056 с.

219. Сіденко В.Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Економіка і прогнозування. 2018, № 2. С. 8–28.

220. Rubel T. & Palladino S. Nurturing Entrepreneurial Growth in State Economies. Section IV. Strategies to Support Entrepreneurship. The National Governors' Association. 444 North Capitol Street, Washington, D.C. 20001-1512. 2000. 22–23p. Available at: https://www.energizingentrepreneurs.org/file_download/inline/90a09065-07a5-4315-88ed-cd2fc959a205

221. Rubel T. & Palladino S. Nurturing Entrepreneurial Growth in State Economies. Section IV. Strategies to Support Entrepreneurship.The National Governors' Association. 444 North Capitol Street, Washington, D.C. 20001-1512. 2000. 25–26p. Available at: https://www.energizingentrepreneurs.org/file_download/inline/90a09065-07a5-4315-88ed-cd2fc959a205.

222. John R. Kasich, Jim Petro. The Condition of Higher Education in Ohio: Advancing Ohio's Innovation Economy. Ohio Board of Regents. Report, 2012. 216 p. Available at: https://www.philanthropyohio.org/sites/default /files/resources/2012% 20Condition%20 Report_FINAL_WEB.pdf.

223. Gibson David V. and Butler John S. Sustaining the Technopolis: The Case of Austin, Texas. World Technopolis Association. 2013. 64–81 pp. Available at: https://www.researchgate.net/publication/259673263_Sustaining_the_Technopolis_The_Case_of_Austin_Texas

224. Cristina Chaminade, Claudia de Fuentes. (2012). Competences as drivers and enablers of globalization of innovation: Swedish ICT industry and emerging economies. October 2012. Innovation and Development .DOI: 10.1080/2157930X.2012.713195. Available at: https://www.researchgate.net/publication/239807547_Competences_as_drivers_and_enablers_of_globalization_of_innovation_Swedish_ICT_industry_and_emerging_economies

225. Сервантес М., Майснснер Д. Коммерциализация научных исследований в государственном секторе по модели «открытых инноваций»: новые тенденции. Форсайт. 2013. № 3. Т 8. С. 70–81.

226. Мельничук Д.П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення: монографія. Житомир: Полісся, 2015. С. 246–250.

227. Сігайов А.О., Шинкарюк О. В. "Людський потенціал" та "людський капітал" як категорії механізму управління національним господарством. Формування ринкових відносин в Україні. 2015. № 5. С. 201–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2015_5_49.

228. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 10–11, 63–123.

229. Статистичний щорічник по Київській області за 2014-2017рр. Головне управління статистики в Київській області. URL: http://kyivobl.ukrstat.gov.ua/content/

230. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переведення садових і дачних будинків у жилі будинки та реєстрації в них місця проживання: Закон України від 29.04.2015 №321. Офіційний вісник України. 2015. № 78. Ст.2226.

231. Порядок переведення дачних і садових будинків, що відповідають державним будівельним нормам, у жилі будинки: Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 №321. Офіційний вісник України. 2015. № 42. Ст. 1300.

232. Програма соціально-економічного розвитку Дівичківської сільської ради на 2019 рік: рішення № 538-14-УІІ від 29.01.2019 року. С. 18. URL: https://rada.info/upload/users_files/04361491/7c72c966146a63d87d5b65d0b695db78.doc

233. Медвинська громада. Богуславський район, Київська область. Програма соціально-економічного та культурного розвитку Медвинської ОТГ на 2018-2019 рр. URL: https://rada.info/upload/users_files/04363343/docs/f119952a8bbea069fce29aac59d7ea58.pdf

234. Студениківська громада. Київська область, Переяслав-Хмельницький район. Програма соціально-економічного розвитку Студениківської ОТГ на 2019 рік. URL: http://studenykivska.gromada.org.ua/news/1545591543/

235. Експерти проаналізували бюджети об'єднаних громад кожної області за 2018 рік. Прес-центр ініціативи «Децентралізація». URL: https://decentralization.gov.ua/news/10674.

236. Окремі показники виконання місцевих бюджетів 9 ОТГ Київської області за 9 місяців 2018 рік. На підставі даних Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України, Державної статистичної служби України експертами Групи фінансового моніторингу Центрального офісу реформ при Мінрегіоні (за підтримки Програми «U-LEAD з Європою» та SKL International). URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/307/%D0%9A%D0%98І%D0%92%D0%A1_%D0%9A%D0%90_%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%90%D0%A1%D0%A2__9.pdf

237. Виконання місцевих бюджетів у січні-квітні 2019 року. Прес-центр ініціативи «Децентралізація». 18.06.2019. URL: https://decen-tralization.gov.ua/news/11180

238. Стратегія розвитку Тетіївської міської об'єднаної територіальної громади з 2019 до 2023 року: рішення 14 сесії 7 скликання Тетіївської міської ради від 21.12.2018 № 414-14-VII. 199 с. URL: tetiivmiskrada.gov.ua/.../Стратегія%20%20розвитку%20Тетіївської%20міської%20ОТ...

239. Паспорт Тетіївської міської ОТГ на 2019 рік. Тетіївська міська рада. Виконавчий комітет. 37 с. URL: http://tetiivmisk-rada.gov.ua/ekonomika/pasport-terytorialnoyi-hromady-tetiyeva/

240. В Тетіївській ОТГ реалізують проект "Цифрова громада". УКРІНФОРМ. Децентралізація. 11.09.2018. URL: https://www.ukrinform.ua › Регіони

241. Про затвердження Плану місцевого економічного розвитку Тетіївської міської об’єднаної територіальної громади: рішення 14 сесії міської ради VII скликання від 21.12.2018 р. № 423-14-VII. 19 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1npuxsp7ljmxcfps5oio9qkntypboco11/view

242. Програма соціально-економічного та культурного розвитку Тетіївської міської об’єднаної територіальної громади на 2019-2020 роки. 20 с. URL: http://tetiivmiskrada.gov.ua/ekonomika/cocialnoekonomichnyy-rozvytok-hromady/pro-hrama-socialnoekonomichnoho-rozvytku-20192020-rokiv/

243. Сільський сектор Київської області в умовах суспільних трансформацій: колективна монографія / Даниленко А.С., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Гринчук Ю.С., Гринчук В.Ю., Утеченко Д.М., Артімонова І.В., Герасименко І.О., Драган О.О., Ткаченко К.В. Біла Церква: БНАУ, 2020. 310 с.

244. Оліфіровська С.С., Вергейчикова С.В. Соціальне підприємництво як інноваційний інструмент для розвитку громад. Збірник наукових праць Донбаської національної академії будівництва і архітектури. 2019. № 1. С. 98–102.

245. I. Verner. State Statistics Service of Ukraine (Ukrstat), 2017. Responsible for edition is Olena A. Vyshnevska. 544c. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_seu2017_e.pdf

246. Міца В.В. Малий бізнес як суб'єкт економічної системи регіону. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Вип. 20(2). С. 123–126.

247. Савченко В., Долгополов М. Малий бізнес – інструмент диверсифікації аграрного сектору. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2018. № 1. С. 32–39.

248. Індекс політики у сфері МСП: Країни Східного партнерства 2020 Оцінка стану реалізації Акту про малий бізнес для Європи. Україна: Акт про малий бізнес, країнний профіль. 2020. 53 с. URL: https://www.oecd.org/global-relations/SMEPI-EaP-2020-Ukraine.pdf.

249. Шкірко О.І. Малий бізнес як один із важливих чинників формування доходів домогосподарств у країні. Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. 2017. Т. 22. Вип. 3. С. 127–131.

250. Блудов А.М. Семейное предпринимательство как перспективная форма малого бизнеса. Конкурентоспособность. Инновации. Финансы. 2012. № 1 (7). С. 48–51.

251. Сарайкин В.А. Малый бизнес в сельском хозяйстве России, его роль и перспективы развития, 2013. С.19–20

252. Держпідтримка аграріїв 2020. Кредити, тваринництво, фермерство, техніка, садівництво. AgroPolit.com. Держпідтримка. 25 лютого 2020. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/694-derjpidtrimka-agrariyiv-2020-krediti-tvarinnitstvo-fermerstvo-tehnika-sadivnitstvo.

253. Структурні зміни та регулювання ринків в умовах лібералізації зовнішньої торгівлі України: наук. доп. / Т.О. Осташко та ін. За ред. Т.О. Осташко. НАН України, ДУ "Ін-т економіки та прогнозування НАН України". Київ: Ін-т економіки та прогнозування, 2015. 93 с.

254. Сацький Д.В. Земельний податок як складова розвитку місцевого самоврядування. Історико-політичні студії. 2013. № 1. С. 159–163.

255. Колюбакін В. Державний аграрний реєстр діє. Урядовий кур'єр. 5 лютого 2020. http://www.ukurier.gov.ua

256. Лупенко Ю.О., Тулуш Л.Д. Оподаткування сільського господарства в умовах трансформації спеціальних податкових режимів. Економіка АПК. 2016. № 1. С. 5–17.

257. Новак Н.П., Коваль С.В., Круковська О.В. Особливості системи оподаткування сільськогосподарських підприємств в Україні та напрями її вдосконалення з врахуванням зарубіжного досвіду. Економічний вісник університету. 2018. Вип. 39. С. 29–37.

258. Дідківська Л. В. Сільськогосподарська кооперація – основа розвитку аграрного підприємництва в Україні. Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. 2017. Вип. 12(1). С. 186–192.

259. Калачевська Л.І. Сільськогосподарська кооперація у контексті інноваційного розвитку сільських територій в Україні. Інтелект XXI. 2018. № 6. С. 61–65.

260. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 2011 р. № 27. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/272-2011-%D0%BF.

261. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 106. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF.

262. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон Украхни від 22.03.2012. № 4618-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17/ed20120322#Text

263. Діяльність підприємств. Статистичний збірник: Діяльність суб'єктів господарювання 2003–2018 рр. Держстат України, 1998-2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ9_u.htm.

ДОДАТКИ

Додаток А

Систематизація підходів до дефініції категорії «людський капітал»

Автори	Сутність дефініції		Джерело
Бен-Порет І.	Людський капітал – особливий фонд, функція якого – виробництво трудових послуг у загальноприйнятих одиницях виміру	Характеризує людський капітал як виробничу силу, без урахування здоров'я та здібностей індивідуума	Ben-Porath Y. The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earning // The Journal of Political Economy Vol. 75, No. 4, Part 1.(1967). 352-365 pp.
Боуен У.	Людський капітал складається із набутих знань, навичок, мотивації та енергії, якими наділена людина та які можуть нею використовуватися упродовж певного періоду часу з метою виробництва товарів і послуг	Не враховується стан здоров'я носія людського капіталу, а також необхідність одержання доходу від його використання	Bowman, M.J. The Human Investment Revolutionin Economic thought. Sociology of Edication. 1966. Vol. 39. No 2. 111–138 pp.
Беккер Г.	Людський капітал – це наявний у кожного запас знань, навичок, мотивації	Не враховується стан здоров'я носія людського капіталу, не зазначається необхідність використання капіталу з метою одержання та прирощення доходів	Becker, G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. N. Y. : Columbia University Press for NBER. 1964. Chapter. 2. 15–28 pp.
Блауг М.	Людський капітал–є вартість попередніх інвестицій у навички людей, а не цінність людей самих по собі	Не враховуються інвестиції в освіту, здоров'я, не зазначається кінцевий результат використання людського капіталу	Blayg, M. Introductionty the Economic of Education. Penguin Books. 1970. 384 p.
Туроу Л.	Людський капітал являє собою здібності людей виробляти товари та послуги	Визнається важливість здібностей людини до праці, без урахування необхідності одержання нарощених доходів	Thurow, L. Investment in Human Capital. Belmont, Calif.: Wadsworth. 1970. 145 p.

Продовження додатку А

Гальперін В.М.	Величина людського капіталу є прирівняна до даного моменту, на основі дисконтування, сума усіх очікуваних доходів від праці. Накопичення людського капіталу складається із певних затрат людини (сім'ї, фірми, держави), спрямованих на підтримку здоров'я, одержання освіти, пошук роботи, включаючи робочу міграцію, на народження та виховання дітей на ін.	Не враховується необхідність мотивації для розвитку людського капіталу	Гальперин, В.М., С.М. Игнатьев, В.И. Моргунов Микроэкономика. В 2-х томах. Институт «Экономическая школа». Санкт-Петербург. 2004. 503 с.
Грішнова О.А.	Людський капітал – це економічна категорія, яка характеризує сукупність сформованих і розвинутих унаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, що перебувають у їхній власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці та завдяки цьому впливають на зростання доходів (заробітків) свого власника та національного доходу	Залишається поза увагою автора здоров'я, що може значно змінюватися упродовж життя та істотно впливає на всі інші складові людського капіталу	Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки: монографія. Київ: «Знання». 2001. 254 с.
Бутинець Ф.Ф.	Людський капітал – це здатність людини до виконання роботи. Робота – це трансферт між людським капіталом та засобами праці. Мірою витрат праці є кількість продуктивності та часу праці	Автором не деталізуються складові людського капіталу, що не дозволяє уточнити його розуміння з тим, щоб мати цілеспрямований вплив на нього	Теория измерения капитала и прибыли : [монография] / под. общ. ред. проф. Бутынца Ф., проф. Добии М. Краков: Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. 2010.С. 270–272.
Фішер С., Дорнбуш Р., Шмалензі Р.	Людський капітал означає міру втіленої у людині здатності приносити дохід та включає природжені здібності і талант, а також освіту та набуту кваліфікацію	Не враховується стан здоров'я носія людського капіталу	Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика : [пер. с англ. со 2-го изд.]. М.: «Дело ЛТД», 1993. С. 303–304

Продовження додатку А

Дзямулич М.І.	Людський капітал визначається як рівень фізичних і розумових здібностей людини з одного боку, а з другого – як певний запас здоров'я, знань, навичок, кваліфікації, що сформований внаслідок інвестування в людину і впливає на зростання доходів його власника	Не враховується необхідність мотивацій для розвитку людського капіталу	Дзямулич М.І. Соціально-економічні форми робочої сили та умови її відтворення в перехідній економіці України : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. економ. наук. К.: Київський національний економічний університет. 2004. С. 7–8.
Ушенко Н.В.	Під терміном «людський капітал» розуміється запас корисних і цінних навичок і знань, накопичених людьми в процесі освіти і навчання та набуття практичного досвіду	Не враховується стан здоров'я носія людського капіталу, а також необхідність одержання доходу від його використання	Ушенко Н.В. Напрями відтворення людського капіталу та їх вплив на економічний розвиток країни. Формування ринкових відносин в Україні. 2008. № 9(88). С. 151–157.
Риковська О.В.	Людський капітал – це накопичений людиною в результаті цілеспрямованих власних і суспільних інвестицій природний та набутий творчий потенціал у вигляді спроможності до праці, запасу здоров'я, знань, навичок, кваліфікації, духовності, мотивацій, креативності і мобільності, які при використанні сприяють підвищенню продуктивності праці й конкурентоспроможності людини на ринку праці, забезпечуючи підвищення матеріального та морального задоволення індивідуума	Ігнорування мотивації праці, необхідність одержання доходів	Риковська О.В. Людський капітал сільської місцевості: сучасний стан, напрями якісного вдосконалення. Економіка розвитку. 2012. № 4(64). С. 40–45.
Брайловський І.А.	Людський капітал – це сукупність знань, навичок, спроможностей та інших нематеріальних ресурсів людини, які можуть використовуватися нею для досягнення якого-небудь результату	Не відображена необхідність інвестицій у людський капітал та можливість його розвитку з метою одержання доходу	Брайловский И.А. Инвестиции в человеческийкапиталкак фактор развития трудового потенциала. Социально-экономические аспекты промышленной политики. Управлениечеловеческими ресурсами: государство, регион, предприятие : [сб. науч. тр. в 3 т.]. Том 1. Донецк. 2006. С. 282–285.

Продовження додатку А

Лукашевич В.М.	Людський капітал – це сукупність якостей, властивих індивідові, групі людей або суспільству в цілому, що сформувалися в результаті вроджених властивостей індивідів і цивілізаційного архетипу спільності, цілеспрямованих інвестицій, продуктивної участі у відтворенні матеріальних і духовних благ, характеризує стан здоров'я, обсяг знань, рівень професійних здатностей, кваліфікації й мобільності, культурний розвиток, а також мотивацію й при доцільному використанні цих якостей забезпечує їхньому носію одержання відповідного доходу	Відсутність мотиці до розвитку людського капіталу	Лукашевич В.М. Економіка праці та соціально-трудові відносини : [навчальний посібник]. Львів: «Новий Світ – 2000». 2010. С. 43–44.
Кір'ян Т., Куліков Ю.	Людський капітал у загальному вигляді можна представити як сукупність здібностей працівника, що природно одержані (здоров'я, творчі схильності тощо), самостійно накопичені (а також придбані життєвим досвідом) і розвинуті ним унаслідок інвестування в освіту, професійне навчання, оздоровлення, мобільність і мотивацію	Відсутність мотиці до розвитку людського капіталу, а також залишено поза увагою можливості формування ним зростаючих доходів	Кір'ян Т., Куліков Ю. Нове в теорії, методології та практиці людського капіталу. Україна: аспекти праці. 2008. № 4. С. 26–31.

Продовження додатку А

Кудлай А.В.	Людський капітал підприємства – це економічна категорія для позначення адекватної постіндустріальному станові суспільства соціально-економічної форми вираження продуктивних і комунікативних якостей, здібностей, сил, функцій та ролей людини, залучених до системи соціально орієнтованої економіки змішаного типу, сформованих і розвинутих у результаті інвестування, що є власністю людини, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню ефективності праці, доходів, морального задоволення свого власника, а також доданої вартості підприємства	Автором не деталізуються складові людського капіталу, що не дозволяє уточнити його розуміння з тим, щоб мати цілеспрямований вплив на нього	Кудлай А.В. Управління людським капіталом підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук. Харків: Харківський державний економічний університет. 2004. С.4–5.
Антонюк В.П., Амоша О.І., Мельцер Л.Г.	Людський капітал – це такі якісні риси працівника, як рівень освіти, професійної підготовки, умінь та навичок, мотивації та мобільності, а також стан здоров'я, які він використовує у своїй трудовій діяльності та які забезпечують працівникові можливість отримати дохід, вищий за дохід від простої праці. Людський капітал є основою спроможності працівника до інноваційної діяльності		Антонюк В.П., Амоша О.І., Мельцер Л.Г. та ін. Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку : [монографія]. Донецьк: НАН України. Ін-т економіки пром-сті. 2011. 308 с.
Щокін Г.В., Антонюк О.В., Головатий М.Ф	Людський капітал – 1) економічна категорія, яка відображає відносини між людьми з приводу вкладень у формування здібностей до праці та їх фактичного використання; 2) економічна оцінка здібностей людини (природні дані, освіта кваліфікація, професійні знання, досвід) приносити дохід. Отже, людський капітал – якісні характеристики робочої сили, здібності та навички, що формуються у індивіда шляхом інвестування у навчання, освіту, здоров'я тощо, для підвищення виробничих можливостей індивіда, а отже, і його доходів	Не враховується стан здоров'я носія людського капіталу, а також необхідність його постійного удосконалення	Управління людськими ресурсами: [понятійно-термінологічний словник] / за редакцією Г.В. Щокіна, О.В. Антонюка, М.Ф. Головатого. К.: МАУП. 2006. С.214–215.

Джерело: узагальнено автором.

Додаток Б

Узагальнення внеску основних наукових напрямів у розвиток категорії «людський капітал»

Науковий напрям	Дослідники	Внесок у розвиток категорії «людський капітал»
Класична політ-економія	В. Петті (1623–1687)	Сукупна праця є частиною національного багатства
	А. Сміт (1723–1790)	Одна й та сама людина, займаючись власною справою, може бути одержувачем ренти, прибутку та заробітної плати. Заробітна плата прямо залежить від ступеня складності та дорогожнечі одержаної професійної освіти.
	Д. Рікардо (1772–1823)	Праця має природну та ринкову ціну. Природна ціна праці визначається можливістю утримувати за свою працю себе і сім'ю, здійснювати витрати на харчування, купувати предмети першої необхідності та зручності. Ринкова ціна праці – плата, яка складається із урахуванням співвідношення попиту і пропозиції.
	Д. Мілль (1806–1873)	Доведено вплив моральних та інтелектуальних якостей працівників на ефективність праці.
Марксизм	К. Маркс (1818–1883)	Соціальні аспекти трудових відносин; двоїста природа праці, яка є одночасно «абстрактною» і «конкретною». Робоча сила представлена як специфічний товар, який має вартість та споживчу вартість.
Школа наукового управління	Ф. Тейлор (1856–1915)	Принциповою метою менеджменту є забезпечення максимального добробуту підприємця у поєднанні із максимальним добробутом кожного найманого працівника.
Теорія людського капіталу	Т. Шульц (1902–1998)	Людський капітал розглядається як виробничий фактор, на частку якого припадає $\frac{3}{4}$ чистого національного продукту.
	Г. Беккер (1930–2014)	Людський капітал формується за рахунок інвестицій у людину, включаючи витрати на навчання, підготовку на виробництві, охорону здоров'я, міграцію та пошук інформації про ціни й доходи. Інвестиції в людський капітал в США приносять більш вищу норму процента, ніж інвестиції у цінні папери.

Джерело: узагальнено автором.

Додаток В

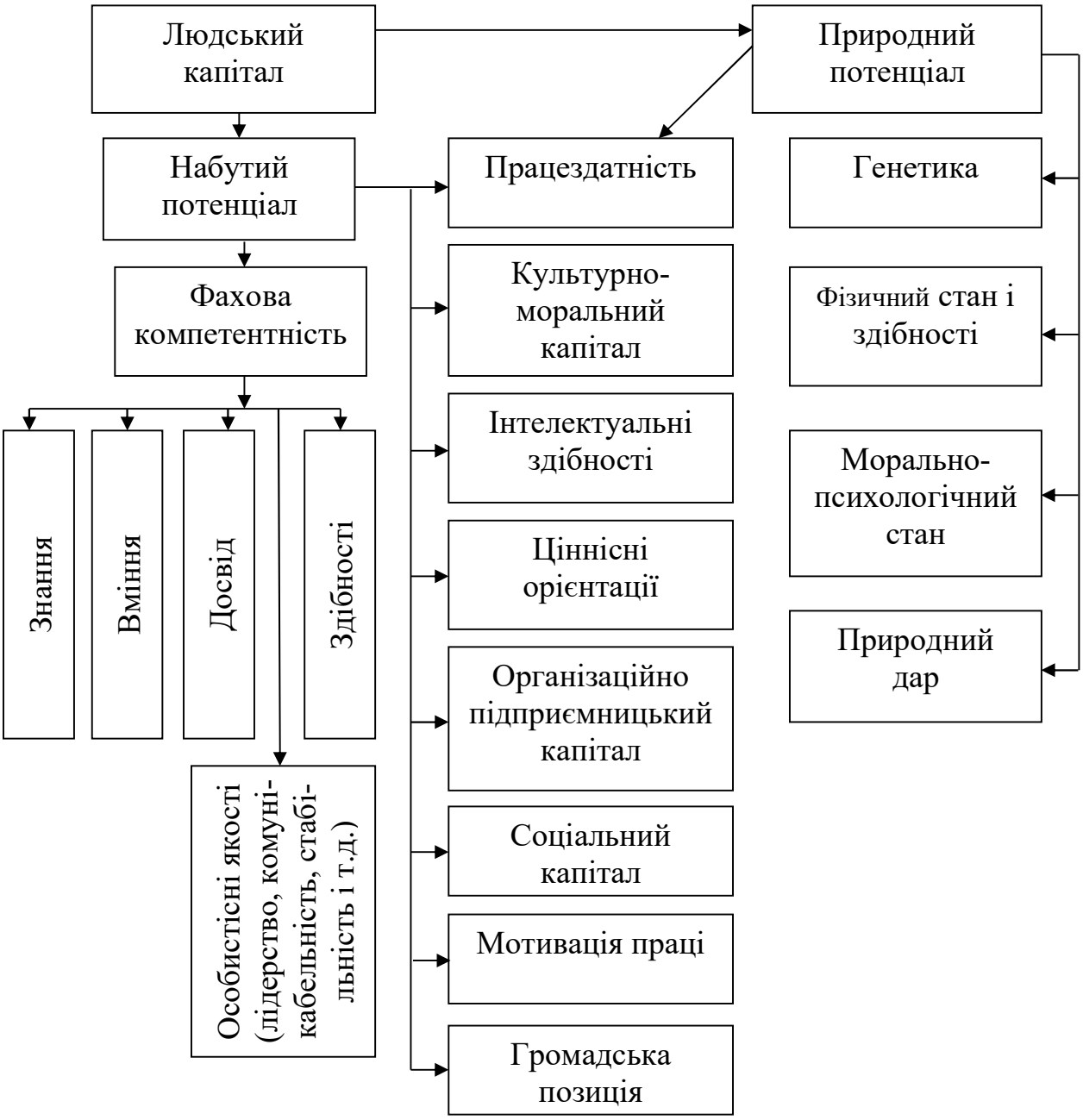

Рис. В.1. Структура людського капіталу

Джерело: узагальнено автором.

Додаток Г

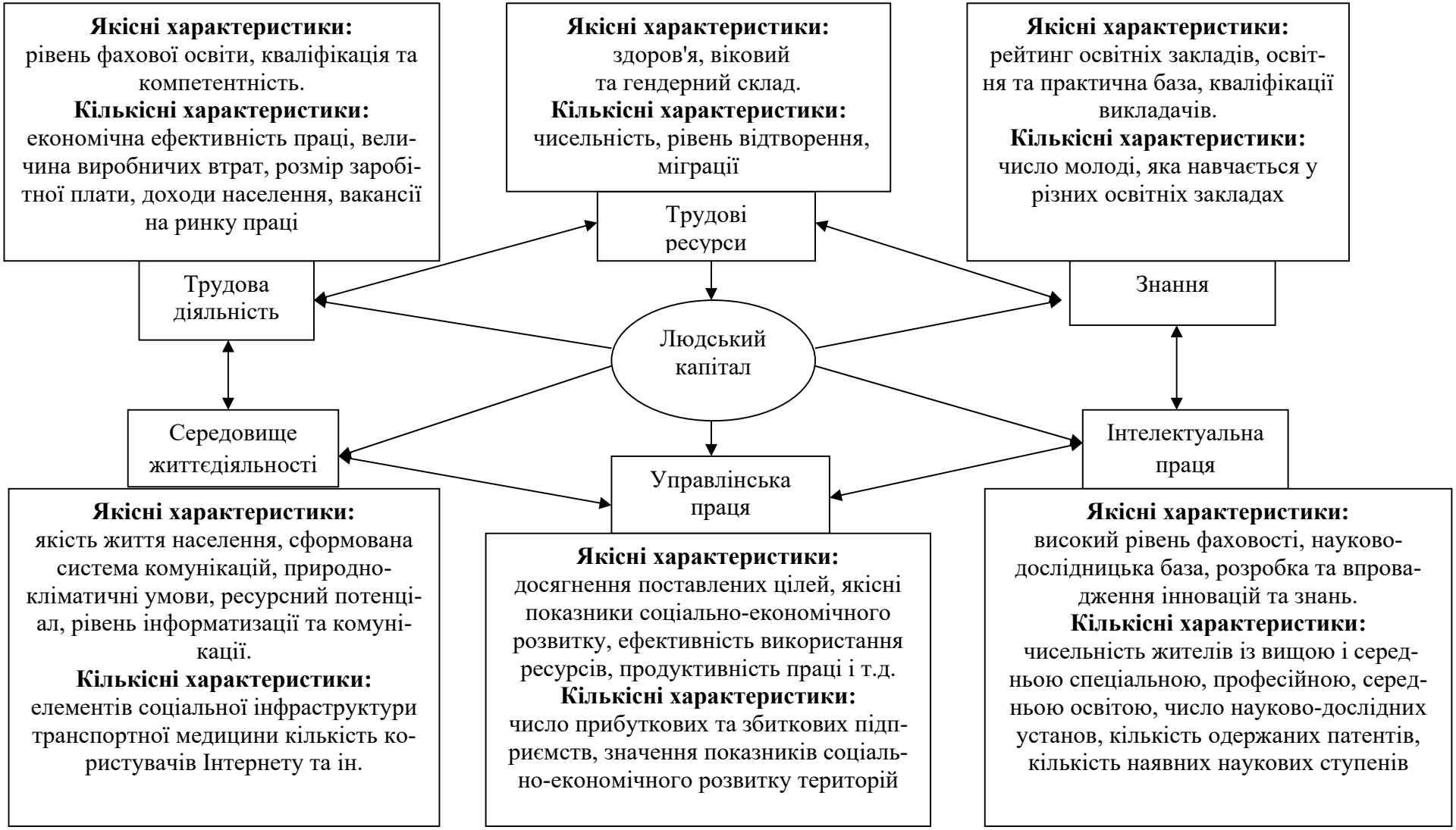

Рис. Г 1. Складові економічної категорії людський капітал та їх характеристики

Джерело: узагальнено автором.

Додаток Д

Рис. Д 1. Фактори, яківпливають на організаціювідтвореннялюдського капіталусільськихтериторій

Джерело: узагальнено автором.

Додаток Е

Рис. Е 1. Функції сільських територій як середовища проживання та життєдіяльності людини

Джерело: узагальнено автором.

Додаток Ж

Рис. Ж 1. Складові моделі відтворення людського капіталу сільських територій.
Джерело: розроблено автором.

Додаток З

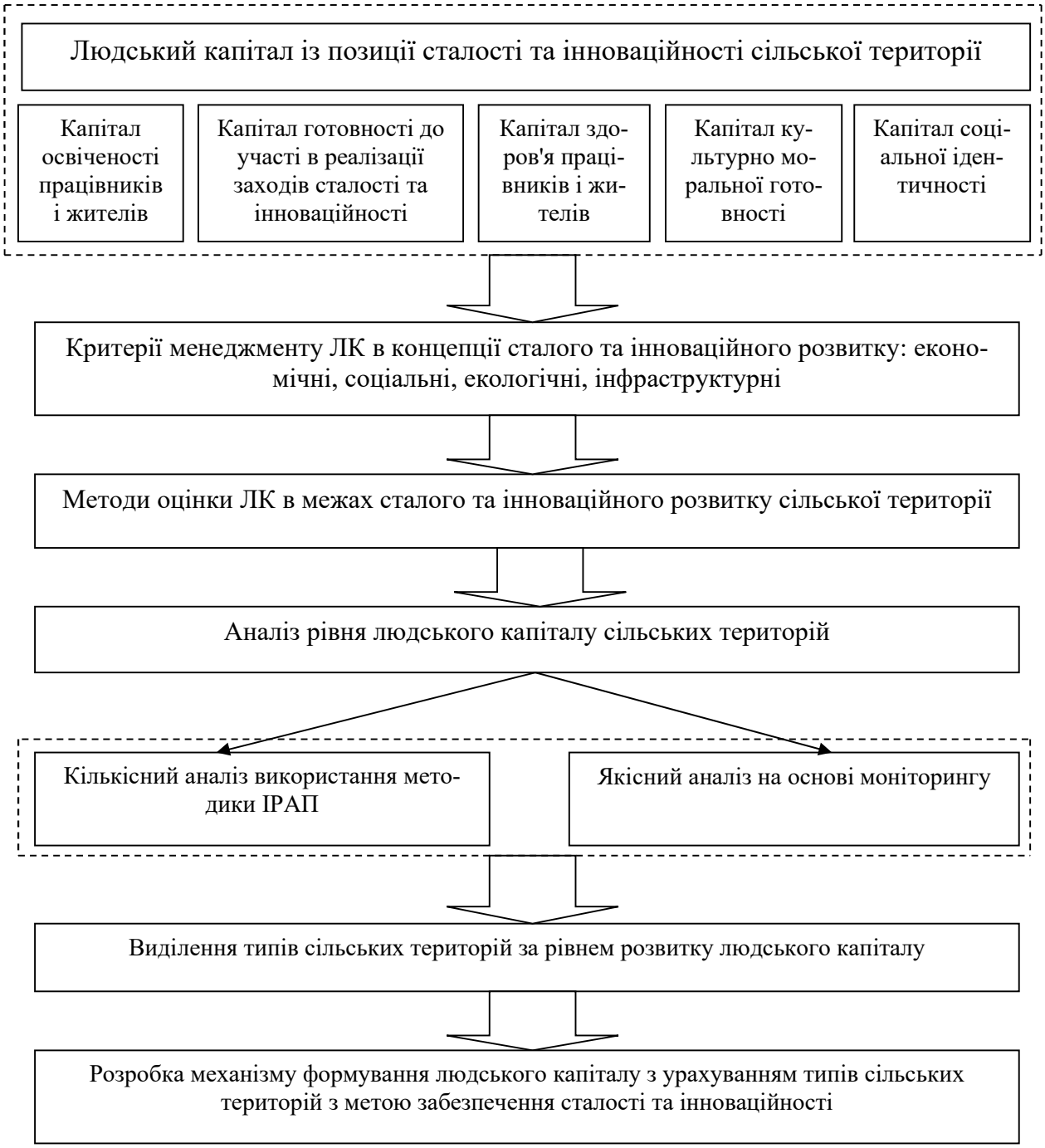

Рис. З 1. Алгоритм оцінки стану та відтворення людського капіталу сільських територій

Джерело: розроблено автором.

Додаток И

Таблиця И. 1

Групування сільського населення за віковою ознакою у 2010-2018 рр.

Вік	2010 р.		2014 р.		2018 р.		2018 р. в % до	
	тис. осіб	у % до всього	тис. осіб	у % до всього	тис. осіб	у % до всього	2010 р.	2014 р.
Усього	14412161	100	13325345	100	12965672	100	90,0	97,3
у т. ч. у віці, років								
0–4	814849	5,7	806347	6,1	681462	5,3	83,6	84,5
5– 9	684586	4,8	734295	5,5	797401	6,2	116,5	108,6
10–14	805010	5,6	656230	4,9	701875	5,4	87,2	107,0
15–19	907630	6,3	720961	5,4	626433	4,8	69,0	86,9
20–24	1093126	7,6	912268	6,8	752016	5,8	68,8	82,4
25–29	974404	6,8	1043612	7,8	956028	7,4	98,1	91,6
30–34	945245	6,6	867160	6,5	1005135	7,8	106,3	115,9
35–39	970014	6,7	877040	6,6	842140	6,5	86,8	96,0
40–44	959567	6,7	909548	6,8	868681	6,7	90,5	95,5
45–49	1008248	7,0	884635	6,6	885606	6,8	87,8	100,1
50–54	1022340	7,1	952777	7,2	867195	6,7	84,8	91,0
55–59	859106	6,0	883540	6,6	928887	7,2	108,1	105,1
60–64	727982	5,1	739310	5,5	805182	6,2	110,6	108,9
65–69	602093	4,2	551053	4,1	664848	5,1	110,4	120,7
70–74	865712	6,0	564103	4,2	433208	3,3	50,0	76,8
75–79	504214	3,5	622862	4,7	480915	3,7	95,4	77,2
80 і старше	668035	4,6	599604	4,5	668660	5,2	100,1	111,5

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку И
Таблиця И. 2

Чисельність і структура економічно активного населення в сільській місцевості, 2018 р.

Показник	Економічно активне населення у віці 15–70 років					Економічно неактивне населення у віці 15-70 років, тис. осіб	Рівень економічної активності, у %	Рівень зайнятості, у %	Рівень безробіття, у %
	Усього, тис. осіб	у тому числі							
		зайняті		безробітні					
		тис. осіб	у % до всього	тис. осіб	у % до всього				
Усього	**5604,7**	**5089,2**	**90,8**	**515,5**	**9,2**	**3644,9**	**60,6**	**55,0**	**9,2**
у т. ч. мають освіту									
повну вищу	858,1	802,3	93,5	55,8	6,5	249,4	77,5	72,4	6,5
базову вищу	66,7	58,1	87,1	8,6	12,9	48,6	57,8	50,4	12,9
неповну вищу	966,5	896,1	92,7	70,4	7,3	411,0	70,2	65,1	7,3
професійно-технічну	1764,7	1580,1	89,5	184,6	10,5	778,5	69,4	62,1	10,5
повну загальну середню	1745,3	1571,3	90,0	174,0	10	1440,9	54,8	49,3	10,0
базову загальну середню	196,7	174,9	88,9	21,8	11,1	615,3	24,2	21,5	11,1
початкову загальну або не мають освіти	6,7	6,4	95,5	0,3	4,5	101,2	6,2	5,9	:

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку И
Таблиця И. 3

Динаміка економічно активного населення в сільській місцевості за віковими групами, 2000-2018 рр.

Рік	Одиниця виміру	Економічно активне населення у віці 15–70 років	Розподіл за віковими групами (років), %						
			15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
2000	тис. осіб	6894,6	899,7	842,9	841,9	947,7	1727,4	1054,1	580,9
	% до всього	100,0	13,0	12,2	12,2	13,7	25,1	15,3	8,4
2005	тис. осіб	6987,0	964,1	759,3	817,2	821,8	1772,3	1120,3	732,0
	% до всього	100,0	13,8	10,9	11,7	11,8	25,4	16,0	10,5
2010	тис. осіб	6967,7	989,4	738,5	767,0	823,7	1700,8	1305,7	642,6
	% до всього	100,0	14,2	10,6	11,0	11,8	24,4	18,7	9,2
2014	тис. осіб	5850,6	701,6	772,1	664,5	727,0	1486,4	1189,8	309,2
	% до всього	100,0	12,0	13,2	11,4	12,4	25,4	20,3	5,3
2018	тис. осіб	5604,7	541,3	741,7	766,2	673,5	1445,6	1218,7	217,7
	% до всього	100,0	9,7	13,2	13,7	12,0	25,8	21,7	3,9
2018 р. в % до 2000 р.		81,3	60,2	88,0	91,0	71,1	83,7	115,6	37,5
2018 р. в % до 2014 р.		95,8	77,2	96,1	115,3	92,6	97,3	102,4	70,4

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку И
Таблиця И. 4

Динаміка зайнятого населення в сільській місцевості, 2000-2018 рр.

Рік	Одиниця виміру	Усього	За віковими групами (років)						
			15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
2000	тис. осіб	6429,3	745,8	772,3	776,6	891,9	1644,9	1018,6	579,2
	% до всього	100,0	11,6	12,0	12,1	13,9	25,6	15,8	9,0
2005	тис. осіб	6586,1	856,8	711,5	765,3	768,4	1677,4	1075,4	731,3
	% до всього	100,0	13,0	10,8	11,6	11,7	25,5	16,3	11,1
2010	тис. осіб	6474,2	864,8	676,7	706,1	751,9	1 589,4	1 242,7	642,6
	% до всього	100,0	13,4	10,5	10,9	11,6	24,5	19,2	9,9
2014	тис. осіб	5292,4	539,7	670,9	599,8	668,7	1380,5	1123,7	309,1
	% до всього	100,0	10,2	12,7	11,3	12,6	26,1	21,2	5,8
2018	% до всього	5089,2	451,8	675,5	690,5	610,3	1324,1	1119,3	217,7
	тис. осіб	100,0	8,9	13,3	13,6	12,0	26,0	22,0	4,3
2018 р. в % до 2000 р.		79,2	60,6	87,5	88,9	68,4	80,5	109,9	37,6
2018 р. в % до 2014 р.		96,2	83,7	100,7	115,1	91,3	95,9	99,6	70,4

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку И
Таблиця И. 5

Зайнятість сільського населення за видами економічної діяльності на 1 січня 2014 р., тис. осіб

Показник	Всього	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50–99	100–199	200–299	300–499	500–999	1000-
Кількість зайнятого населення, усього	3592,1	19,4	44,7	130,3	168,2	402,4	925,5	1901,6
у т. ч.								
працює за місцем реєстрації проживання за видами економічної діяльності:	1621,8	5,2	15,3	51,1	72,9	196,9	460,3	820,1
сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг	573,1	2,7	7,5	24,6	32,5	82,6	176,7	246,5
лісове господарство та лісозаготівлі	0,5	0,3	0,6	1,4	1,9	3,1	7,3	16,1
рибне господарство	1,3	0,0	0,1	0,2	0,3	0,7	1,4	3,5
добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1,6	0,1	0,1	0,6	0,7	1,3	4,1	9,9
переробна промисловість	0,9	0,1	0,2	1,0	1,1	3,4	9,6	36,6
постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	0,9	0,0	0,1	0,2	0,4	0,9	2,7	6,6
будівництво	3,5	0,1	0,2	0,5	0,7	1,8	5,1	19,5
оптова й роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	0,5	0,2	0,8	3,6	5,0	12,8	30,7	79,6
тимчасове розміщування та організація харчування	4,3	0,0	0,1	0,2	0,2	1,1	2,8	11,1
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	2,2	0,2	0,7	1,9	2,3	6,0	13,7	26,8
освіта	4,3	0,1	0,5	3,1	8,4	37,2	102,6	165,4
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	0,7	0,2	1,1	4,0	5,0	11,5	27,8	58,2
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	0,8	0,0	0,3	1,3	1,8	4,4	8,0	12,0
водопостачання, каналізація, поводження з відходами	23,3	0,0	0,1	0,3	0,4	1,1	2,2	6,6
інше	240,8	1,2	2,9	8,2	12,2	29,0	65,6	121,7
працює за межами місця реєстрації проживання	***1970,3***	***14,1***	***29,5***	***79,3***	***95,1***	***205,5***	***465,2***	***1081,6***
з них:								
у міських поселеннях	1321,6	9,6	19,3	53,1	63,6	136,0	316,2	723,9
за межами області	384,2	2,1	4,6	12,8	16,7	41,1	91,1	215,8
за кордоном	205,2	0,4	1,0	4,0	6,0	14,9	41,8	137,2
Крім того пенсіонери (усіх категорій), які працюють	***230,9***	***0,7***	***1,7***	***6,1***	***8,5***	***22,1***	***54,8***	***137,0***

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку И
Таблиця И. 6

Чисельність і структура зайнятого населення за видами економічної діяльності в сільській місцевості, тис. осіб

Показник	Зайняте населення у віці 15–70 років		У тому числі працювали на підприємствах			
			формального сектору			неформального сектору
	усього	з нього неформально зайняте	усього	формальна зайнятість	неформальна зайнятість	
Всього тис. осіб	5089,2	1941,7	3533,1	3147,5	385,6	1556,1
у т. ч. за видами економічної діяльності, % до підсумку						
сільське господарство	39,7	68,9	22,0	21,8	23,8	80,0
промисловість	10,8	3,6	15,1	15,3	13,3	1,3
будівництво	6,9	12,4	5,8	3,4	25,1	9,3
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	10,8	6,7	14,6	13,4	24,6	2,2
транспорт, складське господарство, поштова та кур’єрська діяльність	4,7	1,6	6,4	6,6	4,8	0,7
тимчасове розміщування й організація харчування	1,6	1,0	2,2	2,0	4,3	0,2
інші види економічної діяльності	25,5	5,8	33,9	37,5	4,1	6,3

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку И
Таблиця И. 7

Структура зайнятого економічною діяльністю населення у сільській місцевості України та Київської області*, тис. осіб

Показник	**2000**	**2010**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2018 до 2000 у %, в.п.**
Населення України у віці 15-70 років, зайняте економічною діяльністю, усього	22830,8	22051,6	18097,9	17955,1	17854,4	17939,5	**78,6**
З нього **сільське населення України** у віці 15–70 років, зайняте економічною діяльністю,	6894,6	6967,7	5134,2	5648,7	5602,2	5604,7	**81,3**
- у т.ч. **сільське населення області** у віці 15–70 років, зайняте економічною діяльністю,	314,8	306,5	266,1	273,4	276,8	281,4	**89,4**
- частка області,%	4,56	4,39	5,18	4,84	4,94	5,02	**0,46**
Із **економічно активного населення області** у віці 15–70 років за місцем проживання (**сільська місцевість**):	314,8	306,5	266,1	273,4	276,8	281,4	**89,4**
- зайняті	288,8	292,3	252,6	256,4	260,1	262,5	**90,9**
- безробітні	26,0	14,2	13,5	17,0	16,7	18,9	**72,7**
- навантаження на вакансію, осіб	н/д	н/д	10	7	3	2	**-**
Економічно неактивне населення області у віці 15–70 років за місцем проживання (**сільська місцевість**)	246,9	171,8	195,9	189,8	190,8	189,1	**76,6**
- рівень економічної активності, %	56,0	64,1	57,6	59,0	59,2	59,8	**3,8**
- рівень зайнятості, %	51,4	61,1	54,7	55,4	55,6	55,8	**4,4**
- рівень безробіття, %	8,3	4,6	5,1	6,2	6,0	4,0	**-4,3**
Довідково:							
Зайняте населення України за місцем проживання (**сільська місцевість**)	6429,3	6474,2	4996,0	4977,8	4927,1	5089,2	**79,2**
З нього за статусом зайнятості, % - працюючі за наймом	78,1	58,7	67,7	68,3	68,1	69,0	**-9,1**
- роботодавці	0,2	0,5	0,9	0,8	0,6	0,7	**0,5**
- самозайняті	18,3	39,9	30,8	30,4	30,8	29,6	**11,3**
- безоплатно працюючі члени сім'ї	3,4	0,9	0,6	0,5	0,5	0,7	**-2,7**

Джерело: складено і розраховано за [155].

Продовження додатку И
Таблиця И. 8

Структура працюючого сільського населення Київської області*
(осіб; на початок року)

Показник	**1991**	**1996**	**2001**	**2005**	**2014**	**2014 :1991 = %, в.п.**	**2014 :2001 = %, в.п.**
Загальна кількість працюючих	422584	341786	246685	250563	266680	63,1	**108,1**
Загальна кількість працюючих у межах свого сільського населеного пункту	283602	231915	157753	125028	100964	35,6	**64,0**
- частка від загальної кількості працюючих, %	67,1	67,8	63,9	49,9	37,9	-29,2	**-26,0**
Загальна кількість працюючих за межами свого сільського населеного пункту	138982	109871	88932	125535	165716	119,2	**186,3**
- частка від загальної кількості працюючих, %	32,9	31,2	36,1	50,1	62,1	+29,2	**+26,0**
Населення у працездатному віці зайняте тільки в особистому підсобному господарстві, всього	...	23856	56803	57868	28113	н/д	**49,5**
Число працюючих пенсіонерів, усього	25838	27638	17844	17573	26628	103,0	**149,2**
Довідково:							
Кількість осіб, які не працюють і не навчаються	15239	24388	73072	78326	71344	у 4,7 р. б.	**97,6**

Джерело: складено і розраховано за: [156].

Продовження додатку И
Таблиця И. 9

Структура працюючого сільського населення Київської області та України за видами економічної діяльності*

(на початок 2014 року)

Показник	Київська область		Україна		Гр.3 - гр.5 = вп.
	осіб	%	тис. осіб	%	
Загальна кількість працюючих	266680	X	3592,1	X	X
З них кількість працюючих у межах свого сільського населеного пункту	100964	100,0	1621,8	100,0	0,0
частка від загальної кількості працюючих, %	37,9	X	45,1	X	X
у тому числі за видами економічної діяльності:					
- сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг	31979	31,7	573,1	35,3	-3,6
- лісове господарство та лісозаготівлі	2260	2,2	30,7	1,9	0,3
- рибне господарство	429	0,4	6,2	0,4	0,0
- добувна промисловість і розроблення кар'єрів	258	0,3	16,8	1,0	-0,7
- переробна промисловість	3743	3,7	52,0	3,2	0,5
- постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	806	0,8	10,9	0,7	0,1
- будівництво	3900	3,9	27,9	1,7	2,2
- оптова й роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	10118	10,0	132,7	8,2	1,8
- тимчасове розміщування й організація харчування	1128	1,2	15,5	1,0	0,2
- транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4622	4,6	51,6	3,2	1,4
- освіта	14971	14,8	317,3	19,6	-4,8
- охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	5859	5,8	107,8	6,6	-0,8
- мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1537	1,5	27,8	1,7	-0,2
- водопостачання, каналізація, поводження з відходами	1206	1,2	10,7	0,7	0,5
- інше	18148	17,9	240,8	14,8	3,1

Джерело: складено і розраховано за [157], [158].

Продовження додатку И
Таблиця И. 10

Розподіл сільських населених пунктів Київської області за кількістю населення та розташуванням у них суб'єктів господарської діяльності*

Показник	По всіх населених пунктах	У тому числі з кількістю населення:						
		49 і менше	50–99	100–199	200–299	300–499	500–999	1000 і більше
Сільські населені пункти, усього	1126	155	82	136	110	191	250	195
- частка, %	100,0	13,8	7,3	12,0	9,8	16,9	22,2	17,3
У них населення, осіб	715668	3499	6276	19902	27437	76012	174398	408144
- частка, %	100,0	0,6	0,9	2,8	3,8	10,6	24,3	57,0
1. Кількість населених пунктів, в яких розташовані підприємства								
- сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ними послуг	686	34	24	56	68	142	201	161
- лісового господарства та лісозаготівлі	166	9	9	19	8	27	44	50
- рибного господарства	93	2	6	9	8	14	23	31
- добувної промисловості і розроблення кар'єрів	25	0	0	4	2	2	7	10
- переробної промисловості	133	0	1	8	6	24	37	57
- будівництва	62	0	1	2	3	5	15	36
- транспорту	70	0	0	1	2	8	20	39
Кількість населених пунктів, в яких не розміщено суб'єктів господарської діяльності	300	113	47	54	26	32	20	8
- частка від сіл по групі, %	26,6	72,9	57,3	39,7	23,6	16,8	8,0	4,1
2. Кількість суб'єктів господарської діяльності, розташованих у сільських населених пунктах								
- сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ними послуг	1789	45	38	94	126	334	594	558
- лісового господарства та лісозаготівлі	183	9	9	19	8	27	54	57
- рибного господарства	141	3	6	10	11	20	36	55
- добувної промисловості і розроблення кар'єрів	30	0	0	4	4	2	9	11
- переробної промисловості	241	0	1	13	8	29	56	134
- будівництва	138	0	1	2	4	14	15	102
- транспорту	174	0	0	1	2	9	34	128
Загальна кількість суб’єктів господарської діяльності	2696	57	55	143	163	435	798	1045
- частка, %	100,0	2,1	2,0	5,3	6,0	16,1	29,6	38,9
Кількість суб’єктів господарської діяльності на 10 сіл, в яких вони розміщені, (од.)	32,6	13,6	15,7	17,4	19,4	27,3	34,7	55,9

Джерело: складено і розраховано за [159].

Додаток К

Таблиця К. 1

Структура сільського населення, зайнятого у неформальному секторі економіки*

Показник	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2017 до 2005 = %, в.п.
1. **Зайнято населення у неформальному секторі економіки**							
1. Усього по Україні, тис. осіб 2. З них зайнято сільського населення, тис. осіб	4439,5 3125,4	4646,4 3085,2	4540,9 2297,9	4303,3 2185,0	3961,2 2069,3	3695,6 1998,4	83,2 63,9
- частка, %	70,4	66,4	50,6	50,8	52,2	55,6	-14,8
- частка від кількості зайнятого сільського населення (табл.2.10), %	47,5	47,7	43,4	42,6	41,6	40,6	-6,9
3. У тому числі зайнято сільського населення за статусом: - а) працюючі за наймом, тис. осіб	350,6	518,0	653,9	687,4	606,5	543,8	155,1
- частка від кількості зайнятих відповідного статусу, %	11,2	16,8	28,4	31,5	29,3	27,2	+16,0
- б) працюючі не за наймом, тис. осіб	2774,8	2567,2	1644,0	1497,6	1462,8	1454,6	52,4
- частка від кількості зайнятих відповідного статусу, %	88,8	83,2	71,6	68,5	70,7	72,8	-16,0
2. **Зайнято населення у первинному виробництві (сільському, лісовому, рибному господарстві)**							
4. ***Кількістьзайнятих*** у первинному виробництві, тис. осіб	4005,5	3115,6	3091,4	2870,6	2866,5	2860,7	71,4
5. ***Кількість найманих*** у первинному виробництві, тис. осіб	1437,3	716,8	596,0	569,4	578,1	565,1	39,3
- частка неформально зайнятих упервинному виробництві до загальної кількості зайнятих у неформальному секторі економіки [(п.4 – п.5) : п.1] *, %*	57,8	51,6	55,0	53,5	57,8	62,1	+4,3
3. **Неформальна зайнятість населення**(*у % до кількості зайнятого населення*)**:**							
5. Україна, усього	21,5	22,9	25,1	26,2	24,3	22,9	+1,4
6. Київська область, усього	12,8*	13,6	14,8	15,1	10,3	9,7	-3,1*
4. **Довідково (**по Київській області**):**							
6.1. Кількість зайнятого населення у неформальному секторі економіки по області, усього, тис. осіб	101,2*	94,0*	111,7	111,8	111,8	72,0	71,1*
6.2. Зайнято сільського населення по області, усього, тис. осіб	321,3	292,3	240,6	252,6	256,4	260,1	81,0
6.3. ***Кількість зайнятих*** у первинному виробництві, тис. осіб	101,7	59,6	48,4	49,3	47,2	48,8	48,0
6.4. ***Кількість найманих*** у первинному виробництві, тис. осіб	85,0	52,5	45,4	39,4	39,6	40,4	47,5
6.5. Населення у працездатному віці зайняте тільки в особистому підсобному господарстві, тис. осіб	57,9	40,4*	26,6	24,6*	24,6*	24,6*	42,5*
6.6. Кількість неформально зайнятого населення у первинному виробництві (п.6.3 - п.6.4 + 6.5), тис. осіб	74,6	47,5*	29,6	35,5*	32,2*	33,0*	44,2*
- частка неформально зайнятих упервинному виробництві до загальної кількості зайнятих у неформальному секторі економіки[(п.6.3 – п.6.4 + п.6.5) : п.6.1]** *, %*	73,7*	50,5*	26,5	31,7*	28,8*	45,8*	-27,9*

*Визначено експертно.

**Джерело*: складено і розраховано за [156].

Таблиця К. 2

Динаміка зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах за видами економічної діяльності

Рік	Всього		У тому числі					
			рослинництво		тваринництво		змішане виробництво	
	осіб	% до всього	осіб	% до всього	осіб	% до всього	осіб	% до всього
2010	723390	100	494394	68,3	163332	22,6	65664	9,1
2011	664502	100	454110	68,3	149356	22,5	61036	9,2
2012	666761	100	477028	71,5	127735	19,2	61998	9,3
2013	645224	100	466326	72,3	119099	18,5	59799	9,2
2014	654722	100	497134	75,9	106847	16,3	50741	7,8
2015	563859	100	428321	76,0	92915	16,5	42623	7,5
2016	577807	100	446773	77,3	85719	14,8	45315	7,9
2017	556527	100	439414	79,0	71880	12,9	45233	8,1
2018	549254	100	430834	78,4	72849	13,3	45571	8,3
2018 р. до 2010 р., %	75,9		87,1	10,1 в. п.	44,6	-9,3 в.п.	69,4	-0,1 в.п.
2018 р. до 2017 р., %	98,7		98,0	0,6 в.п.	101,3	0,4 в.п.	100,7	0,2 в.п.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Таблиця К. 3

Залежність між чисельністю працівників та спеціалізацією сільськогосподарських підприємств

Групи за чисельністю працівників, осіб		Частка у доходах, %													
	Продукція рослинництва	Зернові	у т.ч. пшениця	кукурудза	Соняшник	Соя	Ріпак	Цукрові буряки	Картопля та овоче-баштанні	Плоди, ягоди, виноград	**Продукція тваринництва**	ВРХ	Свині	Продукція птахівництва	молоко
до 5	**96,3**	44,3	19,3	17,2	34,2	11,9	3,2	0,2	0,5	0,8	**1,8**	0,5	0,6	0,2	0,3
6-10	**94,7**	41,4	20,4	13,5	38,6	9,4	2,8	0,5	0,6	0,3	**3,6**	0,4	2,1	0,6	0,3
11-20	**93,9**	43,7	20,4	14,7	33,2	9,9	3,6	0,4	0,9	0,6	**4,6**	0,4	1,8	1,1	1,0
21-50	**92,1**	44,4	21,4	15,1	30,6	9,7	3,6	0,9	0,9	0,4	**6,1**	0,7	2,4	0,9	1,7
51-100	**87,0**	44,3	21,5	16,4	26,4	8,3	3,5	0,9	0,9	0,9	**10,7**	1,6	2,1	1,4	5,1
101-150	**79,7**	41,5	19,1	16,9	20,7	8,7	3,4	1,6	1,1	0,6	**17,5**	1,7	3,5	3,6	7,2
більше 150	**76,0**	43,7	14,7	24,9	13,7	8,4	2,8	1,7	2,2	1,3	**21,2**	1,5	5,1	4,5	7,5
У середньому по Україні	**84,6**	43,7	18,6	18,9	23,5	8,9	3,2	1,2	1,3	0,9	**13,1**	1,2	3,3	2,5	4,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку К
Таблиця К. 4

Групування сільськогосподарських підприємств за залежністю між чисельністю працівників та їх спеціалізацією

Групи за землезабезпеченістю, га с.-г. угідь на 1 працівника	Частка у доходах, %														
	Продукція рослинництва	Зернові	у т.ч. пшениця	кукурудза	Соняшник	Соя	Ріпак	Цукрові буряки	Картопля та овочебаштанні	Плоди, ягоди, виноград	**Продукція тваринництва**	ВРХ	Свині	Продукція птахівництва	Молоко
до 5	**23,0**	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	12,3	0,1	**75,3**	0,3	14,7	37,6	1,1
6-10	**34,2**	3,4	1,3	1,7	0,9	0,4	0,0	0,0	6,3	21,3	**59,2**	5,5	26,8	16,2	4,5
11-20	**51,7**	10,2	5,2	3,3	6,7	5,2	0,3	0,1	2,8	20,2	**40,5**	2,3	21,5	9,8	5,0
21-50	**55,1**	27,2	11,7	11,1	10,7	5,9	2,1	1,5	3,6	2,4	**42,6**	4,2	11,6	6,8	17,9
51-100	**84,2**	45,4	18,0	21,4	20,2	10,4	3,2	1,5	1,0	0,4	**13,4**	1,7	3,0	0,4	8,0
101-150	**95,0**	50,9	21,7	22,1	28,0	9,5	3,8	1,4	0,3	0,1	**2,7**	0,5	0,7	0,3	1,2
більше 150	**97,5**	47,4	23,4	16,9	35,9	8,8	3,7	0,4	0,1	0,2	**1,0**	0,2	0,3	0,0	0,5
У середньому по Україні	**84,6**	43,7	18,6	18,9	23,5	8,9	3,2	1,2	1,3	0,9	**13,1**	1,2	3,3	2,5	4,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Таблиця К. 5

Динаміка природного скорочення сільського населення України, осіб

Рік	Кількість живонароджень	Кількість смертей	Природний приріст, скорочення (+,–)	На 1000 осіб наявного населення		
				кількість живонароджень	кількість смертей	природний приріст, скорочення (+,–)
2000	147112	301013	–153901	9,2	18,8	–9,6
2010	171102	267105	–96003	11,9	18,6	–6,7
2011	173661	253563	–79902	12,1	17,7	–5,6
2012	179106	251352	–72246	12,6	17,7	–5,1
2013	173373	249815	–76442	12,3	17,7	–5,4
2014	161692	240557	–78865	12,2	18,1	–5,9
2015	145699	236047	–90348	11,3	18,0	–6,7
2016	138349	228997	–90648	10,8	17,6	–6,8
2017	126113	223574	–97461	9,9	17,3	–7,4
2018	115772	223933	–108161	9,2	17,5	–8,3
2018 р. до 2010 р, %.	79,0	74 ,0	Х	100,0	93,0	Х

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку К
Таблиця К. 6

Динаміка народжуваності жінок в сільській місцевості залежно від їх віку

Вік	Рік	Усього	У % до всього					
			перші	другі	треті	четверті	п'яті і наступні	не вказано
В цілому	2018	115772	42,2	34,5	13,1	4,8	5,3	0,2
	2010	171102	44,2	34,4	13,2	4,4	3,8	0,0
у тому числі за віком матері, років								
до 20	2018	9056	86,2	12,0	1,3	0,3	0,1	0,1
	2010	19572	87,3	11,6	1,0	0,1	0,0	0,0
20–24	2018	35463	63,4	28,5	5,9	1,5	0,6	0,1
	2010	63064	61,7	30,9	6,0	1,2	0,3	0,0
25 - 29	2018	36309	35,6	42,8	13,6	4,4	3,4	0,2
	2010	48940	31,0	46,4	15,6	4,5	2,5	0,0
30 - 34	2018	22969	18,3	42,2	21,7	8,2	9,3	0,3
	2010	26396	13,3	41,7	26,6	9,5	9,0	-
35–39	2018	9614	12,1	30,9	25,5	12,7	18,6	0,3
	2010	10781	7,8	27,3	30,9	14,8	19,2	-
40–44	2018	2097	9,8	20,8	25,0	14,0	30,2	0,1
	2010	2092	5,8	15,8	25,6	20,4	32,3	-
45-49	2018	127	8,7	17,3	21,3	13,4	39,4	
	2010	93	4,3	12,9	22,6	19,4	40,9	
50 і старше	2018	4		25			75	
	2010	-	-	-	-	-	-	-
вік не вказано	2018	133	46,6	20,3	15,8	8,3	6,0	3,0
	2010	164	42,1	23,2	14,6	12,2	6,7	1,2

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку К
Таблиця К. 7

Динаміка чисельності сільських домогосподарств із дітьми

Показник	Рік					2018 р. в % до	
	2010	2014	2016	2017	2018	2010 р.	2017 р.
Домогосподарства з дітьми, тис.	1899,9	1627,2	1702,5	1697,7	1679,4	88	99
з них частка домогосподарств з дітьми у віці, %							
до 3 років	8,7	21,1	19,6	16,1	17,6	8,9	1,5
3 – 6 років	28,9	29,2	33,3	31,3	30,5	1,6	-0,8
7 – 13 років	49,0	49,6	49,0	42,9	49,7	0,7	6,8
14 – 15 років	20,0	14,8	14,1	16,1	15,7	-4,3	-0,4
16 – 17 років	17,4	15,4	12,6	17,5	12,6	-4,8	-4,9
Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дітей у їх складі, %:							
одна дитина	60,8	64,5	65,7	71,5	69,6	8,8	-1,9
дві дитини	32,5	30,1	30,0	24,8	25,1	-7,4	0,3
три дитини	5,3	4,7	3,6	3,0	4,4	-0,9	1,4
чотири дитини	1,1	0,6	0,5	0,5	0,5	-0,6	0
п'ять дітей і більше	0,3	0,1	0,2	0,2	0,4	0,1	0,2
Усього	100	100,0	100,0	100,0	100,0	0	0
Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дорослих осіб у їх складі, %:						0	0
одна особа	6,4	6,9	5,1	5,2	4,7	-1,7	-0,5
дві особи	50,6	41,8	46,6	44,4	49,7	-0,9	5,3
три особи і більше	43,0	51,3	48,3	50,4	45,6	2,6	-4,8
Усього	100	100,0	100,0	100,0	100,0	0	0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку К
Таблиця К. 8

Групування сільських домогосподарств із дітьми за джерелами витрат за 2018 р., грн

Показник	Продукти харчування та безалкогольні напої	Одяг і взуття	Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	Охорона здоров'я	Відпочинок і культура	Освіта	Витрати на особисте підсобне господарство	Усього
Сім'я без дітей	26004	3347	8029	3464	397	216	3542	75693
Сім'я з однією дитиною	37477	7794	9604	4416	1229	1046	4470	113950
Сім'я із двома дітьми	44853	10303	13248	4803	1565	1558	5657	133609
Сім'я із трьома дітьми	61233	9046	10022	3257	1309	2035	4338	142177
Сім'я із чотирма дітьми	60054	12813	12138	6514	1699	2599	4271	161519
Сім'я із дітьми більше чотирьох	53615	12676	10734	4389	1585	600	5642	148447
Домогосподарства із дітьми	40703	8628	10728	4501	1336	1243	4822	121192

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку К
Таблиця К. 9

Групування сільських домогосподарств з дітьми за величиною джерел формування сукупних ресурсів за 2018 р., грн.

Показник	Заробітна плата	Дохід від підприємницької та індивідуальної діяльності	Дохід від продажу продуктів ОПГ	Пенсії	Соціальна допомога	У тому числі			Допомога від родичів, знайомих грошима	Вартість спожитої продукції, отриманої з ОПГ	Усього сукупних ресурсів
						допомоги на дітей	допомогималозабезпе-ченим сім'ям	інші види допомоги (у зв'язку з припиненням роботи, по вагітності)			
Сім'я без дітей	34860	2377	6018	23511	529	0	11	307	2708	8697	94641
Сім'я з однією дитиною	67581	7067	8710	14688	4191	2876	389	656	6307	14786	139359
Сім'я із двома дітьми	77770	24074	8208	12524	10330	7662	1307	748	6440	15143	168087
Сім'я із трьома дітьми	58794	10595	5348	6195	24519	13069	10264	1015	5601	20299	158281
Сім'я із чотирма дітьми	58995	1608	9258	8313	35194	15314	18485	1227	3230	19640	185583
Сім'я із дітьми більше чотирьох	62166	0	4535	4790	58372	27554	28518	2300	6615	25628	228411
Домогосподарства із дітьми	70266	12259	8433	13679	7035	4794	1170	703	6305	15139	149077

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку К
Таблиця К. 10

Динаміка показників самооцінки сільського населення щодо отримання послуг з охорони здоров'я, %

Показник	Рік					2019 р., % до	
	2010	2014	2017	2018	2019	2010 р.	2018 р.
Кількість домогосподарств (тисяч), у яких один із членів при потребі не спроможним був:							
придбати ліки	716,1	801,3	1282,0	869,2	1029,6	144,1	118
у т. ч. з причин (%):							
занадто висока вартість	95,8	95,8	98,2	97,4	97,8	2	0,4
без результативний пошук	4,2	4,0	1,7	2,6	1,7	-2,5	-0,9
інше	-	0,2	0,1	0,0	0,5	-	0,5
провести медичні обстеження	303,9	457,0	821,6	606,5	808,4	266	133
у т. ч. з причин (%):							
надто велика черга	2,8	1,8	0,1	0,4	1,3	-1,5	0,9
відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю	8,1	10,8	9,0	16,1	11,6	3,5	-4,5
надто висока вартість послуг	89,1	87,4	90,9	83,5	87,1	-2	3,6
інше	-	-	-	-	-		
отримати лікування у стаціонарі	186,9	295,3	828,2	359,1	643,7	344	179,3
у т. ч. з причин (%):							
відсутність вільних місць	0,5	1,3	0,2	0,8	2,8	2,3	2
відсутність відділення потрібного профілю	3,1	2,3	3,2	11,5	2,9	-0,2	-8,6
надто висока вартість лікування	96,4	96,4	96,6	87,7	94,3	-2,1	6,6
інше	-	-	-	-	-		

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Додаток Л

Таблиця Л. 1

Кількість основних видів закладів охорони здоровя в сільських населених пунктах залежно від кількості жителів станом на 1 січня 2014 р.

Показник	Усі населені пункти		У тому числі з чисельністю жителів													
			-49		50-99		100-199		200-299		300-499		500-999		1000-	
	од.	у % до всього	од.	% до всього	од.	% до всього	од.	% до всього	од.	% до всього	од.	% до всьо-го	од.	% до всьо-го	од.	% до всього
Лікувальні заклади, всього	17790	100	169	1	692	4	2032	11	2189	12	3728	21	4993	28	3987	23
у т. ч.																
лікарні	221	100	2	1	1	1	3	1	5	2	13	6	40	18	157	61
амбулаторії	3801	100	11	1	18	1	26	1	53	1	278	7	1121	29	2294	60
фельдшерсько-акушерські пункти	13511	100	154	1	665	5	1998	15	2125	16	3432	25	3794	28	1343	10
станції (пункти) швидкої допомоги	257	100	2	1	8	3	5	2	6	2	5	2	38	15	193	75

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Продовження додатку Л
Таблиця Л. 2

Соціально-територіальна підсистема сільського сектору Київської області і її забезпеченість об'єктами соціального призначення та інженерної інфраструктури*
(станом на 01.01.2014 р.)

№ пп	Характеристика житлового фонду, об'єктів соціальної сфери та елементів інженерної інфраструктури, що розташовані/необхідні на території сільських населених пунктів
	1. **Кількість житлових будинків,** усього - 384 тис. од., з них використовуються: постійно – 300 тис. од. (78%), сезонно – 75 тис. од. (19,6%), пустують - 9 тис. од. (2,4%); **загальна площа будинків** – 29,2 млн. м кв. **Гуртожитки** – 123 од., у них місць – 4,8 тис.
	- **частка житлових будинків,** які мали (в %): опалення – 78,0; водопровід – 31,6; каналізацію - 30,0; природний газ – 84,3; скраплений газ – 12,6; гаряче водопостачання – 18,2.
	2. **Наявність закладів, установ і підприємств соціально-культурної сфери:** а) дитячі дошкільні заклади - 498 од.; б) школи, усього – 594 од., з них: I ступеню - 29 од., I-II ст. - 194 од., I-III ст. – 306 од.; в) загальноосвітні навчальні заклади нового типу – 2 од.; г) клуби, будинки культури – 771 од.; бібліотеки – 756 од.; д) лікарняні заклади, усього – 893 од., з них: лікарні – 15 од., амбулаторії – 224 од., фельдшерсько-акушерські пункти – 644 од.; е) торговельні заклади, усього – 3704 од.; є) підприємства служби побуту, усього - 195 од.; ж) відділення зв'язку – 589 од.; з) їдальня, кафе, чайна тощо – 526 од.; и) спортивні споруди – 310 од.; і) культові споруди – 675 од.
	3. **Кількість сільських населених пунктів, що не мають дошкільних закладів, але мали дітей до 6 років** – 645 сіл (57,3% від загальної кількості сільських населених пунктів).
	4. **Кількість сільських населених пунктів, що не мають шкіл, але мають дітей, підлітків та молодь 7-17 років –** 596 сіл (52,9% від загальної кількості сільських населених пунктів).
	5. **Кількість сільських населених пунктів, що не мають закладів культури:** а) клубу, будинку культури - 356 сіл (29,6% від загальної кількості сіл); б) бібліотек – 385 сіл (32,1% від загальної кількості сіл).
	6. **Кількість сільських населених пунктів, що не мають лікарняних закладів -** 258 сіл (22,9% від загальної кількості сіл).
	7. **Кількість сільських населених пунктів, що не мають торговельних закладів -** 215 сіл (19,2% від загальної кількості сіл).
	8. **Кількість сільських населених пунктів, що не мають окремих установ, підприємств і організацій соціальної сфери:** а) відділення зв'язку – 536 сіл (47,6% від загальної кількості сіл); б) їдальня, кафе, чайна тощо – 830 сіл (73,7% від загальної кількості сіл); в) спортивні споруди – 868 сіл (77,1% від загальної кількості сіл); г) культові споруди – 557 од. (49,5% від загальної кількості сіл).
	9. **Благоустрій вулиць сільських населених пунктів:** а) кількість вулиць – 14132 од.; б) протяжність вулиць, усього – 15,6 тис. км, у т.ч.: з твердим покриттям - 8,8 тис. км (56,4%); освітлених – 4,6 тис. км (29,5%).
	10. **Сільські населені пункти, які не мають вулиць з твердим покриттям і освітлених,** усього - 29 сіл; з них з числом населення, осіб: 49 осіб і менше – 21 село; 50-99 осіб – 3 села; 100-199 осіб – 3 села; 300-499 осіб – 2 села. 11.**Територія, зайнята під сільськими населеними пунктами**, усього – 351279 га, з них виділено під нове будівництво – 3675 га (1,0%). 12. **Кількість сільських населених пунктів, в яких необхідно відкрити:** а) дитячий дошкільний заклад - 165 сіл; б) школу – 48 сіл; в) лікарняний заклад – 54 села; г) торговельний заклад - 77 сіл; д) їдальню, кафе - 102 села; е) відділення зв'язку - 54 села.

Джерело: складено і розраховано за [228].

Продовження додатку Л
Таблиця Л. 3

Розвиток окремих галузей соціальної та транспортної інфраструктури сільського сектора Київської області*

Показники	Одиниця виміру	Рік				2017 до 2014 = %, в.п.
		2014	2015	2016	2017	
1. **Сільський житловий фонд (по сільській місцевості області)**						
Усього	**тис. м кв. загальн. площі**	30130	30916	**31760**	32229	107,0
у т.ч. ***частка загальної площі житлових приміщень, що обладнані*:**						
- опаленням	%	98,8	98,1	98,1	98,5	-0,3
- водопроводом	%	43,0	45,8	48,2	49,5	+6,5
- каналізацією	%	41,4	44,5	46,1	47,7	+6,3
- газом	%	96,9	96,1	96,1	96,6	-0,3
- гарячим водопостачанням	%	32,4	35,4	36,5	37,6	+5,2
2.Заклади соціально-культурної сфери села						
Дошкільні навчальні заклади	одиниць	481	478	488	487	101,2
- у них місць	тис. місць	19,7	22,6	23,8	25,2	127,9
- кількість дітей у закладах	тис. осіб	20,2	21,1	21,9	22,7	112,4
- охоплено дітей закладами (до кількості дітей відповідного віку)	%	51,0	54,0	55,0	57,0	+6,0
- кількість дітей у розрахунку на 100 місць	осіб	103	93	92	90	87,4
Заклади культури та мистецтва:						
а) кількість клубних закладів	одиниць	777	777	776	774	99,6
- кількість місць у клубних закладах	тис. місць	178,6	178,3	178,3	177,7	99,5
б) кількість бібліотек	одиниць	756	753	751	753	99,6
- бібліотечний фонд	тис. прим.	6135,7	6026,4	5907,2	5790,3	94,4
Об'єкти роздрібної торгівлі	одиниць	1045	1094	1160	1008	96,5
у т.ч. магазини	одиниць	838	877	901	799	95,4
- торгова площа магазинів	тис. м кв.	133	149	146	147	110,5
3. **Шляхи сполучення**						
а) експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування	км	798	798	798	798	100,0
- у т.ч. електрифікованих	км	694	693	663	663	95,5
- частка електрифікованих	%	87,0	86,8	83,0	83.1	-3,9
б) довжина автомобільних доріг загального користування	км	8615,6	8615,6	8616,1	8613,5	99,98
- у т.ч. з твердим покриттям	км	8597,7	8597,7	8598,2	8595,6	99,98
- частка з твердим покриттям	%	99,8	99,8	99,8	99,8	0,0

Джерело: складено і розраховано за: Статистичний щорічник по Київській області за відповідні роки [229].

Продовження додатку Л
Таблиця Л. 4

Динаміка введення в експлуатацію житла в Україні та Київській області

Показник	Одиниці виміру	Рік					2018 до 2014., %, в.п.
		2014	2015	2016	2017	2018	
1. Прийнято житла в експлуатацію: - по Київській області загалом (у міських поселеннях і сільській місцевості)	тис. м кв. заг. площі	1727	1864	2060	1825	1541	89,2
- у т.ч. по сільській місцевості Київської області	тис. м кв. заг. площі	1019	1032	1176	1011	905	88,8
- по Україні загалом (у міських поселеннях і сільській місцевості)	тис. м кв. заг. площі	9741	11044	9367	10206	8689	89,2
- по сільській місцевості України	тис. м кв. заг. площі	3096	3579	2864	2932	3037	98,1
2. Частка житла по сільській місцевості Київської області **від загального обсягу житла по пристоличному регіону**	%	59,0	55,4	57,1	55,4	58,7	-0,3
2. Частка житла по сільській місцевості України **від загального обсягу житла по усіх регіонах країни**	%	31,8	32,4	30,6	28,7	34,9	+3,1
3. Частка житла по сільській місцевості Київської області **від житла** по сільській місцевості України загалом	%	32,9	28,8	41,0	34,5	29,8	-3.1
Довідково: **Динаміка сільського населення Київської області**							
Станом на 01.01 року, наступного за вказаним в оголовку таблиці	**тис. осіб**	654,0	654,2	656,6	670,3	675,9	103,3

*Джерело: с*кладено і розраховано за: Статистичний щорічник України по відповідних роках[229].

Продовження додатку Л
Таблиця Л. 5

Систематизація внутрішніх наявних та потенційних переваг для громад, а також зовнішніх можливостей, викликів і загроз, які ідентифікуються та оцінюються при проведенні підготовчої роботи при розробці стратегій і планів перспективного розвитку ОТГ

Сильні сторони (реальні та потенційні)	Слабкі сторони (реальні та потенційні)
1	2
- оцінювання економіко-географічного положення і транспортного зв'язку із місцевими й регіональними центрами, а також столицею; - структура природних ресурсів (земля, ліси, води, повітря), природно-кліматичні умови і стан навколишнього середовища (екологія); - наявність/відсутність корисних копалин (глина, пісок, щебінь) місцевого значення та їх використання; - наявність/відсутність родовищ природних ресурсів і корисних копалин національного значення та їх використання; - стан ґрунтів, структура і напрями використання земель сільськогосподарського призначення, наявність не залучених у виробництво земельних ділянок і відокремлених масивів, які можуть бути включені в господарський обіг; - потужності і стан виробничого потенціалу діючих підприємств, кількість зайнятого на них населення; - чисельність і статево-вікова структура населення загалом, структура економічно активного населення (у віці 15-70 років) за сферами зайнятості; - перспективи організації нових робочих місць і розвитку інших суспільно корисних видів діяльності; - нове будівництво, їх забезпечення інвестиціями та можливість завершення в короткі строки; - ініціативність і дієвість місцевої влади та рівень її підтримки членами громади; - рівень і якість надання медичних і освітніх послуг та їхня доступність, а також наявність і розвиненість інших видів соціального обслуговування; - унікальні ознаки (екопоселення, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, природні заповідники, історичні пам'ятки, народні промисли, місцеві продукти із географічними зазначеннями, ленд-арт, місця масового відпочинку, екобудівництво, апіцентри,екогородництво, етнофестивалі, мистецькі колективи), які формують і зміцнюють бренд ОТГ, популяризують громаду за її межами, та ін.	- точкова чи вибіркова підтримка ОТГ державою; - дефіцит робочих місць на території громади, наявність безробітних, щоденна трудова та постійна і сезонна закордонна міграція; - задоволеність населення соціально-побутовими умовами життя, доступністю і якістю базових послуг; - рівень життя населення в об'єднаних громадах та його диференціація за станом населених пунктів; - оцінювання якості освітлення вулиць і доріг між населеними пунктами громади, автошляхів, можливість транспортного сполучення; - ступінь зношеності інженерних комунікацій і рівень благоустрою вулиць у населених пунктах громади; - відповідність якості питної води національним стандартам; - відповідність матеріально-технічної бази системи надання дошкільних, освітніх і медичних послуг нормативним вимогам, їхня якість та доступність для дітей дошкільного віку, школярів і пацієнтів; - наявність стихійних звалищ сміття, заболочених місць і підтоплюваних територій у населених пунктах та поза ними, полігонів зберігання твердих побутових і будівельних відходів, недіючих площинних споруд; - ступінь забезпеченості кваліфікованими кадрами медичних і освітніх установ та закладів інших галузей соціального обслуговування; - зміни у структурі населення та його природний приріст у громаді загалом і в окремих поселеннях; - рівень громадської активності та ініціативності місцевих жителів і бізнесових структур; - низький рівень розвитку інфраструктури масового відпочинку і низька привабливість сільського туризму; - не розвиненість сфери соціально-побутових послуг; - поширеність алкоголізму, наркоманії та злочинності серед населення громади; - наповнюваність дитячих дошкільних закладів і шкільних установ дітьми відповідного віку; - високі питомі витрати енергоносіїв, сировини і робочої сили на виробництво одиниці продукції.

Продовження додатку Л

1	2
Можливості (реальні та потенційні)	**Виклики та загрози**
- продовження курсу реформ, децентралізація владних, земельних і фінансових повноважень, формування європейської моделі адміністративно-територіального устрою, покращення політичної та соціально-економічної ситуації в Україні; - передача державних земель сільськогосподарського призначення до юрисдикції місцевих громад; - розширення інвестиційних програм і проєктів регіонального розвитку, що реалізуються за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку; - активізація ролі міжнародної технічної допомоги та грантових проєктів Європейського Союзу для регіонального розвитку України; - збільшення експорту продукції АПК до ЄС та інших країн світу; - збільшення обсягу субвенцій на модернізацію системи надання медичних і освітніх послуг задля забезпечення переходу на нові моделі первинного медичного обслуговування пацієнтів, отримання дошкільної підготовки дітьми дошкільного віку та базової середньої освіти дітьми шкільного віку; - популяризація сільського, аграрного, зеленого, гастрономічного, культурного туризму на теренах України і в країнах-членах Європейського Союзу; - створення нових робочих місць; - надання субвенцій на розвиток транспортної та комунальної інфраструктури в ОТГ; - розроблення та реалізація асоціаціями ОТГ спільних інфраструктурних і інших проєктів тощо.	- гальмування чи зупинення процесу децентралізації; - продовження військового конфлікту на Сході України; - політична та соціально-економічна нестабільність у суспільстві; - низька інвестиційна привабливість та несприятливий інвестиційний клімат; - високий рівень корупції та висока частка тіньової економіки; - посилення соціальної напруги в суспільстві; - підвищення відсоткових ставок за користування банківськими кредитами; - підвищення цін на енергоносії; - підвищення цін на комунальні послуги; - скорочення державної підтримки аграрного сектору; - міграція кваліфікованих кадрів; - низький рівень природоохоронної діяльності; - незавершеність законодавчого унормування технології збору, сортування та перероблення сміття; - диспропорції у розвитку сільського сектору регіонів, а також між суміжними ОТГ і сусідніми населеними пунктами однієї громади; - зменшення прямих інвестицій і їх відплив в офшорні зони; - відсутність потужностей з перероблення харчової сировини на території громади і району; - відсутність передумов для розвитку підприємницької діяльності та недостатня підприємливість населення; - підвищення цін на будівельно-монтажні й шляхобудівельні роботи, техніку, технологічне устаткування, інноваційні розробки та ін.

Джерело: узагальнено та систематизовано на основі аналізу низки затверджених Стратегій перспективного розвитку ОТГ Київської області [211].

Продовження додатку Л
Таблиця Л. 6

Узагальнення та систематизація стратегічних цілей розвитку ОТГ*, які реалізуються через систему операційних цілей, впровадження проєктів та практичних заходів

Операційні цілі	Практичні заходи, проєкти
Стратегічна ціль 1. ***Формування умов для соціально-економічного розвитку громади***	
Операційна ціль **1.1. *Сприяння стабільному функціонуванню виробничої сфери***	- створення привабливих умов (надання пільг, виділення мікрокредитів, земельних ділянок, водних і лісових угідь) для розвитку аграрного бізнесу; - сприяння розширенню позааграрної зайнятості на основі пільгової передачі промислових площадок соціально орієнтованим інвесторам; - підготовка та укладення партнерських угод з іншими громадами для обміну досвідом, залучення інвестицій, реалізації спільних проектів; - створення Центру Безпеки для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, а також ефективній ліквідації їхніх наслідків;
Операційна ціль **1.2. *Підтримка підприємницької діяльності***	- створення Агенції перспективного розвитку громади та формування планів розбудови економічного, соціального й туристичного потенціалу; - сприяння створенню нових та розширенню існуючих робочих місць; - організація вирощування органічної сільськогосподарської продукції; -створення агротуристичного кластеру (рибництво, ягідництво, садівництво, виробництво молока) на території громади; - запровадження регулярного діалогу в режимі «влада-бізнес»;
Операційна ціль ***1.3. Формування сприятливого інвестиційного клімату***	- розроблення конкретних пропозицій з надання різних пільг і привілеїв для місцевих і зовнішніх інвесторів, які створюють нові робочі місця; - підвищення інвестиційної привабливості громади для інвесторів; - створення і розміщення на вебсайті громади інтерактивної мапи земель, приміщень і будівель, що потенційно цікаві для інвесторів; - розроблення та поширення рекламно-презентаційних матеріалів;
Операційна ціль ***1.4. Збільшення доходів місцевих бюджетів та раціональне використання бюджетних коштів***	- формування умов для розвитку кооперації між особистими селянськими господарствами щодо вирощування ранньої, зелені і нішевої продукції та її реалізації на агропродовольчих ринках з метою підвищення доходності сільських домогосподарств та збільшення надходжень до місцевих бюджетів; - підтримка зусиль зі створення суб'єктів малого і середнього бізнесу з метою розширення зайнятості та збільшення доходів місцевих бюджетів; - підвищення якості послуг, що надаються за рахунок місцевого бюджету; - впровадження системи електронного документообігу;
Стратегічна ціль 2. ***Висока якість соціальних умов життя населення громади***	
Операційна ціль 2.1. ***Розвиток житлово-комунальної сфери***	- розвиток якісного водопостачання, підготовка пропозицій з оновлення системи каналізації та очистки стічних вод; - організація обстеження наявного житлового фонду, облік пустуючих будинків і квартир, оцінка якості покрівель (виконання захисних функцій); - розроблення пропозицій щодо використання безхазяйних будинків і споруд, невикористовуваних об'єктів невиробничого призначення;
Операційна ціль 2.2. ***Розвиток сфери соціальних послуг***	- розвиток базових видів соціального обслуговування, створення Центру надання адміністративних та інших послуг, організація вебсайту громади; - сертифікація системи управління якістю надання адміністративних послуг та послуг із соціального обслуговування населення;

Продовження додатку Л

	- завершення реформування систем надання медичних і освітніх послуг та впровадження новітньої системи дошкільної підготовки в громаді; - придбання необхідного медичного обладнання з метою покращення профілактики і проведення діагностики, своєчасного виявлення хвороб та оперативного їх лікування у пацієнтів громади; - ремонт поштових відділень, створення умов для якісного обслуговування споживачів поштового зв'язку та умов праці персоналу;
Операційна ціль 2.3. ***Впровадження енергозберігаючих заходів***	- розвиток енергозбереження на об'єктах соціальної сфери (заміна вікон і дверей, утеплення фасадів, переведення котелень на дешеві види палива); - переведення багатоквартирних будинків на індивідуальні (поквартирні) системи опалення та організація збору і сортування побутових відходів; - удосконалення матеріально-технічної бази навчальних закладів; - визначення перспективних і ефективних альтернативних джерел енергозабезпечення для громади та поступове переведення на них традиційних енергоджерел;
Операційна ціль 2.4. ***Створення комунальної служби й системи утилізації побутових відходів***	- розвиток комунальної служби, збирання та утилізації побутових відходів: - створення спеціалізованої дільниці з надання різних комунальних і побутових послуг для населення під патронатом місцевої громади; - забезпечення комунального господарства спеціалізованою технікою; - організація вуличного освітлення, проведення ремонту пішохідних доріжок, під'їздів до місць масового відпочинку і громадських споруд; - будівництво/модернізація очисних споруд, водопостачання і каналізації, облаштування кладовищ, ліквідація стихійних сміттєзвалищ тощо;
Операційна ціль 2.5. ***Формування системи соціального захисту населення***	- соціальний захист малозабезпечених верств населення, учасників бойових дій та їхніх сімей; забезпечення прав дітей, підтримка низькодохідних сімей; - формування і надання комплексу соціальних послуг та соціальний патронаж сімей, які опинились у складних життєвих обставинах; - сприяння підвищенню заробітної плати, дотриманню нарахування у розмірах не нижчих за законодавчо встановлені мінімальні гарантії, легалізації тіньової заробітної плати в приватному секторі економіки; - профілактика шкідливих звичок, девіантної поведінки, соціально-небезпечних хвороб серед дітей та молоді; - створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, патронатних сімей та наставництва; - підтримка волонтерів, які патронують соціально незахищених осіб;
Стратегічна ціль 3. ***Збереження населених пунктів та розвиток територій громади***	
Операційна ціль 3.1. ***Формування механізмів для розвитку громадянського суспільства***	- забезпечити транспортне сполучення між населеними пунктами громади; - започаткувати квартальну звітність органів місцевого самоврядування перед жителями громади, а за потреби – і окремих населених пунктів; - налагодження регулярної фізичної комунікації між керівниками громади і мешканцями, виявлення та оперативне реагування на перешкоди в реалізації перспективних планів і заходів поточного характеру; - організація та проведення щорічних свят «День ОТГ», День села, народних свят (Івана Купала, Масляна, День Урожаю або сільського господарства, ярмарок «Дари осені», День Учителя або школи, Фестиваль вогню і диму, фестиваль Козацькі розваги, турніри з мініфутболу, тенісу та інших ігрових видів спорту); - розроблення щорічних Планів соціально-економічного розвитку громади, забезпечення їхнього обговорення в процесі підготовки та реалізації; - створення центрів дозвілля молоді на базі бібліотек;

Продовження додатку Л

	- реалізація заходів з покращання комфортності проживання у громаді: проведення змістовного дозвілля, отримання широкого спектру послуг у сфері розваг, культури і спорту європейської якості, приведення будівель до належного стану і створення комфортних умов життя в квартирах;
Операційна ціль 3.2. ***Інвентаризація земель і майна та розроблення інвестиційних паспортів населених пунктів громади***	- розроблення (актуалізація чинних) та затвердження генеральних планів сіл, селищ і міст, що функціонують на території громади; - проведення інвентаризації земель і майна в зовнішніх межах громади; - розроблення Інвестиційних паспортів на кожен населений пункт, оцінка економічного потенціалу, транспортної інфраструктури, трудових ресурсів, локалізація та оцінка вільних промислових площадок і земельних ділянок; - ідентифікація джерел екологічної небезпеки та розроблення Плану заходів по обмеження чи унеможливлення їх негативного впливу на навколишнє середовище населених пунктів громади;
Операційна ціль 3.3. ***Формування бренду ОТГ та зон масового відпочинку населення***	- розроблення бренду ОТГ та комплексу заходів з його реалізації; -розроблення Концепції розвитку туристичної діяльності та облаштування місць масового відпочинку туристів, парків і скверів, очистка природних водойм, створення сучасних туристичних продуктів; - розроблення та презентація Каталогу туристично-рекреаційних послуг; - проведення екологічного аудиту та підготовка Екологічного паспорту громади; - підвищення рівня екологічної культури місцевого населення і туристів; - покращення санітарного стану населених пунктів та естетичних якостей природних ландшафтів на території громади; - популяризація здорового способу життя, цінності сім'ї та довголіття; - профілактика загрози виникнення криміногенної ситуації; - створення мережі відеоспостереження у місцях відпочинку та центрах розваг, пунктах надання різних громадських послуг;
Операційна ціль 3.4. ***Розвиток альтернативної енергетики та впровадження інноваційних проєктів***	- розробки Плану дій зі сталого енергетичного розвитку ОТГ на період до 2030 р., впровадження енергомоніторингу та обліку усіх ресурсів; - розробка Плану розвитку та реалізація проектів «зеленої енергетики» (впровадження сонячних панелей на покрівлях тваринницьких ферм і біоенергоустановок для утилізації відходів тваринництва; приготування з відходів тваринництва органічних компостів для «оздоровлення ґрунтів»); - підготовка та участь у міжнародних та національних програмах і проєктах інфраструктурного розвитку; - партнерська участь у Проєктах підтримки Європейським Союзом України та Проєктах інших Фондів і Програм, спрямованих на місцевий та регіональний розвиток; - підготовка та участь у конкурсі "Енергоефективність громад II", який організовано Програмою для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку «U-LEAD з Європою»; - підготовка та участь у реалізації проєкту "Цифрова громада", який сприяє підвищенню ефективності у сфері обліку та управління її активами. Зокрема, отримання програмного забезпечення від компанії Global GIS дозволяє мати базу реєстрів усіх земель на території громади, інформацію про кожну земельну ділянку та прослідкувати майнові права; - участь в Ініціативі ЄС "Мери за економічне зростання"; - співпраця з ГО „Асоціація міст України" і „Асоціація ОТГ України" тощо.

Джерело: узагальнено та систематизовано на основі аналізу затверджених Стратегій перспективного розвитку ОТГ Київської області [211].

Продовження додатку Л

Таблиця Л.7

Вихідні дані для розрахунку виробничої функції залежності обсягів виробництва сільськогосподарської продукції від використання основних факторів виробництва

Рік	Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції у фактичних цінах, млн грн	Вартість сукупного капіталу, млн грн	Вартість затрачених трудових ресурсів, млн грн
2003	21 710	59 230	4 039
2004	33 182	61 100	4 747
2005	36 273	68 490	5 962
2006	38 277	66 360	7 007
2007	45 550	90 090	8 031
2008	73 770	133 090	10 345
2009	74 567	149 540	10 233
2010	94 630	170 800	11 108
2011	130 329	228 300	13 619
2012	136 148	276 600	15 168
2013	166 961	313 100	15 859
2014	209 644	374 000	15 774
2015	327 346	685 800	18 942
2016	387 277	766 900	24 201
2017	428 399	911 600	33 937
2018	532 683	983 590	40 949

Джерело: складено за даними статистичних збірників: «Сільське господарство України» [160], «Діяльність суб'єктів господарювання» [264], за відповідні роки.

Фактичні дані, приведені до лінійної функції

LnY	LnX1	LnX2	exp(time)
9,986	10,989	8,304	3
10,410	11,020	8,465	7
10,499	11,134	8,693	20
10,553	11,103	8,855	55
10,727	11,409	8,991	148
11,209	11,799	9,244	403
11,219	11,915	9,233	1097
11,458	12,048	9,315	2981
11,778	12,338	9,519	8103
11,821	12,530	9,627	22026
12,026	12,654	9,672	59874
12,253	12,832	9,666	162753
12,699	13,438	9,849	442410
12,867	13,550	10,094	1202593
12,968	13,723	10,432	3268984
13,186	13,799	10,620	8886015

Джерело: розраховано автором.

Продовження додатку Л
Таблиця Л.8

Регресійна модель залежності доходів від досліджуваних факторів

ВЫВОД ИТОГОВ

Регрессионная статистика	
Множественный R	0,996377667
R-квадрат	0,992768454
Нормированный R-квадрат	0,990960568
Стандартнаяошибка	0,096020855
Наблюдения	16

Дисперсионныйанализ

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Значимость F*
Регрессия	3	15,18900138	5,06300046	549,1321	4E-13
Остаток	12	0,110640056	0,009220005		
Итого	15	15,29964144			

	Коэффициенты	*Стандартнаяошибка*	*t-статистика*	*P-Значение*	*Нижние 95%*	*Верхние 95%*
Y-пересечение	-1,769528249	0,53247851	-3,323191854	0,006074	-2,93	-0,609357258
LnK	0,715615623	0,108148547	6,61696937	2,48E-05	0,48	0,951251061
LnL	0,489882822	0,176070274	2,782314194	0,016579	0,1063	0,873506987
exp(time)	-0,000000019	1,51056E-08	-2,230296525	0,242159	-5E-08	1,43279E-08

Розрахунок ланцюгових індексів зміни обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та досліджуваних ресурсів

Рік	Випуск продукції у фактичних цінах, млн грн	Вартість сукупного капіталу, млн грн	Вартість залучених трудових ресурсів, млн грн	Ланцюгові індекси (до попередього року)		
2003	21 710	59230	4039			
2004	33 182	61100	4747	1,528	1,032	1,175
2005	36 273	68490	5962	1,093	1,121	1,256
2006	38 277	66360	7007	1,055	0,969	1,175
2007	45 550	90090	8031	1,190	1,358	1,146
2008	73 770	133090	10345	1,620	1,477	1,288
2009	74 567	149540	10233	1,011	1,124	0,989
2010	94 630	170800	11108	1,269	1,142	1,085
2011	130 329	228300	13619	1,377	1,337	1,226
2012	136 148	276600	15168	1,045	1,212	1,114
2013	166 961	313100	15859	1,226	1,132	1,046
2014	209644	374000	15774	1,256	1,195	0,995
2015	327 346	685800	18942	1,561	1,834	1,201
2016	387 277	766900	24201	1,183	1,118	1,278
2017	428 399	911600	33937	1,106	1,189	1,402
2018	532 683	983590	40949	1,243	1,079	1,207

Джерело: розраховано автором.

Продовження додатку Л

Розрахунок ланцюгових та накопичувальних індексів зміни обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та досліджуваних ресурсів

Рік	Витрати на оплату праці млн. грн	Чисель-ність, тис.осіб	Середньо-місячна оплата праці Грн	Витрати на оплату праці	Чисель-ність	Середньо-місячна оплата праці	Витрати на оплату праці	Чисель-ність	Середньо-місячна оплата праці
				Ланцюгові індекси			Накопичувальні індекси		
2003	4039	1537	219				1	1	1
2004	4747	1272	311	1,175	0,828	1,420	1,175	0,828	1,420
2005	5962	1137	437	1,256	0,894	1,405	1,476	0,740	1,995
2006	7007	1005	581	1,175	0,884	1,330	1,735	0,654	2,653
2007	8031	868	771	1,146	0,864	1,327	1,988	0,565	3,521
2008	10345	783	1101	1,288	0,902	1,428	2,561	0,509	5,027
2009	10233	699	1220	0,989	0,893	1,108	2,533	0,455	5,571
2010	11108	647	1430	1,085	0,926	1,172	2,750	0,421	6,530
2011	13619	634	1791	1,226	0,979	1,252	3,372	0,412	8,178
2012	15168	624	2026	1,114	0,985	1,131	3,755	0,406	9,251
2013	15859	582	2270	1,046	0,933	1,120	3,926	0,379	10,365
2014	15774	531	2476	0,995	0,912	1,091	3,905	0,345	11,306
2015	18942	503	3140	1,201	0,947	1,268	4,689	0,327	14,338
2016	24201	515	3916	1,278	1,024	1,247	5,991	0,335	17,881
2017	33937	491	5761	1,402	0,953	1,471	8,402	0,319	26,306
2018	40949	476	7166	1,207	0,970	1,244	10,138	0,310	32,721

Джерело: розраховано автором.

Додаток М

Таблиця М. 1

Розрахунок індивідуальних та групових індексів оцінки впливу факторів на формування людського капіталу сільських територій

№ з/п	Найменування груп і показників	i=2018/ 2005	|i – 1|
1	2	3	4
	Індивідуальні індекси		
1	**Демографічна ситуація**		
1.1	Чисельність сільського населення,(x_1)	0,853	-0,147
1.2	Чисельністіь сільського населення у віці 15-64 роки(x_2)	0,888	-0,112
1.3	Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки (на 1000 осіб у віці 15-64 роки), (x_3)	0,945	-0,055
1.4	Міграційний приріст (скорочення) (відношення прибулих до вибулих), (x_4)	1,183	0,183
1.5	Тривалість життя, років,(x_5)	1,055	0,055
	Груповий індекс демографічної ситуації (If_1)	**0,978**	**0,022**
2.	**Добробут**		
2.1	Відношення величини заробітної плати у сільському господарстві до розміру заробітної плати по економіці, % (y_1)	1,570	0,570
2.2	Відношення сукупних ресурсів 1 члена домогосподарства до прожиткового мінімуму,(y_2)	3,895	2,895
2.3	Середньорічний темп приросту заробітної плати у сільському господарстві, %(y_3)	1,250	0,250
	Груповий індекс добробуту (If_2)	**1,970**	**0,970**
3.	**Освіта**		
3.1	Частка населення у віці 6 років і старше з вищою освітою (повна, базова, неповна), % (m_1)	1,342	0,342
3.2	Частка населення у війці 6 років і старше з професійно-технічною освітою, % (m_2)	1,214	0,214
3.3	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл, % (m_3)	0,973	0,027
3.4	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл на 1000 осіб, % (m_4)	0,985	0,015
	Груповий індекс освіти (If_3)	**1,117**	**0,117**
3.	**Благоустрій (життєве середовище)**		
4.1	Забезпеченість населення житлом, (n_1)	1,199	0,199
4.2	Кількість дошкільних закладів, (n_2)	1,082	0,082
4.3	Кількість місць в дошкільних навчальних закладах, (n_3)	1,237	0,237
4.4	Рівень забезпеченості бібліотеками,(n_4)	0,947	0,053
4.5	Рівень забезпеченості клубними закладами, (n_5)	1,049	0,049
	Груповий індекс благоустрою (If_4)	**1,098**	**0,098**

Джерело: розраховано автором.

Продовження додатку М
Додаток М. 2

Розрахунок індивідуальних та групових індексів оцінки впливу факторів навикористання людського капіталу сільських територій

№ зп	Найменування груп і показників	i=2018/2005	$\lvert i-1 \rvert$
1	2	3	4
	Індивідуальні індекси		
1	**Розвиток сільського господарства**		
1.1.	Частка валової доданої вартості в сільському господарстві, (t_1)	1,105	0,105
1.2.	Частка інвестицій в основний капітал сільського господарства, (t_2)	2,121	1,121
1.3.	Частка агропродовольчої продукції в експорті країни, (t_3)	3,131	2,131
	Груповий індекс розвитку сільського господарства (Iu_1)	**1,943**	**0,943**
2.	**Зайнятість сільського населення**		
2.1.	Частка зайнятих у сільському господарстві, (r_1)	0,929	0,071
2.2.	Рівень безробіття, у відсотках до чисельності населення сільської місцевості, (r_2)	0,717	0,283
2.3.	Частка найманих працівників, (r_3)	0,694	0,306
	Груповий індекс зайнятості (Iu_2)	**0,773**	**0,227**
3.	**Ефективність зайнятості в сільському господарстві**		
3.1.	Середньорічний темп приросту продуктивності праці, (z_1)	1,119	0,119
3.2.	Рівень рентабельності, (z_2)	1,438	0,438
3.3.	Середньорічний темп приросту валової доданої вартості на 1 особу, (z_3)	1,198	0,198
	Груповий індекс ефективності зайнятості (Iu_3)	1,245	0,245

Джерело: розраховано автором.

Додаток Н

Таблиця Н. 1

Ієрархія індивідуальних індексів за ступенем впливу на формування та використання людського капіталу сільського господарства України, (%)

Ранг	Індивідуальні індекси формування	Індивідуальні індекси використання
1	Відношення сукупних ресурсів 1 члена домогосподарства до прожиткового мінімуму	Частка агропродовольчої продукції в експорті країни
2	Відношення величини заробітної плати у сільському господарстві до розміру заробітної плати по економіці	Частка інвестицій в основний капітал сільського господарства
3	Частка населення у війці 6 років і старше з вищою освітою (повна, базова, неповна)	Рівень рентабельності
4	Середньорічний темп приросту ЗП СГ	Частка найманих працівників
5	Кількість місць у дошкільних навчальних закладах	Рівень безробіття, у відсотках до чисельності сільської місцевості
6	Частка населення у віці 6 років і старше з професійно-технічною освітою	Груповий індекс зайнятості
7	Забезпеченість населення житлом	Середньорічний темп приросту ВДВ на 1 особу
8	Міграційний приріст (скорочення) (відношення прибулих до вибулих)	Частка валової доданої вартості сільського господарства
9	Чисельність сільського населення	Частка зайнятих у сільському господарстві
10	Чисельність сільського населення у віці 15-64 роки	
11	Кількість дошкільних закладів	
12	Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки (на 1000 осіб у віці 15-64 роки)	
13	Тривалість життя	
14	Рівень забезпеченості бібліотеками	
15	Рівень забезпеченості клубними закладами	
16	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл	
17	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл на 1000 осіб	

Джерело: розраховано автором.

Продовження додатку Н
Таблиця Н. 2

Розрахунок прогнозних значень індивідуальних та групових індексів формування людського капіталу сільських територій

№ п/п	Найменування групових та індивідуальних показників	Відношення значення 2025 р. до 2005 р.	Відношення значення 2025 р. до 2018 р.
1	**Демографічна ситуація**		
1.1.	Чисельність сільського населення	0,784	0,919
1.2.	Чисельність сільського населення у віці 15–64 роки	0,849	0,956
1.3.	Демографічне навантаження на населення у віці 15–64 роки (на 1000 осіб у віці 15–64 роки)	0,896	0,948
1.4.	Міграційний приріст (скорочення) (відношення прибулих до вибулих)	1,381	1,168
1.5.	Тривалість життя	1,066	1,010
	Груповий індекс демографічної ситуації	0,974	0,997
2.	**Добробут**		
2.1.	Відношення заробітної плати у сільському господарстві до її величини в економіці країн	1,896	1,208
2.2.	Відношення сукупних ресурсів 1 члена домогосподарства до прожиткового мінімуму	5,136	1,319
2.3.	Середньорічний темп приросту заробітної плати в сільському господарстві	1,225	1,125
	Груповий індекс добробуту	2,285	1,214
3.	**Освіта**		
3.1.	Частка населення у віці 6 років і старше з вищою освітою	1,446	1,078
3.2.	Частка населення у віці 6 років і старше з професійно-технічною освітою	1,555	1,281
3.3.	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл	0,976	0,988
	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл на 1000 осіб	0,988	0,998
	Груповий індекс освіти	1,214	1,080
3.	**Благоустрій**		
4.1.	Забезпеченість населення житлом	1,332	1,111
4.2.	Кількість дошкільних закладів	0,894	0,827
4.3.	Кількість місць у дошкільних навчальних закладах	1,435	1,160
4.4.	Рівень забезпеченості бібліотеками	0,932	0,985
4.5.	Рівень забезпеченості клубними закладами	1,070	1,020
	Груповий індекс благоустрою	1,113	1,014
	Інтегральний індекс	1,317	1,073

Джерело: розраховано автором.

Додаток П

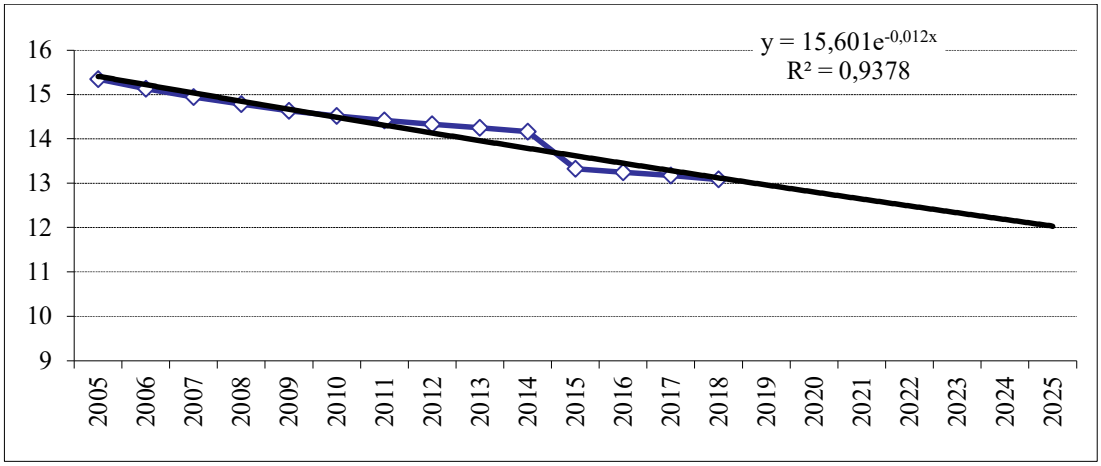

Рис. П 1. Прогноз динаміки чисельності сільського населення, тис. чол.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

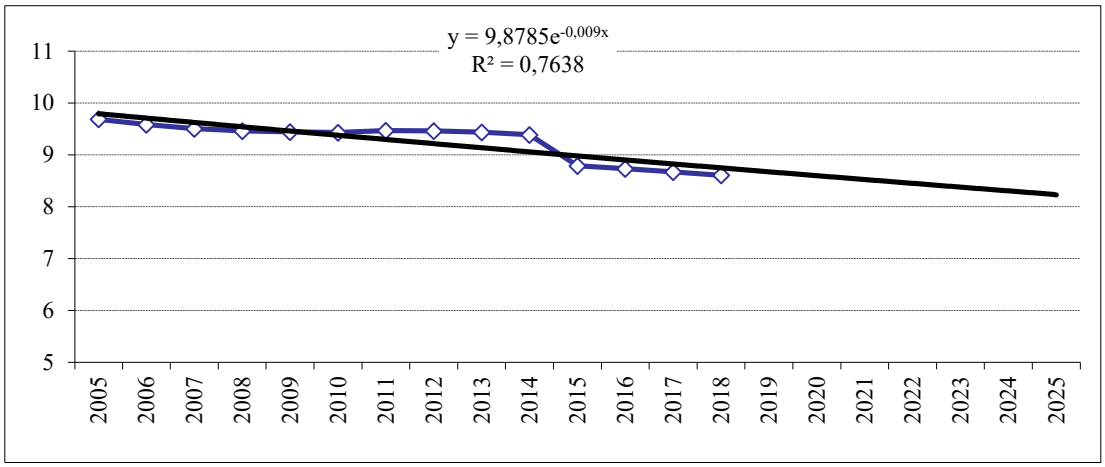

Рис.П 2. Прогноз динаміки чисельності сільського населення у віці 15-64 роки, тис. чол.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

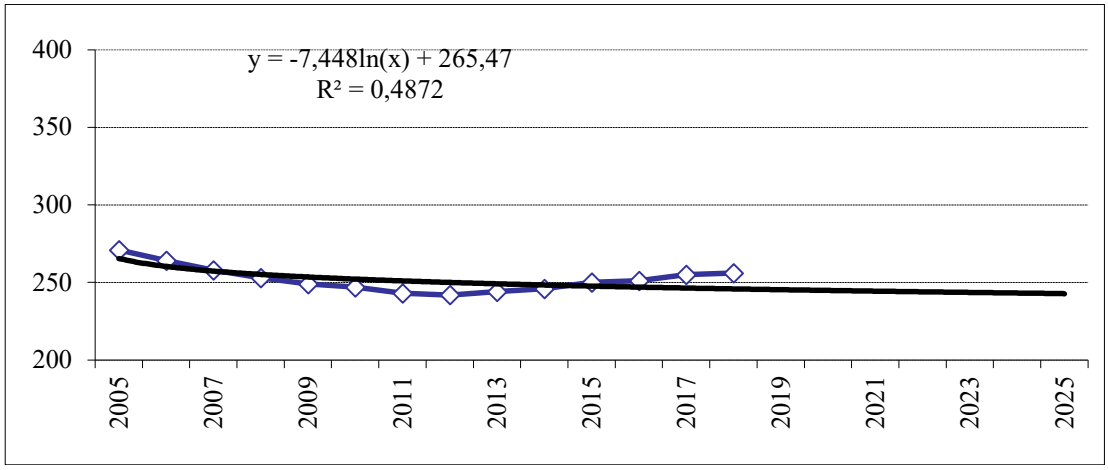

Рис. П.3 Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки на 1000 осіб, чол

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Р

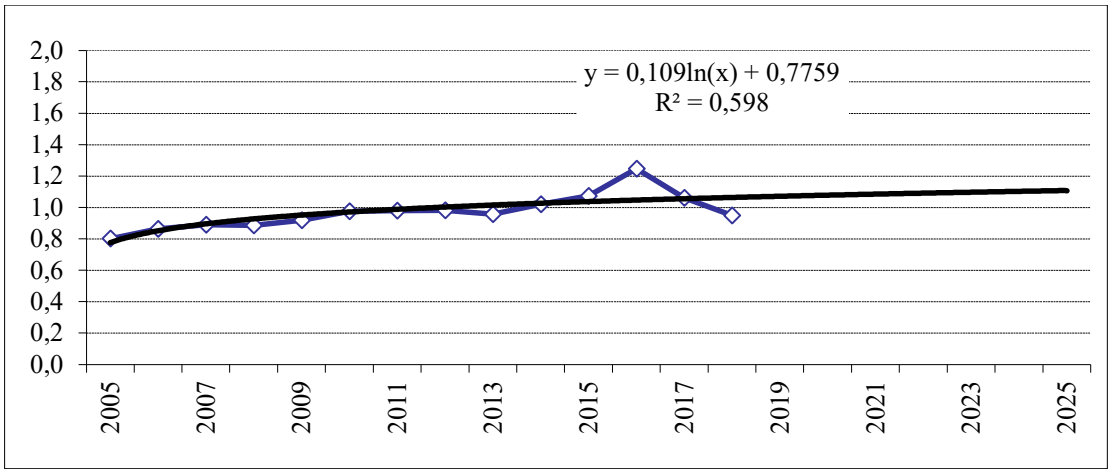

Рис. Р 1. Динаміка відношення чисельності прибулих до вибулих у сільській місцевості
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

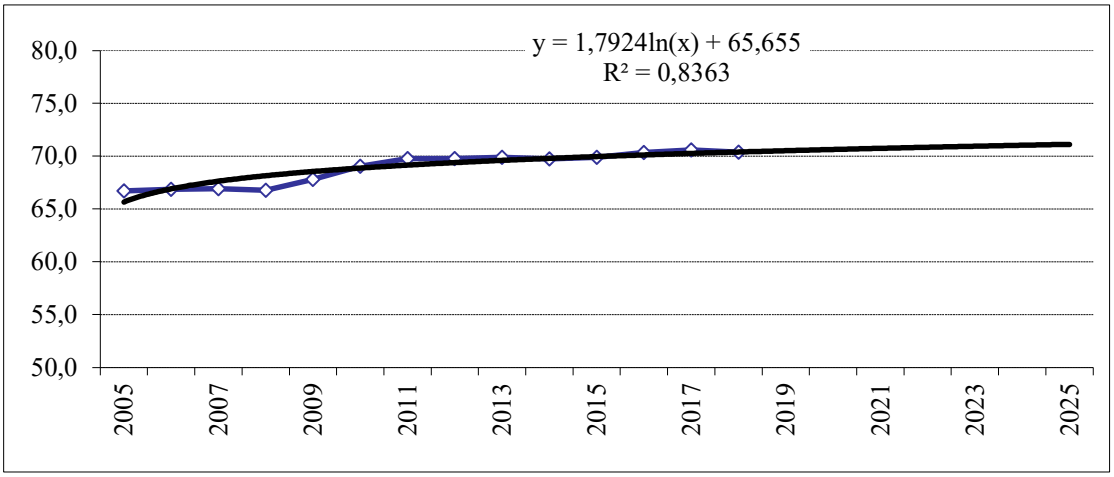

Рис. Р 2. Прогноз тривалості життя населення (сільська місцевість), років
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток С

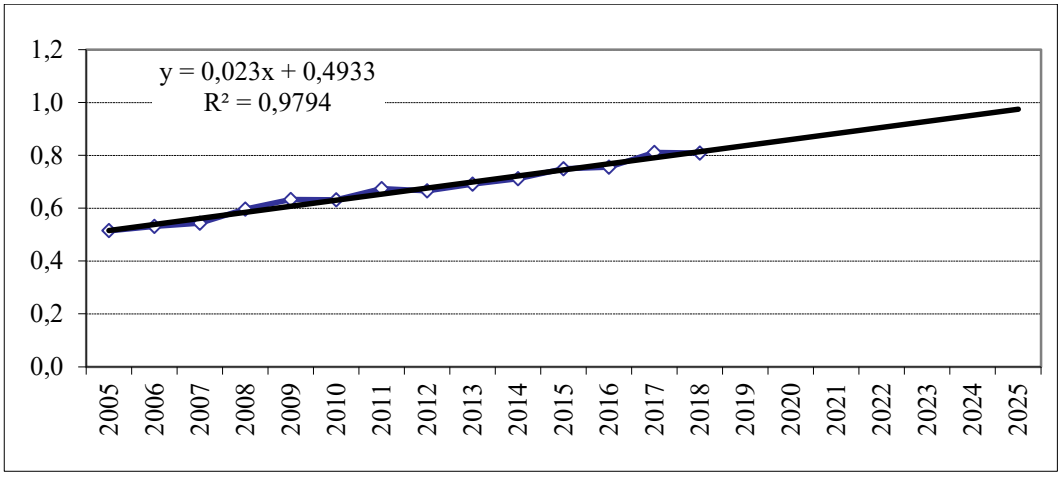

Рис. С 1. Прогноз динаміки відношення розміру заробітної плати у сільському господарстві до її величини по економіці вцілому

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

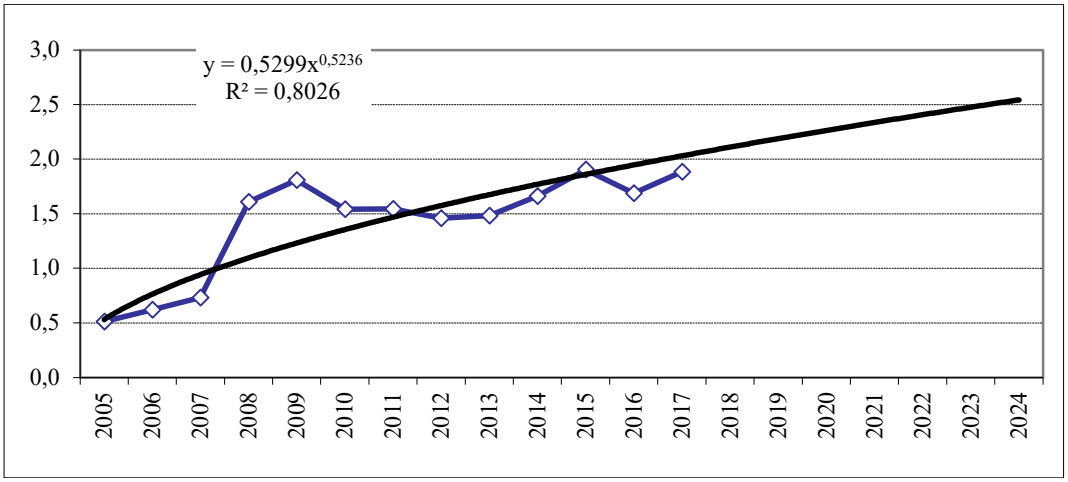

Рис. С 2. Прогноз динаміки відношення сукупних ресурсів 1 члена домогосподарства до прожиткового мінімуму

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

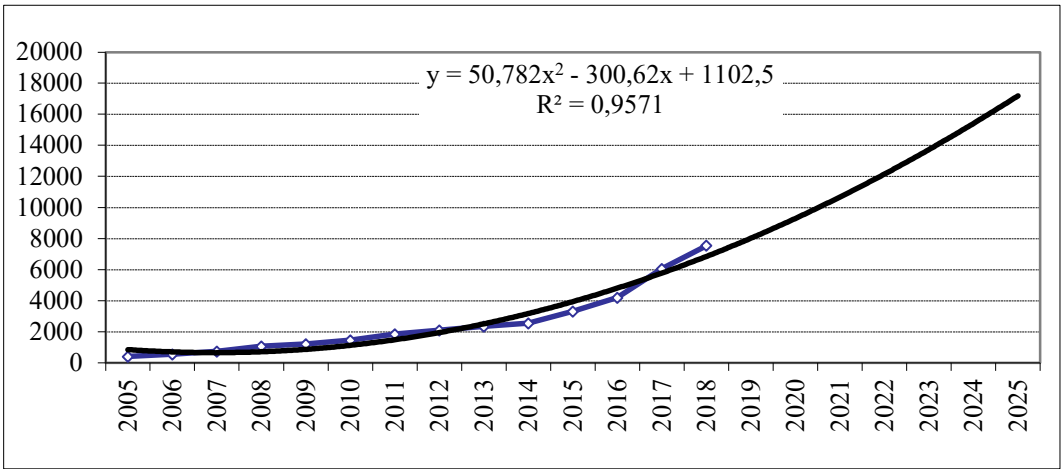

Рис. С 3. Прогноз розміру середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві, грн

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Т

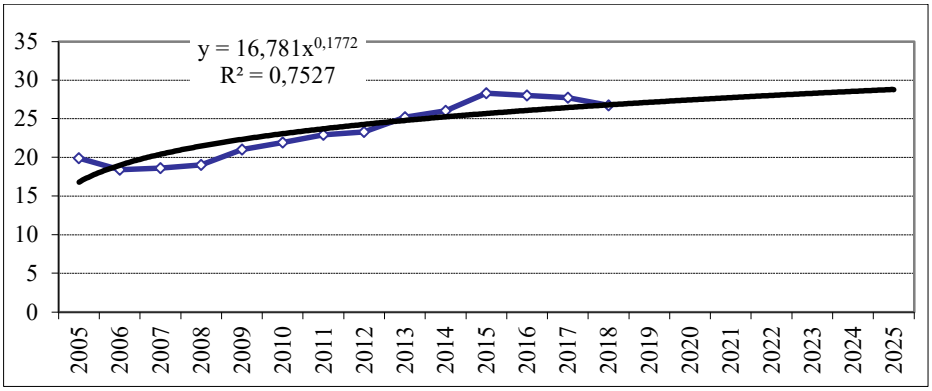

Рис. Т 1. Прогноз частки населення у віці 6 років і старше з вищою освітою (повна, базова, неповна), %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

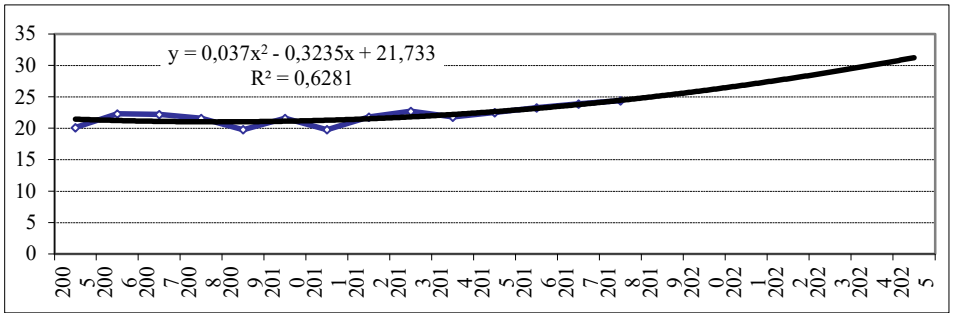

Рис. Т 2. Прогноз частки населення у віці 6 років і старше з професійно-технічною освітою, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

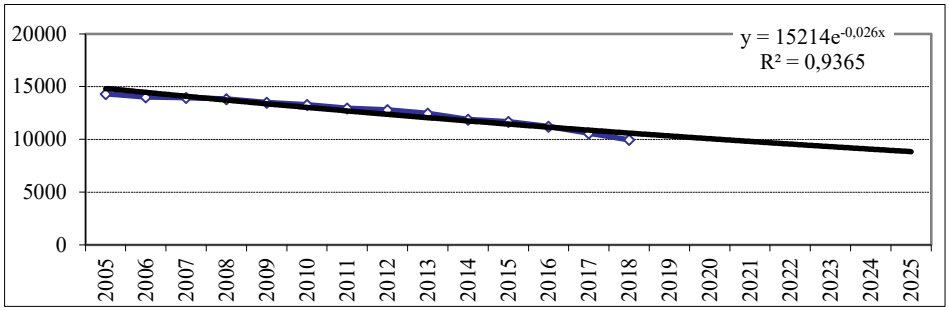

Рис.Т 3 Прогноз кількості денних сільських загальноосвітніх навчальних закладів на початок навчального року, од.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

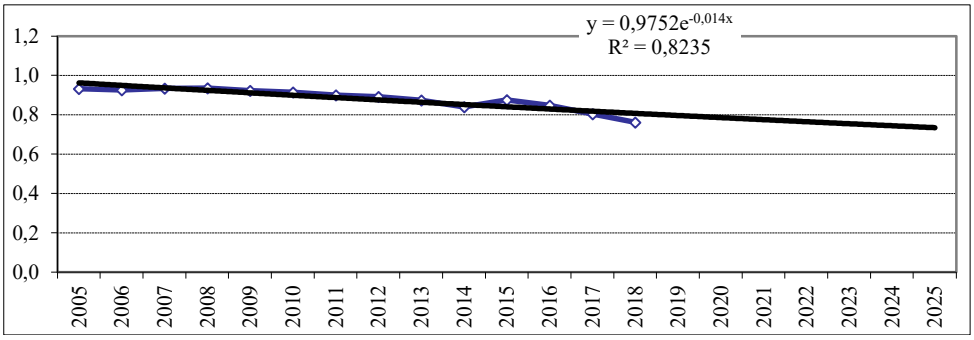

Рис. Т 4. Прогноз кількості шкіл на 1000 осіб, од.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток У

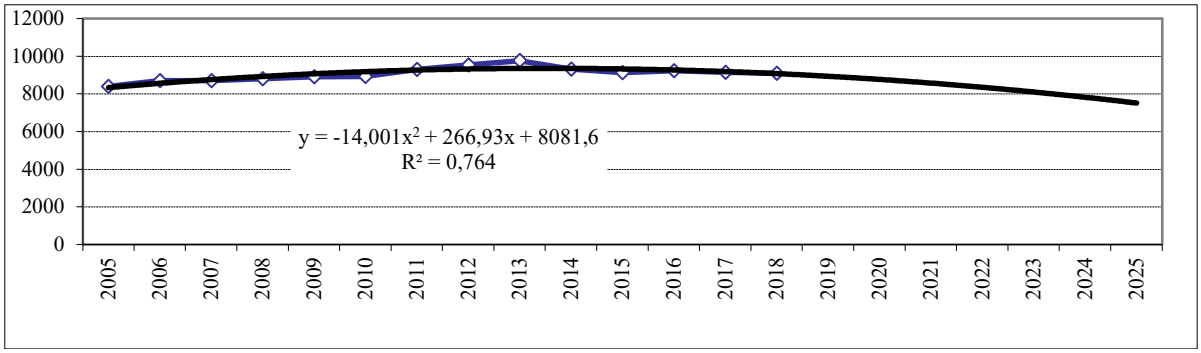

Рис. У 1. Прогноз кількості дошкільних закладів у сільській місцевості, од.
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

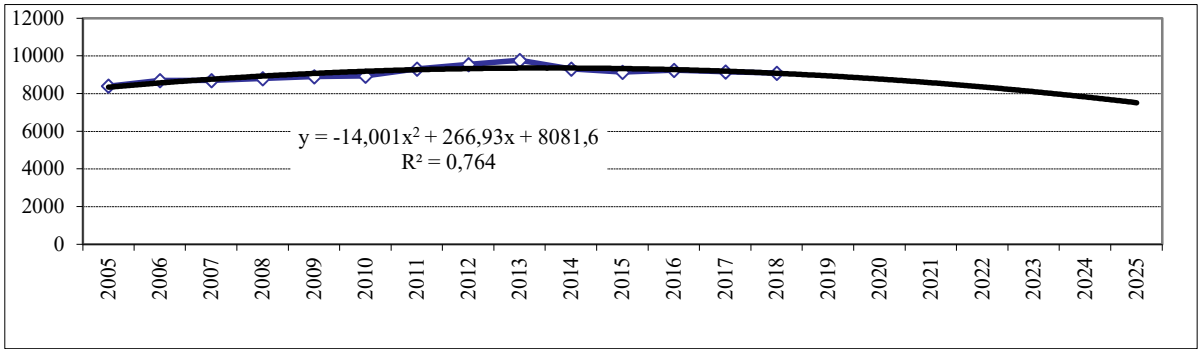

Рис. У 2. Прогноз кількості дошкільних закладів у сільській місцевості, од.
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

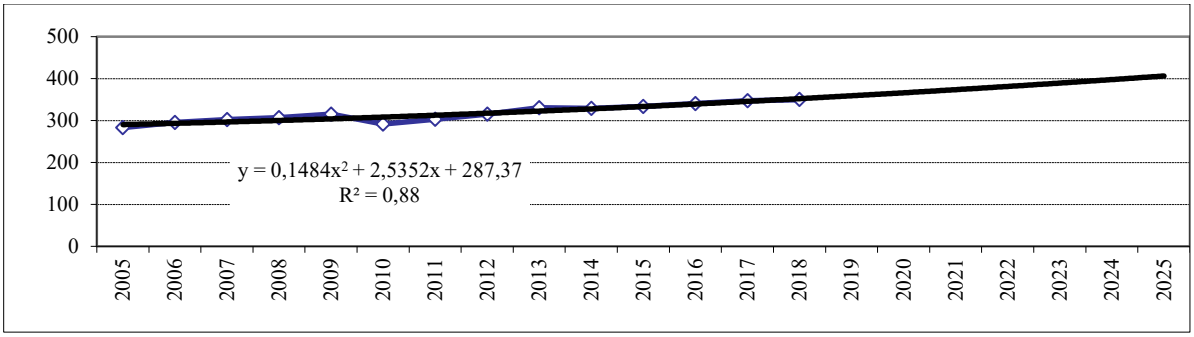

Рис. У 3. Прогноз кількості місць в дошкільних навчальних закладах, тис. од.
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

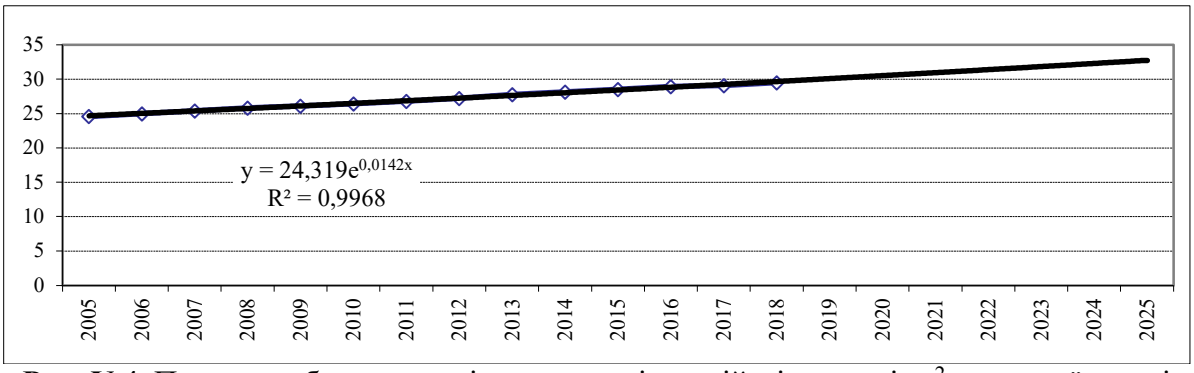

Рис. У 4. Прогноз забезпеченості житлом у сільській місцевості, м^2 загальної площі
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Продовження додатку У

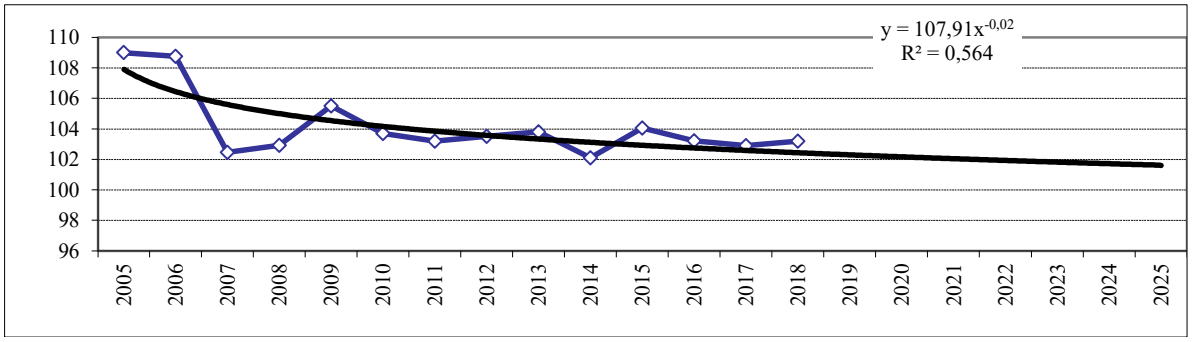

Рис. У 5. Прогноз рівня забезпеченості бібліотеками сільської місцевості на кінець року, %
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

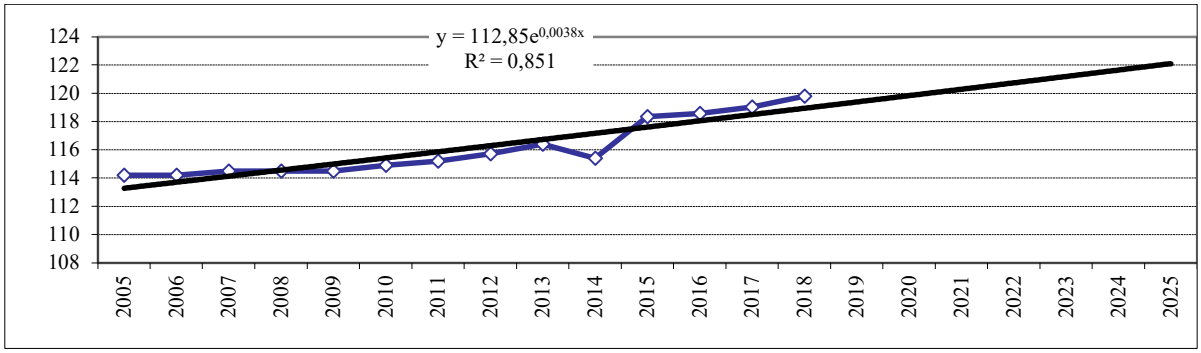

Рис. У 6. Прогноз рівня забезпеченості закладами культури на кінець року, %
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ф

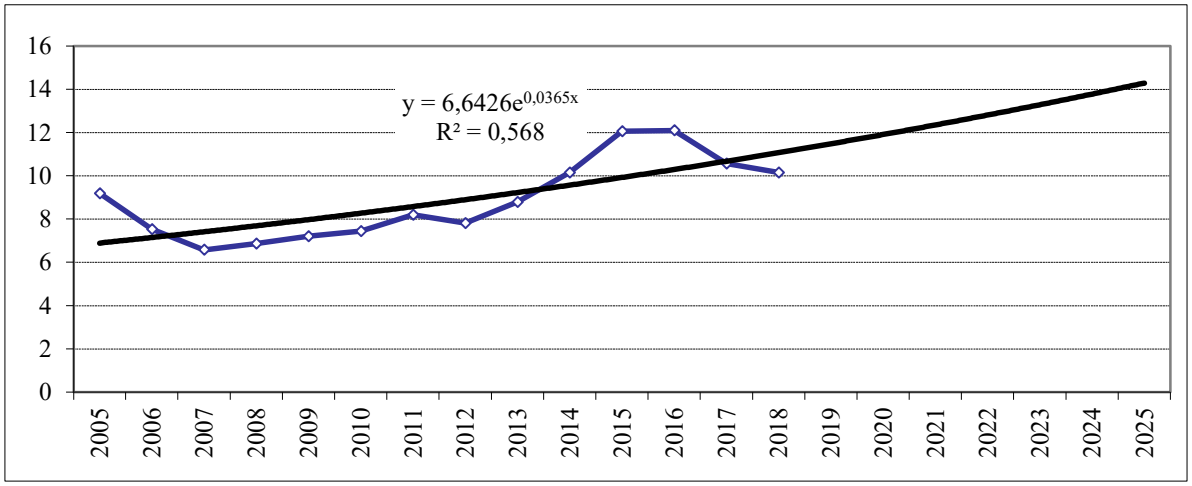

Рис. Ф 1. Прогноз частки валової доданої вартості сільського господарства, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

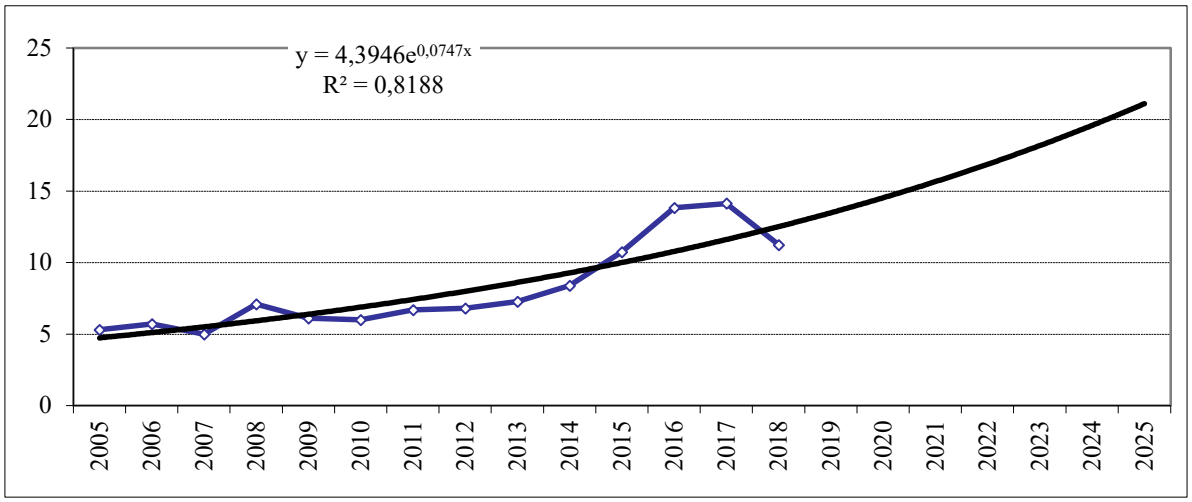

Рис. Ф 2.Прогноз частки інвестиційних вкладень в основний капітал сільського господарства, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

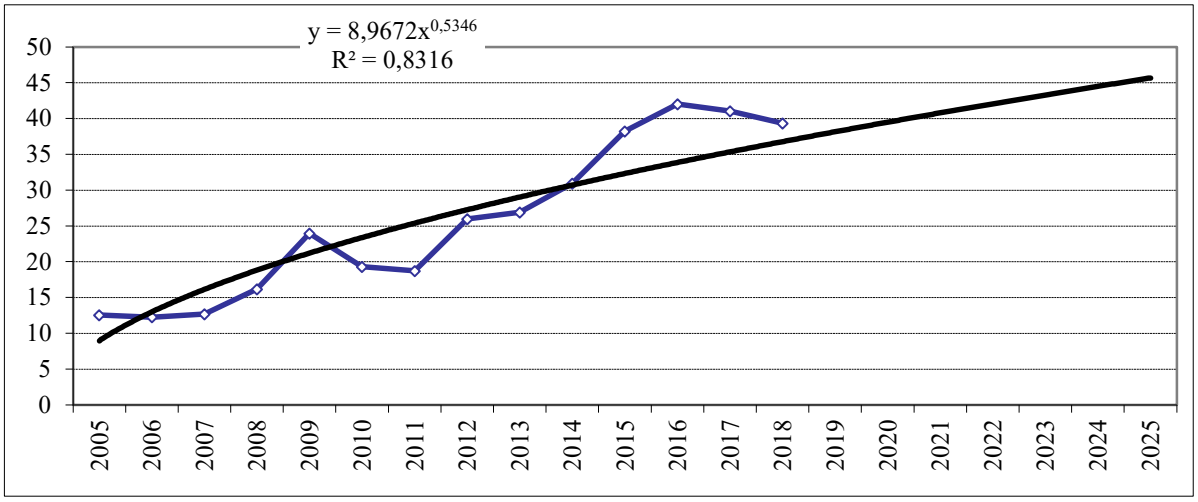

Рис. Ф 2. Прогноз частки експорту агропродовольчої продукції в загальних обсягах поставок на зовнішній ринок, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Х

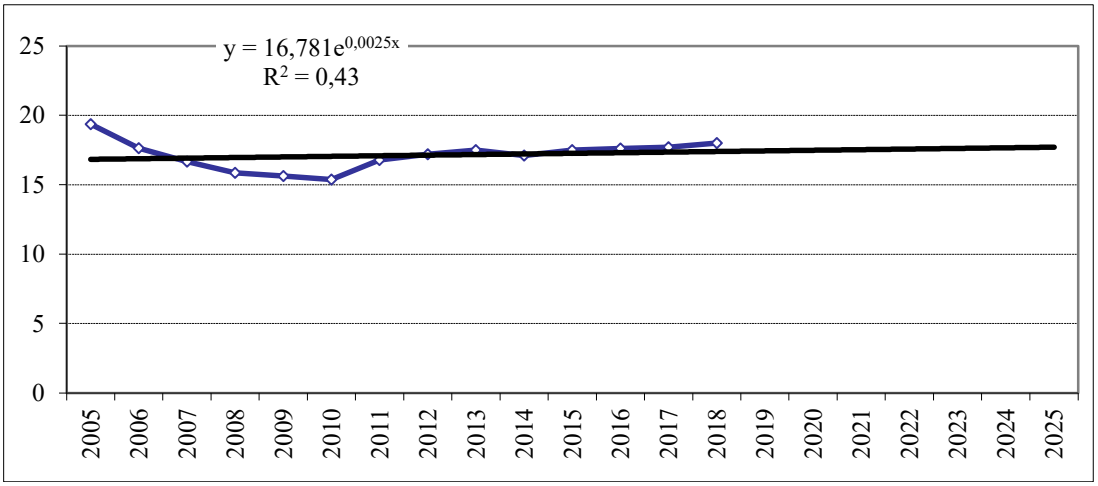

Рис. Х 1. Прогноз частки зайнятих у сільському господарстві, %
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

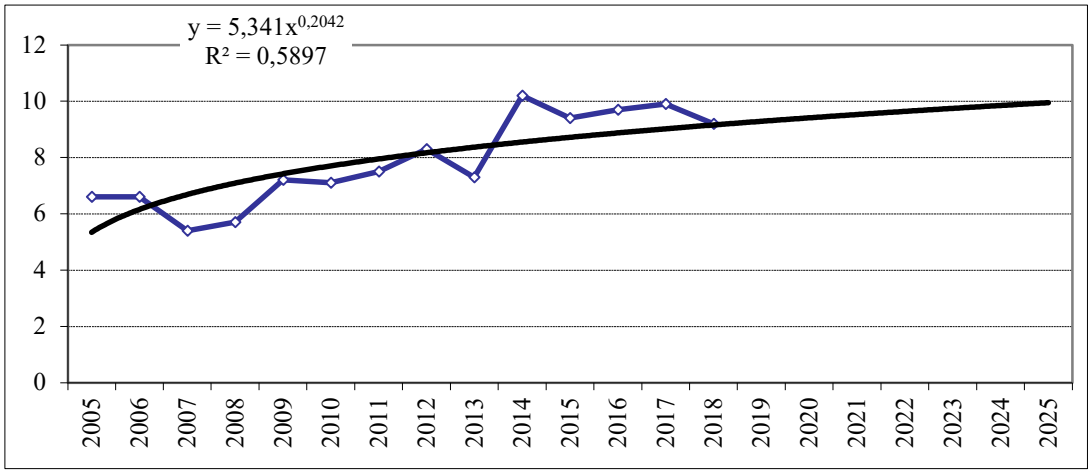

Рис. Х 2. Прогноз рівня безробіття у сільській місцевості, %
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

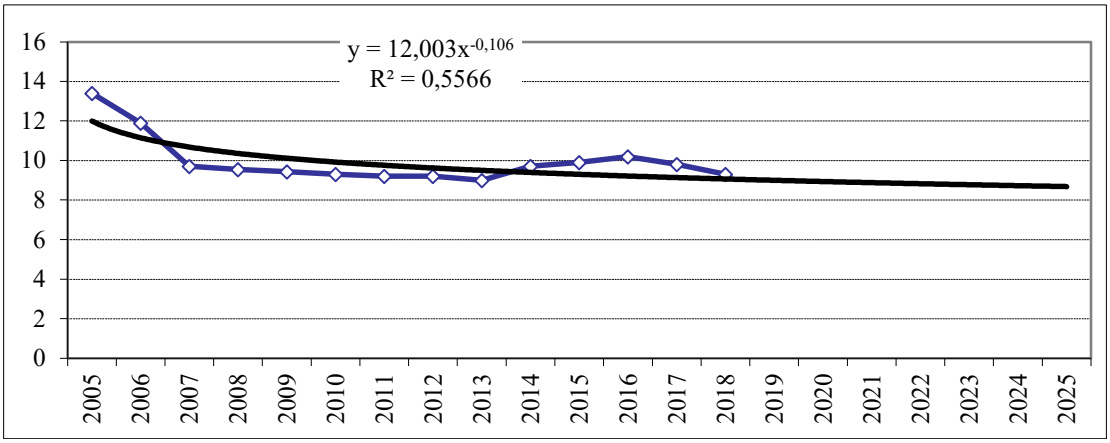

Рис. Х 3. Прогноз частки найманих працівників у сільському господарстві, %
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ц

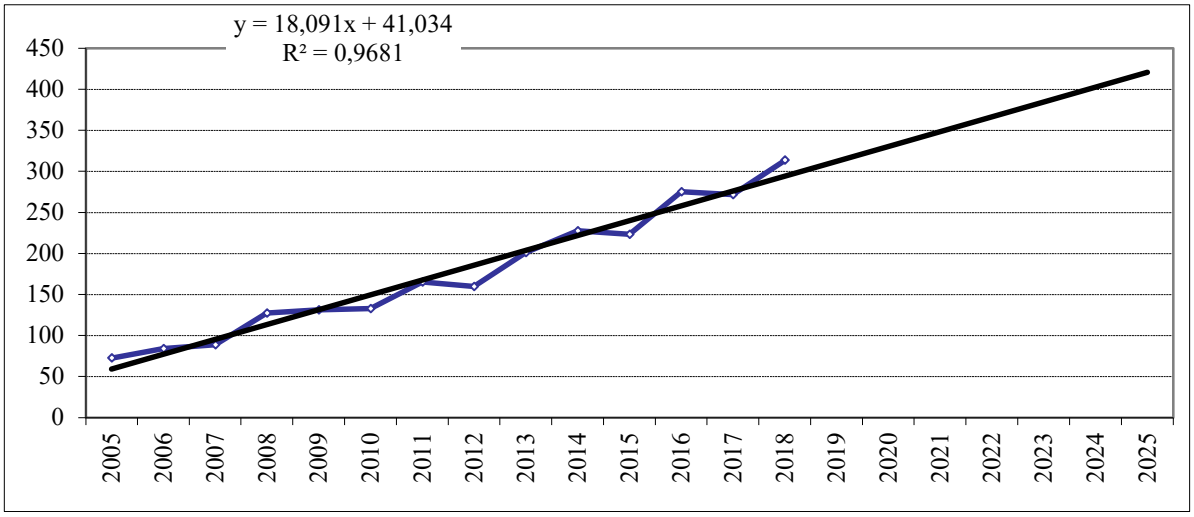

Рис. Ц 1. Прогноз продуктивності праці у сільському господарстві, тис. грн на 1 особу

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

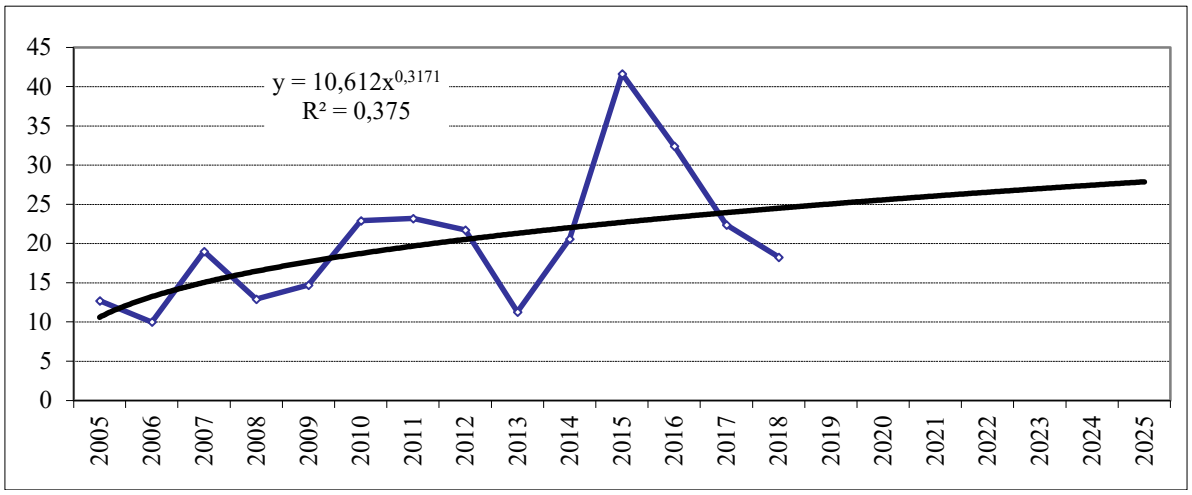

Рис. Ц 2. Прогноз рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

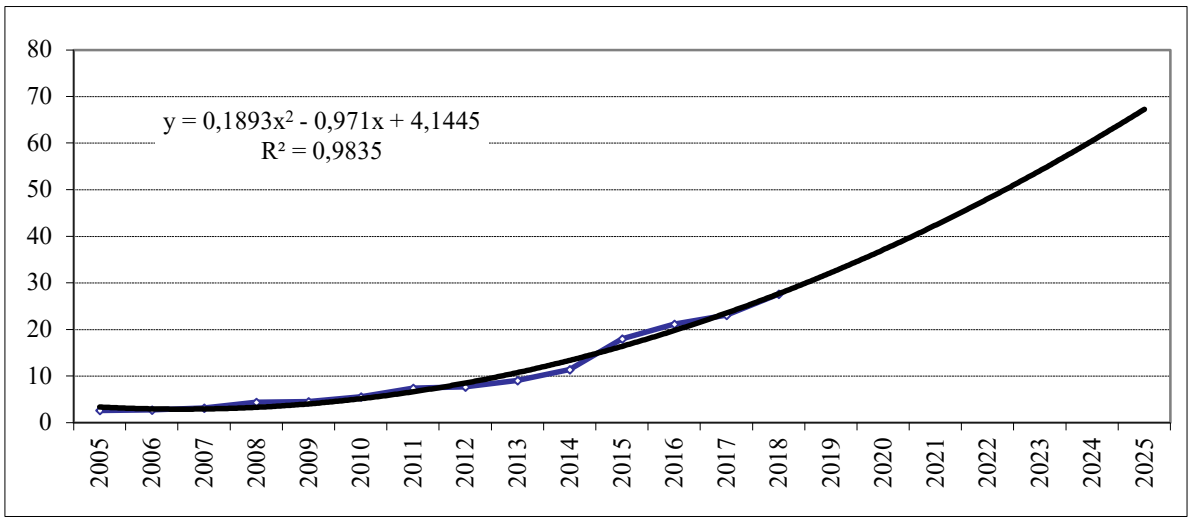

Рис. Ц 3. Прогноз обсягів валової доданої вартості сільського господарства на 1 особу, тис. грн

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Продовження додатку Ц
Таблиця Ц. 4

Прогнозні значення індивідуальних та групових індексів використання людського капіталу сільського господарства України

№ п/п	Найменуваннягруп і показників	Відношення значення 2025 р. до 2005 р.	Відношення значення 2025 р. до 2018 р.
1	**Розвитоксільськогогосподарства**		
1.1.	Часткавалової доданої вартості (ВДВ) сільського господарства	1,540	1,395
1.2.	Часткаінвестицій в основний капітал сільського господарства	3,895	1,837
1.3.	Часткаагропродовольчоїпродукції в експорті	3,637	1,161
	Груповий індекс розвитку сільського господарства	2,794	1,438
2.	**Зайнятість**		
2.1.	Частказайнятих у сільському господарстві	0,913	0,983
2.2.	Рівеньбезробіття, у відсоткахсільськамісцевість	1,507	1,081
2.3.	Частканайманихпрацівників	0,648	0,934
	Груповий індекс зайнятості	0,962	0,997
3.	**Ефективністьзайнятості в сільському господарстві**		
3.1.	Середньорічний темп приросту продуктивностіпраці	1,092	1,043
3.2.	Рівеньрентабельності сільськогосподарського виробництва	2,194	1,526
3.3.	Середньорічний темп приросту ВДВ на 1 особу	1,176	1,136
	Груповий індекс ефективностіз айнятості	1,412	1,218
	Інтегральний індекс	**1,560**	**1,204**

Джерело: розраховано автором.

Продовження додатку Ц
Таблиця Ц 5.

Розрахунок інтегральних індексів формування та використання людського капіталу сільських територій

Області	Інтегральний індекс формування людського капіталу	Інтегральний індекс використання людського капіталу
Вінницька	1,065	1,205
Волинська	1,051	0,907
Дніпропетровська	0,891	0,901
Донецька	0,825	0,684
Житомирська	1,100	0,999
Закарпатська	0,849	0,747
Запорізька	0,927	0,895
Івано-Франківська	1,026	0,902
Київська	1,100	0,891
Кіровоградська	0,982	1,144
Луганська	0,908	0,963
Львівська	1,116	0,844
Миколаївська	0,997	1,152
Одеська	0,877	0,982
Полтавська	1,105	1,078
Рівненська	0,978	0,897
Сумська	1,071	1,240
Тернопільська	1,119	1,008
Харківська	0,935	1,041
Херсонська	0,967	1,213
Хмельницька	1,116	1,180
Черкаська	1,088	1,132
Чернівецька	0,902	0,972
Чернігівська	1,174	1,129

Джерело: розраховано автором.

Додаток Ш

Таблиця Ш.1

Соціально-територіальна підсистема сільського сектора Київської області і її забезпеченість об'єктами соціального призначення та інженерної інфраструктури* (*станом на 01.01.2014 р.*)

№ пп	Характеристика житлового фонду, об'єктів соціальної сфери та елементів інженерної інфраструктури, що розташовані/необхідні на території сільських населених пунктів
1	Кількість житлових будинків, усього – 384 тис. од., з них використовуються: постійно – 300 тис. од. (78%), сезонно – 75 тис. од. (19,6%), пустують – 9 тис. од. (2,4%); загальна площа будинків – 29,2 млн м кв. Гуртожитки – 123 од., у них місць – 4,8 тис. - частка житлових будинків, які мали (в %): опалення – 78,0; водопровід – 31,6; каналізацію – 30,0; природний газ – 84,3; скраплений газ – 12,6; гаряче водопостачання – 18,2.
2	Наявність закладів, установ і підприємств соціально-культурної сфери: а) дитячі дошкільні заклади – 498 од.; б) школи, усього – 594 од., з них: I ступеню – 29 од., I-II ст. – 194 од., I-III ст. – 306 од.; в) загальноосвітні навчальні заклади нового типу – 2 од.; г) клуби, будинки культури – 771 од.; бібліотеки – 756 од.; д) лікарняні заклади, усього – 893 од., з них: лікарні – 15 од., амбулаторії – 224 од., фельдшерсько-акушерські пункти – 644 од.; е) торговельні заклади, усього – 3704 од.; є) підприємства служби побуту, усього – 195 од.; ж) відділення зв'язку – 589 од.; з) їдальня, кафе, чайна тощо – 526 од.; и) спортивні споруди – 310 од.; і) культові споруди – 675 од.
3	Кількість сільських населених пунктів, що не мають дошкільних закладів, але мали дітей до 6 років – 645 сіл (57,3% від загальної кількості сільських населених пунктів).
4	Кількість сільських населених пунктів, що не мають шкіл, але мають дітей, підлітків і молодь 7-17 років – 596 сіл (52,9% від загальної кількості сільських населених пунктів).
5	Кількість сільських населених пунктів, що не мають закладів культури: а) клубу, будинку культури – 356 сіл (29,6% від загальної кількості сіл); б) бібліотек – 385 сіл (32,1% від загальної кількості сіл).
6	Кількість сільських населених пунктів, що не мають лікарняних закладів – 258 сіл (22,9% від загальної кількості сіл).
7	7. Кількість сільських населених пунктів, що не мають торговельних закладів – 215 сіл (19,2% від загальної кількості сіл).
8	Кількість сільських населених пунктів, що не мають окремих установ, підприємств і організацій соціальної сфери: а) відділення зв'язку – 536 сіл (47,6% від загальної кількості сіл); б) їдальня, кафе, чайна тощо – 830 сіл (73,7% від загальної кількості сіл); в) спортивні споруди – 868 сіл (77,1% від загальної кількості сіл); г) культові споруди – 557 од. (49,5% від загальної кількості сіл).
9	Благоустрій вулиць сільських населених пунктів: а) кількість вулиць – 14132 од.; б) протяжність вулиць, усього – 15,6 тис. км, із них: з твердим покриттям – 8,8 тис. км (56,4%); освітлених – 4,6 тис. км (29,5%).
10	Сільські населені пункти, які не мають вулиць з твердим покриттям і освітленням, усього – 29 сіл; з них з числом населення, осіб: 49 осіб і менше – 21 село; 50-99 осіб – 3 села; 100-199 осіб – 3 села; 300-499 осіб – 2 села.
11	Територія, зайнята під сільськими населеними пунктами, усього – 351279 га, з них виділено під нове будівництво – 3675 га (1,0%).
12	Кількість сільських населених пунктів, у яких необхідно відкрити: а) дитячий дошкільний заклад – 165 сіл; б) школу – 48 сіл; в) лікарняний заклад – 54 села; г) торговельний заклад – 77 сіл; д) їдальню, кафе – 102 села; е) відділення зв'язку – 54 села.

Джерело: складено і розраховано за [228].

Продовження додатку Ш

Таблиця Ш.2

Розвиток окремих галузей соціальної і транспортної інфраструктури сільського сектора Київської області*

Показники	Одиниці виміру	Роки				2017 до 2014 = %, пп.
		2014	2015	2016	2017	
1	2	3	4	5	6	7
1. **Сільський житловий фонд** (по сільській місцевості області)						
Усього	тис. м кв. за-гальн. площі	30130	30916	31760	32229	107,0
зокремачастка загальної площі житлових приміщень, що обладнані:						
- опаленням	%	98,8	98,1	98,1	98,5	-0,3
- водопроводом	%	43,0	45,8	48,2	49,5	+6,5
- каналізацією	%	41,4	44,5	46,1	47,7	+6,3
- газом	%	96,9	96,1	96,1	96,6	-0,3
- гарячим водопостачанням	%	32,4	35,4	36,5	37,6	+5,2
2. Заклади соціально-культурної сфери села						
Дошкільні навчальні заклади	одиниць	481	478	488	487	101,2
- у них місць	тис. місць	19,7	22,6	23,8	25,2	127,9
- кількість дітей у закладах	тис. осіб	20,2	21,1	21,9	22,7	112,4
- охоплено дітей закладами (до кіль-кості дітей відповідного віку)	%	51,0	54,0	55,0	57,0	+6,0
- кількість дітей у розрахунку на 100 місць	осіб	103	93	92	90	87,4
Заклади культури та мистецтва:						
а) кількість клубних закладів	одиниць	777	777	776	774	99,6
- кількість місць у клубних закладах	тис. місць	178,6	178,3	178,3	177,7	99,5
б) кількість бібліотек	одиниць	756	753	751	753	99,6
- бібліотечний фонд	тис. прим.	6135,7	6026,4	5907,2	5790,3	94,4
Об'єкти роздрібної торгівлі	одиниць	1045	1094	1160	1008	96,5
у т. ч. магазини	одиниць	838	877	901	799	95,4
торгова площа магазинів	тис. м кв.	133	149	146	147	110,5
3. Шляхи сполучення:						
а) експлуатаційна довжина залізнич-них колій загального користування	км	798	798	798	798	100,0
- з них електрифікованих	км	694	693	663	663	95,5
- частка електрифікованих	%	87,0	86,8	83,0	83.1	-3,9
б) довжина автомобільних доріг за-гального користування	км	8615,6	8615,6	8616,1	8613,5	99,98
- з них з твердим покриттям	км	8597,7	8597,7	8598,2	8595,6	99,98
- частка з твердим покриттям	%	99,8	99,8	99,8	99,8	0,0

Джерело: складено і розраховано за даними Статистичного щорічника по Київській області за відповідні роки [229].

Продовження додатку Ш

Таблиця Ш. 3

Напрями та інструменти державної підтримки сільськогосподарської кооперації

Напрям впливу	Інструменти державної підтримки
Формування інститутів кооперативної системи	Створення фондів (у т.ч. державних) фінансової допомоги кооперативам (заставних, мікрофінансування та ін.).
	Розвиток інформаційно-консультаційної мережі.
	Створення центрів підготовки і підвищення кваліфікації кадрів для кооперативів
Стимулювання обсягів виробництва	Стартова допомога у вигляді компенсації частини витрат на придбання основаних засобів (субсидії, гранти)
	Відшкодування частини витрат на технологічне приєднання енергоприймаючих пристроїв до електричних мереж
	Субсидії на відшкодування частини витрат, пов’язаних з проведенням обов'язкового підтвердження відповідності сільськогосподарської сировини та продуктів харчування вимогам якості та безпечності
	Відшкодування частини витрат на придбання племінного молодняку сільськогосподарських тварин
Стимулювання збутової діяльності	Розробка локальної торгової марки продуктів, виробниками яких є сільськогосподарські кооперативи, її активне позиціонування на ринку
	Створення позитивного іміджу сільськогосподарських облслуговуючих кооперативів та їх продукції, рекламування кооперативних продуктів у засобах масової інформації
	Виділення сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам торгових місць на оптових ринках сільськогосподарської продукції та роздрібних продовольчих ринках на пільгових умовах
	Розміщення замовлень на постачання продуктів харчування в заклади, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету та ОТГ
	Підтримка будівництва великих кооперативних логістичних центрів
Управління фінансами	Податкові пільги за прямими податками на термін до 1 року
	Відшкодування частини витрат на сплату відсотків за короткостроковими та довгостроковими кредитами
	Державні позики під соціально значимі інвестиційні проекти

Джерело: розробка автора.

Таблиця Ш. 4

Визначення малого та середнього підприємництва в Україні

Показник	Мікро	Малі	Середні	Великі
Кількість працевлаштованих осіб	< 10 працівників	< 50 працівників	Всі підприємства, що не належать до категорії	> 250 працівників
Річний дохід	< 2 млн. євро	< 10 млн. Євро	малих або великих підприємств	> 50 млн. євро

Джерело: ст. 55 Господарського кодексу України від 22 березня 2012 р.; [263].

Додаток Щ

Характеристика перспективних бізнес-ідей, зорієнтованих на реалізацію людського капіталу сільських територій

Назва бізнес-ідеї	Сутність	Обмеження у реалізації	Роль людського капіталу	Напрями формування ефектів для сільської території
Бізнес-ідеї,зорієнтовані на виробництво традиційних видів с.-г. продукції та нішевих видів продукції	Активізація локального виробництва продукції (у свіжому, переробленому або консервованому)	Технологічні та санітарно-ветеринарні обмеження	Організаційна та процесно-технологічна підприємницька діяльність, яка ведеться самостійно та під власну відповідальність і ризик	Сприяння у продовольчому забезпечення території, приріст податкових надходжень, формування пропозиції нових робочих місць, реалізація заходів щодо маркетингового просування території
Бізнес-ідеї, зорієнтовані на реалізацію туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій	Підтримка місцевих ініціатив, направлених на створення туристичного та рекреаційного бренду сільської території	Природно-ресурсні, фінансові та просторові, пов'язані з важкою доступністю до об'єктів туризму та рекреації, інфраструктурних елементів	Спроможність оцінити перспективність бізнес-ідей та відповідного потенціалу сільської території, налагодження організації та розробки дієвого стратегічного плану розвитку	Пошук зовнішніх клієнтів, диверсифікація економіки, забезпечення зайнятості та формування альтернативних каналів доходу сільського населе-ння, створення місцевого туристичного бренду
Бізнес-ідеї, зорієнтовані на реалізацію креативного потенціалу сільського населення	Формування локальних мікрокластерів креативних підходів на селі, які реалізують креативні здібності людського капіталу	Інфраструктурні, творчі, нестача знань та компетенцій, організа-ційні обмеження, складності з одержання підтримки від органів влади та управління.	Головна роль у розвитку сільської території	Пошук, розробка та реалізація креативних ідей, покращення соціальної структури населення, активізація культурно-просвітницької діяльності
Бізнес-ідеї у сфері інфраструктурного забезпечення сільської території	Розвиток підприємництва в сфері послуг	Фінансові, ринкові та інфраструктурні обмеження, а також невходження цього напряму в пріоритети аграрної політики	Високі витрати на організацію та ведення бізнесу, аналіз ринку і споживчих перевагах	Диверсифікація сільської економіки, забезпечення зайнятості та формування альтернативних джерел доходу, приріст податкових і неподаткових надходжень та ін.
Бізнес-ідеї, направлені на залучення населення в сільську місцевість, зокрема депресивні регіоні, його адаптацію до умов проживання на селі	Реалізація бізнес-проєктів для зменшення соціально-економічних відмінностей між умовами проживання в місті та селі, інституційне забезпечення розвитку сервісного обслуговування сільських територій	Просторові, загальні соціально-економічні, фінансові обмеження. Обмеження, пов'язані із поширеною неприваб-ливістю сільської місцевості для міського населення	Прогресивно-проривна роль людського капіталу полягає в розумінні укладу та рівня життя міського населення до умов життєдіяльності в сільській місцевості та залучення жителів міста у підприємницьку діяльність	Зниження рівня соціально-економічної диференціації «село-місто», залучення жителів у сільську місцевість, формування образу «села майбутнього»

Джерело: розроблено автором.

Додаток Ю

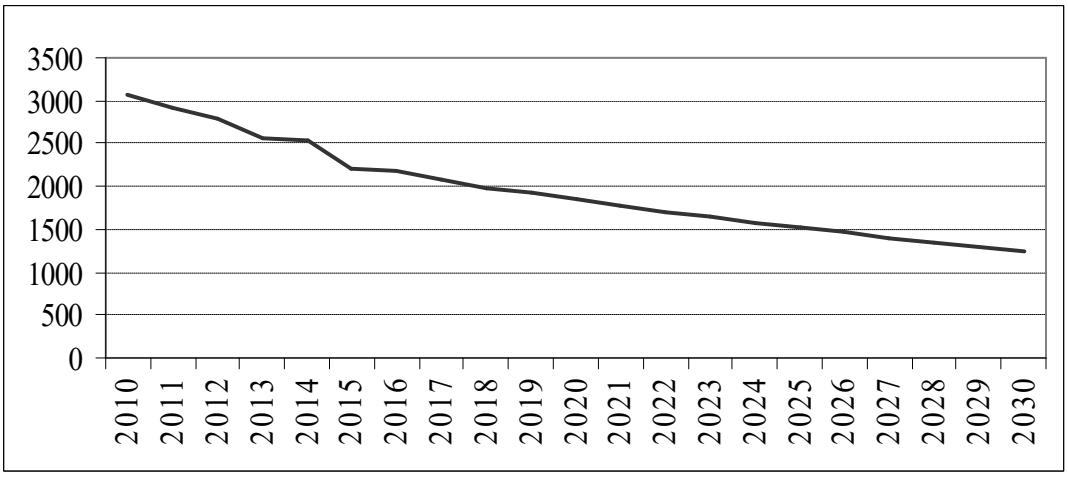

Рис. Ю 1. Динаміка фактичного і прогнозного значення кількості середніх сільськогосподарських підприємств, од.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [131].

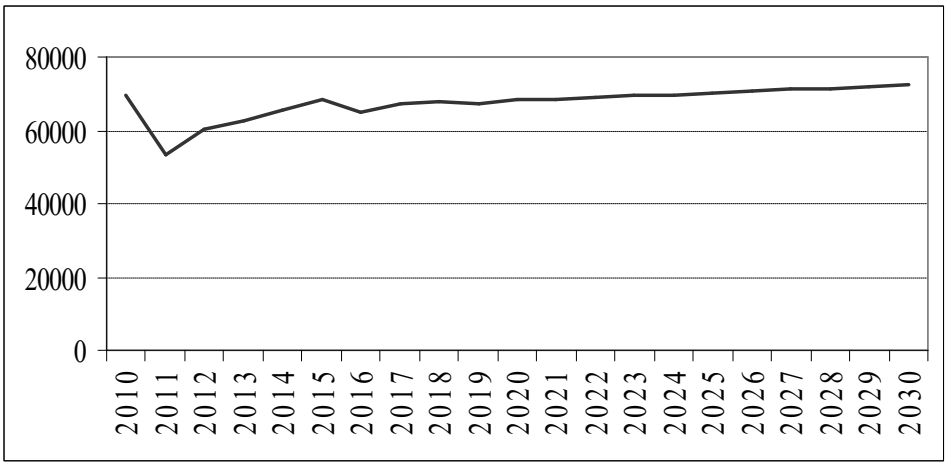

Рис. Ю 2. Динаміка фактичної та прогнозної кількості малих сільськогосподарських підприємств, од.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [131].

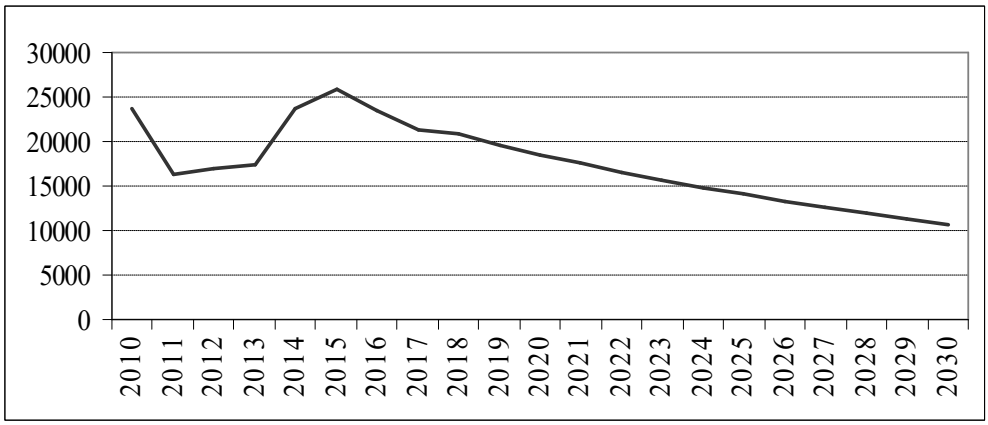

Рис. Ю 3. Динаміка фактичного та прогнозної кількості фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу, од.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [131].

Додаток Я

Таблиця Я. 1

Характеристика основних форм державної підтримки розвитку підприємництва на сільських територіях

Область діяльності	Специфіка сільських територій	Характеристика форми підтримки
Організація навчання	Відсутність центрів бізнес-освіти, низький рівень підприємницької активності населення	Створення системи дистанційного навчання основам підприємницької діяльності. Формування підприємницьких мереж по поширенню успішного досвіду
Інвестиції	Низька привабливість для фінансових інститутів	Використання краудфандінгу, розвиток кредитної кооперації, надання грантів новачкам-підприємцям
Виробництво	Відсутність відповідної виробничої інфраструктури та виробничих майданчиків	Розвиток елементів інфраструктури підтримки підприємництва (бізнес-центри, коворкінги, центри колективного використання техніч-них ресурсів та обладнання, потужностей переробки, зберігання та ін.)
Канали реалізації	Обмеженість внутрішнього ринку, високі транспортні витрати розподільчої логістики та висока залежність від «непартнерських» вимог торгових мереж	Транспортні витрати при доставці готової продукції та залежність від торгових мереж. Розвиток електронної комерції та використання Інтернету для просування і реалізації продукції сільських домогосподарств. Формування торговельних мереж для збуту продукції сільських підприємців
Товарорух	Ускладнена конкуренція із успішними торговими марками, обмежений маркетинговий бюджет	Підтримка розвитку локальних марок продукції та територій, сприяння у добровільній сертифікації виробленої продукції

Джерело: розроблено автором.

Продовження додатку Я
Таблиця Я. 2

Напрями та інструменти державної підтримки сільськогосподарської кооперації

Напрям впливу	Інструменти державної підтримки
Формування інститутів кооперативної системи	Створення фондів (у т.ч. державних) фінансової допомоги кооперативам (заставних, мікрофінансування та ін.).
	Розвиток інформаційно-консультаційної мережі.
	Створення центрів підготовки і підвищення кваліфікації кадрів для кооперативів
Стимулювання обсягів виробництва	Стартова допомога у вигляді компенсації частини витрат на придбання основаних засобів (субсидії, гранти)
	Відшкодування частини витрат на технологічне приєднання енергоприймаючих пристроїв до електричних мереж
	Субсидії на відшкодування частини витрат, пов’язаних з проведенням обов'язкового підтвердження відповідності сільськогосподарської сировини та продуктів харчування вимогам якості та безпечності
	Відшкодування частини витрат на придбання племінного молодняку сільськогосподарських тварин
Стимулювання збутової діяльності	Розробка локальної торгової марки продуктів, виробниками яких є сільськогосподарські кооперативи, її активне позиціонування на ринку
	Створення позитивного іміджу сільськогосподарських облслуговуючих кооперативів та їх продукції, рекламування кооперативних продуктів у засобах масової інформації
	Виділення сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам торгових місць на оптових ринках сільськогосподарської продукції та роздрібних продовольчих ринках на пільгових умовах
	Розміщення замовлень на постачання продуктів харчування в заклади, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету та ОТГ
	Підтримка будівництва великих кооперативних логістичних центрів
Управління фінансами	Податкові пільги за прямими податками на термін до 1 року
	Відшкодування частини витрат на сплату відсотків за короткостроковими та довгостроковими кредитами
	Державні позики під соціально значимі інвестиційні проєкти

Джерело: розробка автора.

Продовження додатку Я
Таблиця Я. 3

Фрагмент паспорта комплексного розвитку сільського підприємницького середовища в сільських ОТГ з метою ефективного використання людського капіталу

№ п/п	Назва проєкту	Проєкт «Комплексний розвиток підприємницького середовища сільської ОТГ _____ з метою ефективного використання та відтворення людського капіталу»
1	Ініціатори	Адміністрація ОТГ
	2. Основний зміст комплексного проекту	
3	Обґрунтування передумов для ініціації проекту	Економічна та інфраструктурна сфера сільських територій характеризується у переважній більшості несприятливими умовами для розвитку підприємницької діяльності як одного із найбільш дієвих варіантів використання людського капіталу для цілей локального соціально-економічного функціонування. Тенденції розвитку підприємницької сфери вимагають урахування таких актуальних напрямів, як цифровізація, сервізація та інвентаризація внутрішніх резервів розвитку, пов'язаних із використанням латентних резервів економічного зростання. Такими резервами сільських територій слід розглядати комплекс передумов для туристично-рекреаційного підприємництва, бізнесу в сфері виробництва нішевої сільськогосподарської продукції та реалізації креативного потенціалу сільського населення. У зв'язку із цим у розвитку сільських територій слід спиратися на якісний людський капітал; комплекс умов для розвитку підприємництва за окресленими перспективними напрямами його діяльності. Окрім того, соціально-економічна сфера сільських територій надзвичайно сприйнятлива до перетворень, які дають відчутний синергетичний ефект, що вимагає одночасно і залучення нового людського капіталу, і створення ще більш комфортабельних умов для його використання. Реалізація комплексного проєкту розвитку сільського підприємницького середовища з метою найбільш повного використання людського капіталу дозволила задіяти приховані та невикористовувані ендогенні резерви соціально-економічного розвитку сільської території в аспекті аграрної спеціалізації, а також дозволить сформувати інфраструктурну «екосистему» з метою підвищення якості життя та загальних умов для відтворення людського капіталу у сільській місцевості
4.	Стратегічні цілі комплексного проекту	Стратегічними цілями можуть бути: розширення сфери докладання праці в сільській місцевості; залучення в господарський оборот латентних резервів ресурсної бази сільських територій; розвиток єдиного інфраструктурного блоку з метою стимулювання розвитку аграрної підприємницької діяльності; зниження рівня соціальної напруги в сільській місцевості; формування горизонтальних зв'язків між видами підприємництва у різних сферах економічної діяльності сільських територій; формування локальних брендів територій сільського типу; стимулювання розвитку підприємницького потенціалу сільського населення та активізація міжтериторіальнихзв'язків з метою розробки та реалізації бізнес-проєктів у межах ОТГ і регіонів; використання комплексу явних і відтермінованих ефектів для сільської території (податкові надходження, робочі місця, збільшення реальних доходів, залучення сторонніх користувачів та ін.)

Продовження додатку Я

5	Основна ціль проекту	Розробка, тестування та введення в експлуатацію сукупність організаційно-інфраструктурних об'єктів та рішень з метою формування передумов та сприятливого середовища. Розкриття потенціалу людського капіталу з метою прискорення темпів соціо-еколого-економічного розвитку сільської території за рахунок активізації підприємницької діяльності на пріоритетних напрямах для даного регіону
6	Завдання реалізації проєкту	Визначення переліку актуальних бізнес-напрямів розвитку сільських територій відповідно до пріоритетів аграрного й сільського розвитку та проблемних місць в соціально-економічній сфері села;збирання бізнес-пропозицій від населення за напрямами підприємницьких ідей; моніторинг та діагностика розривів у розвитку сільських ОТГ, які є бар'єрами в реалізації підприємницьких ініціатив; виявлення потреб початківців-підприємців у фінансових, методичних, консультаційно-інформаційних та інших видах ресурсів; оцінка реальних можливостей реалізації бізнес-проєктів за пріоритетними напрямами; розробка комплексного інфраструктурного рішення з метою підтримки підприємницької ініціативи сільських жителів; пілотна апробація організаційно-інфраструктурних умов для кожної групи підприємницьких проєктів; поширення розроблених організаційно-інфраструктурних рішень на всі території сільського типу в ОТГ; узагальнення набутого досвіду, критичне осмислення переваг та недоліків розроблених рішень
7	Структура проектних рішень	У результаті реалізації комплексного проєкту буде сформовано набір організаційно-інфраструктурних рішень для активізації підприємницької діяльності за пріоритетними напрямами аграрної політики та векторами сільського розвитку. Основна частина проєкту (комплекс організаційних рішень): **1. Виробництво сільськогосподарської продукції, нішевих видів** Саджанці плодово-горіхових культур та засоби їх карантинної та біологічної обробки й захисту; Матеріали та комплектуючі для теплиць та тепличного допоміжного обладнання; Пакувальне та фасувальне обладнання мініформату; Обладнання для дегідратації овочів, фруктів, трав; Олієекстраційнімініпреси та пакувальні матеріали. **2. Туристично-рекреаційні види підприємництва** Проведення комплексу робіт з виділення земельних ділянок та об'єктів водного господарства для організації туристично-рекреативної діяльності; Облаштування дорожньої та кемпінгової інфраструктури для подорожуючих, організація мобільних постів контролю та охорони, а також превентивні заходи щодо прояву надзвичайних подій; Облаштування локального мобільного штабу пошуково-рятувальної служби. **3. Реалізація креативного потенціалу людського капіталу сільської території** Облаштування майданчиків для коворкінгу та творчої креативної самореалізації;

Продовження додатку Я

		Проведення високошвидкісного мобільного Інтернету; Складання реєстру місцевих культурно-історичних пам'яток; Надання дослідних майданчиків для апробації ландшафтних рішень та сільської архітектури й дизайну. **4.Розвиток інфраструктури** Організація універсальних центрів надання соціально-побутових послуг (соціально-інфраструктурний хаб); Стимулювання створення служб комерційного благоустрою та клінінгу; Надання приміщень для автосервісних послуг та обслуговування сільськогосподарської техніки й обладнання; Формування мобільних бригад з метою проведення сезонних городніх, садових робіт, а також робіт з облаштування території. **5. Залучення населення для проживання в сільську місцевість, його адаптація до місцевих умов проживання** Організація хостелів та місць тимчасового проживання; Складання переліку послуг сільської ОТГ та об'єктів зайнятості, а також «будинків прийому» в сільських домогосподарствах; Організація груп адаптації до соціально-побутового середовища сільських територій з метою одержання навичків життєдіяльності. **6. Додаткові інфраструктурні об'єкти** Інфраструктура дорожньо-транспортного типу (зупинки, пішохідні переходи, місця для відпочинку і стоянок); Система автономного вуличного освітлення на сонячних батареях; Інформація придорожнього сервісу (кемпінги, об'єкти громадського харчування, технічного та сервісного обслуговування); Постачання GPRS-трекерами для туристів на віддалених складно доступних маршрутах; Інфраструктура технічного сервісу та надання агротехнологічних послуг, а також послуг у сфері агротуризму; Формування нової та модернізація існуючої ринкової, торгової, виробничої та соціальної інфраструктури; Імплементація новітньої інфокомунікаційної інфраструктури в локальні телекомунікаційні мережі; Створення підрозділів метеорологічної станційної інфраструктури з метою формування оперативних прогнозів погоди та своєчасного повідомлення населення; Забезпечення покриття мобільним зв'язок сільської території; Інфраструктура креативної діяльності на селі
8	Створювані у межах проєкту продукти для сільських територій	Характеристика видів продуктів, одержуваних у результаті реалізації проєкту
9	Результатом проекту	Підсумковим результатом здійснення комплексного проєкту буде створення системно-розгалуженої мережі організаційно-інфраструктурних рішень, проєктно-методичних умов для підприємницького використання внутрішніх резервів сільської території та розширення сфери використання людського капіталу.

Продовження додатку Я

		У результаті цього буде розпочато процес «переформатування» структурно-функціональних зв'язківусільській економіці та соціально-економічній сфері сільських територій в процесі організації нових видів бізнесу, що базуються на латентних резервах і креативному потенціалі людського капіталу, що дозволить одержати нові ефекти для соціо-еколого-економічної сфери села. Людський капітал сільської місцевості отримає додаткові сфери свого використання відповідно до антикризової моделі розвитку економіки та переходу до постіндустріальної парадигми економічного розвитку
10	Ідентифікація ризиків і підходів до їх нейтралізації та мінімізації	Ризик відсутності необхідних знань та навиків щодо розвитку нових видів діяльності на селі;ризик ринкової незатребуваності проєкту; нестача власних коштів підприємців для реалізації стар-тапів; ризик недостатньої підтримки підприємницьких ініціатив з боку органів місцевого самоуправління; ризик дефіциту трудових ресурсів та загальна нестача активного та креативного людського капіталу на селі; ризик відсутності бажання у представників бізнес- товариства розвивати нові напрями діяльності; ризик непривабливості території для створення «нових умов» та відкриття бізнес-стартапів; ризик криміногенності та маргінальності сільських територій; ризик соціальної деривації інфраструктури сільської території з причини бюджетної оптимізації; ризик згортання проєкту з причини його низької актуальності та недофінансування;ризик нерозуміння сутності проєктів та недостатня перспектива їх затребуваності сільською громадою; відсутність можливостей для масштабування бізнесу у разі його успішного розвитку
11	Вигоди від реалізації проєкту *Органи самоуправління сільської ОТГ*	Структура, яка виконує координуючу роль із прямим одержанням вигід та прийняття можливих втрат. Відповідальність за кінцеву завершеність і врегулювання проєкту. У зону відповідальності входить підсумкова ефективність проєкту та взаємодія з регіональними органами влади за всіма питаннями, пов'язаними із використанням людського капіталу в соціо-еколого-економічному розвитку сільських територій
	Сфера аграрного підприємництва на селі	Представники є потенційними реалізаторами та співвиконавцями комплексного проєкту, одержують розвиток інтенсивності горизонтальних господарських зв'язків та покращення підприємницького клімату. Окрім того, частина суб'єктів бізнесу може розглядатися як постачальники послуг, товарів та виконавці робіт для новостворюваних суб'єктів підприємництва у межах реалізації перспективних бізнес-проєктів
	Селоутворювальні організації	Одержують прирощення інфраструктурних можливостей для ведення своєї основної та допоміжної діяльності, а також можуть бути реципієнтами елементів ресурсної бази для організації та реалізації нових бізнес-проєктів
	Сільське населення	Основний одержувач вигід від ринкових, соціальних, інфраструктурних та культурно-освітніх ефектів реалізації комплексного проєкту
	Елементи інфраструктури	Одержують імпульс модернізації та беруть участь у реалізації підприємницьких ініціатив як обслуговуючі та допоміжні об'єкти
	Населення суміжних сільських територій	Населення суміжних територіальних одиниць одержує розширення ринку товарів, робіт та послуг у своєму соціо-еколого-економічному середовищі проживання, а також досягається зниження соціально-економічної не- облаштованості сільських територій
	Служби податкового адміністрування	Збільшення податкової бази по місцевих податках, збільшення кількості податкових резидентів

Продовження додатку Я

	Суб'єкти фінансової та банківської інфраструктури	Активізація кредитування та надання інших фінансових послуг новоствореним суб'єктам підприємництва, одержання фінансових гарантій від органів самоуправління ОТГ під реалізацію проєктів, доходу від розміщення капіталу
	Суб'єкти інших галузей інфраструктури	Одержують комплекс опосередкованих вигід від загального пожвавлення сільської економіки та соціальної сфери
12	Характеристика стримувальних чинників у реалізації проєкту (терміни, витрати та ін.)	Реалізація комплексного проєкту передбачає проведення системи організаційних заходів щодо інфраструктурного забезпечення сільських територій та створення умов для ведення нових видів підприємницької діяльності. Потенційні обмеження реалізації проєкту опосередковано залежать від органів самоуправління сільських ОТГ та бюджетних можливостей для якісних перетворень соціально-економічної сфери сільської місцевості. Максимальний термін реалізації проєкту 2 роки: упродовж першого року здійснюється інвентаризація внутрішнього потенціалу та складання переліку підприємницьких проєктів, другого – створення умов для реалізації визначених проєктів. Сукупні витрати визначаються як сума асигнувань винятково на пряму підтримку організації нових видів підприємницької діяльності; у розрахунок не доцільно брати фінансування створення об'єктів інфраструктури, оскільки ці витрати відносяться на загальний соціально-економічний розвиток та благоустрій сільських територій. У результаті штат працівників та органів самоуправління сільської ОТГ не зміниться, а навантаження на бюджет утримання не збільшаться
13	Критерії оцінки проєкту	Людські: зниження відтоку економічно активного населення із сільської місцевості не менше ніж на 5-10%; зниження рівня безробіття та соціальної напруги не менше ніж на 5%; мінімізація процесів маргіналізації та криміналізації населення до !% від усієї чисельності; економія на виплатах з безробіття на 5-10% за рахунок збільшення пропозиції місць зайнятості; підвищення привабливості життєвого середовища. Економічні: нарощення доданого внутрішнього продукту сільської території на 5-10% за рахунок диверсифікації сільської економіки та прояву синергетичних ефектів від реалізації бізнес-проєктів; зниження витрат на транспортне обслуговування, персонал, засоби виробництва. Соціальні: Ріст середньомісячної заробітної плати за рахунок підвищення продуктивності праці на 4-8%; набуття нових спеціальностей та підвищення кваліфікації підприємців та працівників (охоплення новими компетенціями 15-20%) від економічно активного населення території); створення нових додаткових робочих місць. Бюджетні: приріст податкових надходжень від місцевих податків та зборів на 7-10% від середнього п'ятирічного рівня. Інші: зниження рівня репресивності території та загальне пожвавлення соціально-економічної сфери; формування іміджу та бренду сільської території за рахунок ринкової капіталізації бізнес-ідей

Джерело: розробка автора.

Продовження додатку Я

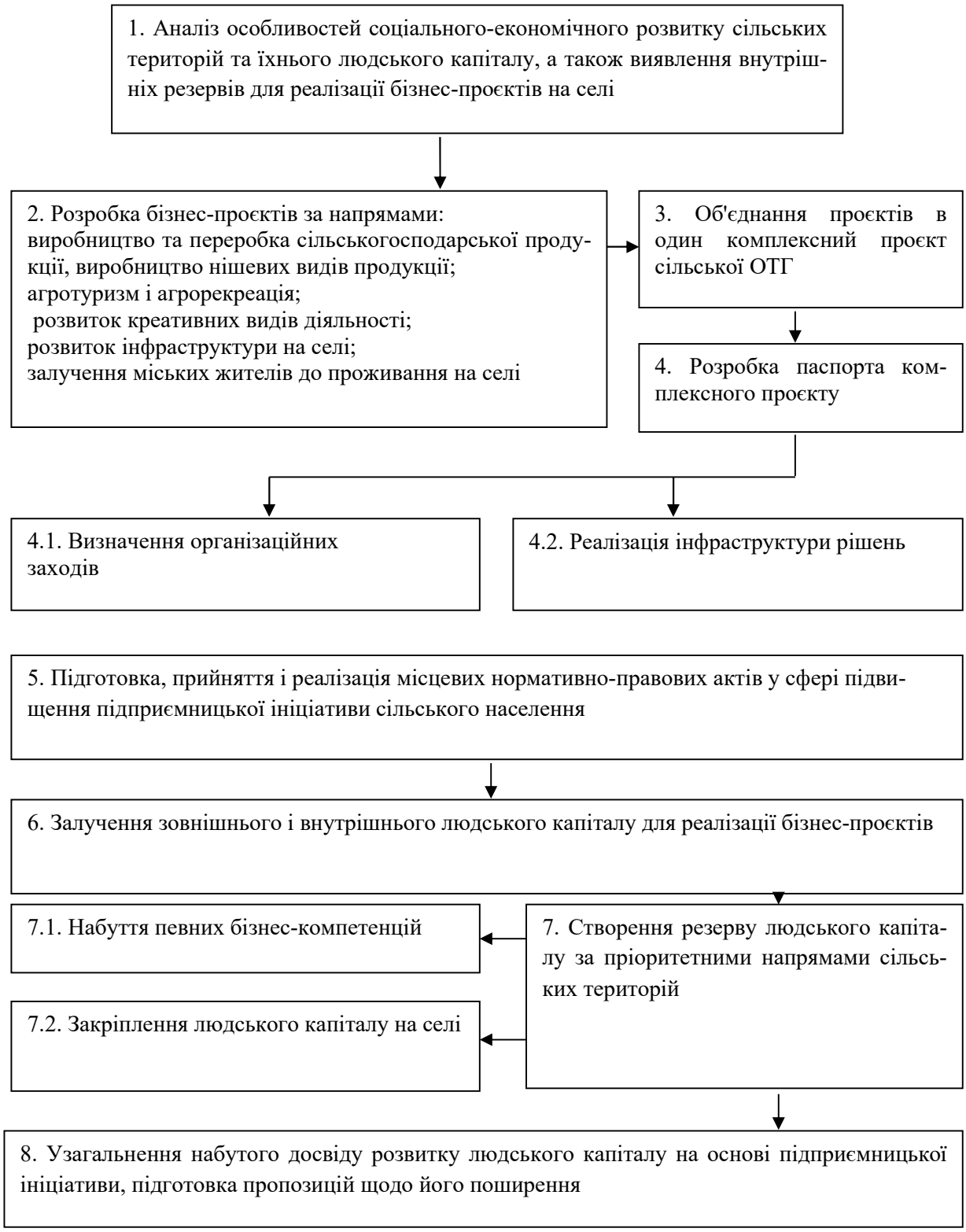

Рис. Я 4 . Модель реалізації політики використання людського капіталу за пріоритетними напрямами підприємницького розвитку сільських територій

Джерело: розроблено автором.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Монографія:

1. Сільський сектор Київської області в умовах суспільних трансформацій: колективна монографія / Даниленко А. С., Варченко О. М., Крисанов Д. Ф., Гринчук Ю. С., Гринчук В. Ю., Утеченко Д. М., Артімонова І. В., Герасименко І. О., Драган О. О., Ткаченко К. В. Біла Церква: БНАУ, 2020. 310 с. *(19,79 д.а.; особистий внесок здобувача: проаналізовано сучасний стан розвитку інфраструктури сільських територій; обґрунтовано перспективні напрямки підвищення потенціалу ОТГ; охарактеризовано та систематизовано складові підготовки фахівців для сільського сектору; 2,72 д.а.).*

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Utechenko D. Features of reproduction and use of human capital in the agricultural sector. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2017. № 2 (137). С. 23–32. *(0,89 д.а.).*

3. Утеченко Д. М. Методичні підходи до трактування поняття «людський капітал». *Друковане фахове видання з економіки «Агросвіт»*. 2018. № 11. С. 68–72. *(0,48 д.а.).*

4. Утеченко Д. М. Теоретико-методологічні засади відтворення і використання людського капіталу в аграрному секторі». *Друковане фахове видання з економіки та державного управління «Економіка та держава»*. 2018. № 6. С. 101–104. *(0,56 д.а.).*

5. Hrynchuk Y., Utechenko D. Formation of the indicator system to assessment of reconstruction and use of human capital in agriculture. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2018. № 1 (139). С. 134–144. *(0,87 д.а.; особистий внесок здобувача: обґрунтовано систему показників формування та використання людського капіталу; 0,35 д.а.).*

6. Даниленко А. С., Крисанов Д. Ф., Утеченко Д. М. Напрями досліджень сучасних викликів і проблем у сільському секторі України. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2018. № 2 (143). С. 6–22. *(1,69 д.а.; особистий внесок здобувача: розроблено рекомендації по оцінюванню продуктивного потенціалу сільських громад та підвищенню надходжень до місцевих бюджетів; 0,43 д.а.).*

7. Утеченко Д. М. Інфраструктурне забезпечення соціального розвитку сільських територій Київської області. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2019. № 1. С. 76–88. *(1,19 д.а.).*

8. Utechenko D. Peculiarities of reproduction of human capital in rural areas. *Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК»*. 2020. № 1. С. 6–17. *(1,25 д.а.).*

9. Утеченко Д. М. Функціонування сільськогосподарської кооперації як засіб відтворення людського капіталу сільських територій. *Міжнародний науково-практичний журнал «Економіка і держава»*. 2020. № 11. С. 101–105. *(0,57 д.а)*.

10. Утеченко Д. М. Соціальне підприємництво, як засіб розвитку людського капіталу сільських територій. *Науково-практичний журнал «Агросвіт»*. 2020. № 21. С. 78–84. *(0,66 д.а)*.

Статті в іноземних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

11. Varchenko O., Utechenko D., Khakhula L., Slobodeniuk O., Byba V., Portyan M., Shepel T. Key components of sustainable supply chain development of the agricultural sector of Ukraine. *International Journal of Supply Chain Management*. VOL. 8. Issue 2. 2019. P. 874–884. *(0,99 д.а.; особистий внесок здобувача: обґрунтовано важливу роль компонентів сільського сектору у відтворенні людського капіталу, а саме сільської економіки та середовища проживання сільського населення; 0,12 д.а.; Scopus).*

Публікації у наукових виданнях іноземних держав:

12. Grynchuk Y., Utechenko D. Organizational and economic principles of formation and use of human capital of Ukraine's agrarian sector of economy. *The Scientific Journal of Cahul State University "Bogdan Petriceicu Hasdeu" Economic and Engineering Studies*. 2017. VOL. 2. (2). P. 63–72. *(0,94 д.а.; особистий внесок здобувача: досліджено проблеми самозайнятості населення, яке проживає у сільській місцевості та запропоновано заходи щодо скорочення рівня безробіття в сільській місцевості; 0,41 д.а.).*

13. Utechenko D. Socio-economic aspects of reproduction human capital in rural areas. *Norwegian Journal of development of the International Science.* 2020. № 52. VOL. 3. P. 46–52 *(0,72д.а.).*

Матеріали науково-практичних конференцій:

14. Утеченко Д. М. Організаційно-економічні засади забезпечення фахівцями сільськогосподарських підприємств. *Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соціальні та правові аспекти: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 27 квіт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 354–357. *(0,16 д.а.).*

15. Утеченко Д. М. Сучасний стан та проблеми розвитку об'єктів соціальної інфраструктури сільських населених пунктів. *Сталий розвиток сільського господарства: глобальні зміни та національні особливості досягнення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф*. (м. Біла Церква, 28-29 трав. 2019 р.). Біла Церква, 2019. С. 124–126. *(0,14 д.а.).*

16. Гринчук Ю. С., Утеченко Д. М. Громадська участь у стратегічному управлінні об'єднаних територіальних громад в Україні. *Tendenze attuali della moderna ricerca scientifica: матеріали міжнар. наук.-практ. конф*. (Штутгарт, 5 черв. 2020 р.). Штутгарт, 2020. С. 47–49. *(0,16 д.а.).*

КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

Вул.Велика Васильківська,13/1, Київ, 01004 kancelaria.daprkoda@gmail.com Тел.: (044) 234-63-24

Від 28.12.2020 № 02-01/1488
На _____ від _____

ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційного дослідження
здобувача Утеченко Дар'ї Миколаївни на тему:
«Відтворення людського капіталу сільських територій»

Розроблені автором методичні та практичні рекомендації щодо створення регіонального фонду підтримки розвитку фермерських та особистих селянських господарств, а також сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; надання консультаційної підтримки – враховані Управлінням агропромислового розвитку Київської обласної державної адміністрації при підготовці Комплексної програми розвитку сільського господарства та сільських територій на період 2021-2023 роки «Дієвий аграрій-успішна громада».

Заслуговують на увагу і практичну реалізацію пропозиції, щодо створення суб'єкта інноваційної інфраструктури на рівні регіону на основі формування підприємств інноваційного типу на базі закладів аграрної освіти, діяльність яких буде спрямована на освоєння інноваційних розробок та впровадження їх у практичну діяльність, а також передбачатиме надання послуг у розробці бізнес-плану і науковий супровід на всіх етапах їх реалізації.

Начальник управління **Костянтин ДОВГАЛЬ**

УЗИНСЬКА МІСЬКА РАДА

БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО РАЙОНУ

КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Незалежності, 16/1, м. Узин, Київська область, 09161, тел./факс: (0456) 32- 11- 55/32-12-55

www.uzyn_gov@ukr.net код ЄДРПОУ04054990

«06» 11. 2020 № 3321 на №_____ від «____»_____

Довідка

про використання результатів дисертаційного дослідження

здобувача Утеченко Дар'ї Миколаївни на тему «Відтворення людського капіталу сільських територій»

Авторські розробки щодо удосконалення планування розвитку сільських територій на основі розробки «Паспорту комплексного розвитку підприємницького середовища в напрямі використання людського капіталу» прийнято до практичного використання Узинською ОТГ, зокрема при розробці Комплексної програми соціально-економічного розвитку Узинської ОТГ до 2025 рр.

Заслуговують на увагу, пропозиції автора щодо використання соціально-економічних інструментів стимулювання відтворення та залучення людського капіталу в забезпеченні сталого розвитку сільських територій, які зорієнтовані на формування та розвиток інноваційних компонент людського потенціалу із наступною їх капіталізацією (передбачення навчання упродовж життя у рамках компетенцій, затребуваних в сучасних умовах: підготовка фахівців за освітніми програмами професій майбутнього у аграрних закладах вищої освіти, підтримка новаторства та інноватори агробізнесу та ін.) та соціально-орієнованих структурних змін інфраструктури села.

Міський голова **В.Ю. Гринчук**

ФУРСІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
Білоцерківського району
Київської області

вул. Ярослава Мудрого, 48, с. Фурси, Білоцерківський район, Київська область, 09150; тел. (0456) 33-80-05; (0456) 33-88-58;
тел./фак. (0456) 33-80-04; sr-fursy@ukr.net ; р/р UA558999980314070537000010740 ГУДКСУ; ЄДРПОУ 37955989

17.11.2020 № 1496/02-21

ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційного дослідження
здобувача Утеченко Дар'ї Миколаївни на тему:
«Відтворення людського капіталу сільських територій»

Пропозиції здобувача Утеченко Дар'ї Миколаївни щодо використання людського капіталу із підприємницько-орієнтованим розвитком сільських територій враховано органами місцевого самоврядування Фурсівської ОТГ при розробці Стратегії розвитку об'єднаної територіальної громади до 2030 р., що передбачає створення агропромислового технопарку для розміщення суб'єктів підприємництва, Агенцію регіонального розвитку та налагоджено роботу ЦНАПу.

Заслуговують на увагу пропозиції автора, щодо активізації підприємницької ініціативи сільського населення, шляхом запровадження пільгового оподаткування місцевими податками, а також створення передумов щодо розвитку кооперативних об'єднань на території Фурсівської ОТГ.

В.о. Фурсівського сільського голови Ігор ЛИСИЙ

Україна * Київська область, Білоцерківський район, с. Фурси СІЛЬСЬКА РАДА ФУРСІВСЬКА 04363225

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
09117, пл. Соборна 8/1, м. Біла Церква, Київська обл., Україна, тел./факс (04563) 5-12-88
e-mail: bnau-rectorat@ukr.net

19.10.2020 № 01-12/957

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему: «Відтворення людського капіталу сільських територій» Утеченко Дар'ї Миколаївни в навчальний процес Білоцерківського національного аграрного університету

Довідка видана Утеченко Дар'ї Миколаївні про те, що основні результати її дисертаційного дослідження використовуються при розробленні освітніх програм, методичного забезпечення та викладанні студентам економічного факультету Білоцерківського НАУ дисциплін: «Капітал підприємства», «Економіка праці та соціально-трудові відносини», «Економіка підприємства», «Стратегія сталого розвитку», «Менеджмент персоналу», «Соціальна відповідальність підприємства», а також при написанні кваліфікаційних робіт магістрів.

Довідка видана для представлення за місцем вимоги.

Проректор з наукової та інноваційної діяльності, д.е.н., професор — О.М. Варченко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ * БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ * 00493712 *